

EDICIJA ZBORNICI

Knjiga 14

Izdavač:

Udruženje za modernu historiju /
Udruga za modernu povijest
Sarajevo

Glavni i odgovorni urednik:

Husnija Kamberović

Recenzenti:

Amir Duranović
Enes S. Omerović

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka
Bosne i Hercegovine, Sarajevo

355.012(4-12)"18"(082)

REPREZENTACIJE nasilja u Jugoistočnoj Evropi 20. stoljeća: zbornik radova / uredio Husnija Kamberović. - Sarajevo : Udruženje za modernu historiju = Udruga za modernu povijest, UMHS, 2022. - 264 str. ; 25 cm. - (Edicija Zbornici ; knj. 14)

Bibliografija uz sva poglavlja ; bibliografske i druge bilješke uz tekst.

ISBN 978-9926-477-19-6

COBISS.BH-ID 51623942

Realizaciju History festa pomogli:

Ministarstvo kulture i sporta
Kantona Sarajevo

BOSNA I HERCEGOVINA
Federalno ministarstvo kulture i sporta
Federalno ministarstvo kulture i sporta
Федерално министарство културе и спорта
Federal Ministry of Culture and Sports

REPREZENTACIJE NASILJA U JUGOISTOČNOJ EVROPI 20. STOLJEĆA

ZBORNİK RADOVA

Uredio
Husnija Kamberović

Sarajevo, 2022.

Sadržaj

PREDGOVOR

- Bruno Raguž, **PREŠUĆIVANJE NASILJA U JAVNOM I KULTURNOM DISKURSU POVODOM OBILJEŽAVANJA STOTE GODIŠNJICE D'ANNUNZIJEVOG ZAUZIMANJA RIJEKE** 9
- Amel Durutlić, **INTERPRETACIJA NASILJA U ISTORIOGRAFIJI. O RATNIM ZLOČINIMA NAD CIVILNIM STANOVNIŠTVOM U CRNOJ GORI 1941-1945. (LIMSKA DOLINA I PLJEVALJSKI SREZ, PIVA, VELIKA)** 25
- Marina Alia Jurišić, **MAJA BUŽDON, ZAPOVJEDNICA LOGORA ZA ŽENE I DJECU U STAROJ GRADIŠCI I NAČINI NA KOJE SE GOVORILO O NJEZINIM ZLOČINIMA** 47
- Vukašin Zorić, **OSLOBODIOCI I BRANIOCI: NASILJE U ISTORIOGRAFSKIM DELIMA PANTELJE SREČKOVIĆA** 61
- Filip Kuzman, **INTERPRETACIJE NASILJA U CRNOGORSKOJ ISTORIOGRAFIJI SLUČAJ – „LIJEVIH GREŠAKA“** 79
- Luka Savčić, **INTERPRETACIJA REVOLUCIONARNOG NASILJA U DELIMA JOVANA MARJANOVIĆA** 103
- Dino Dupanović, **TALIJANSKO VINO, USTAŠKI PROGLASI I PUSTE GRADSKÉ ULICE** 113
- Marino Badurina, **ŽRTVA, PRAVEDNIK, POBJEDNIK: ŽRTVOSLAVLJE KAO SUOČAVANJE S PROŠLOŠĆU ILI PRENOŠENJE BACILA ZLOPAMĆENJA?** 129
- Sava Đurđević, **„INTERPRETACIJE NASILJA U JUGOSLOVENSKOJ ŠTAMPI: GRČKO-TURSKI RAT I RAZMENA STANOVNIŠTVA“** 137

Jovan Muhadinović, ISTORIJSKE INTERPRETACIJE NASILJA NA PRIMJERU „RATA ZA MIR” 1991.	159
Vukadin Nišavić, INTERPRETACIJE NASILJA O DRUGOM SVJETSKOM RATU U CRNOGORSKIM UDŽBENICIMA	177
Dino Šakanović, NARATIV O NASILJU NA TUZLANSKOJ KOLONI I KAPIJI U UDŽBENICIMA I MEDIJIMA	191
Dražen Janko, HUMANITARNA ULOGA HKD „NAPREDAK“ KAO ODGOVOR NA NASILJE TIJEKOM RATA 1992.-1995. GODINE	199
Edin Omerčić, REPREZENTACIJE NASILJA: SARAJEVSKA „ALEJA SNAJPERA“ – NACRT ZA STUDIJU SLUČAJA	221
Žiga Smolič, JUGOSLAVIJA I PALESTINSKA REVOLUCIJA	241

PREDGOVOR

Dvadeseto stoljeće je stoljeće nasilja: veliki ratovi su donijeli ogromna materijalna razaranja, masovna stradanja civila, pokrenuli velike izbjegličke talase koji su završavali dubokim demografskim promjenama, a iskustva na Balkanu su posebno bila tragična. Balkanski ratovi početkom 20. stoljeća, potom Prvi i Drugi svjetski rat, te ratovi 1990-ih, ostavili su trajne i duboke posljedice na razvoj balkanskih društava. Naše historiografije su se bavile tim pitanjima, a vremenom su se interpretacije mijenjale: nekada kao rezultat naučnog dozrijevanja, a nekada kao posljedica historijskog revizionizma. U ovom zborniku objavljujemo radove studenata doktoranata iz Bosne i Hercegovine, Srbije, Hrvatske, Crne Gore i Slovenije, koji su u okviru projekta kojeg podržava Heinrich Böll Foundation *Rat, civili, migracije: Bosna i Hercegovina i jugoistočna Evropa 1942. - 1992. - 2022 godine*, o ovim pitanjima diskutirali na *History Festu* (Sarajevo, 7-12.6.2022). History fest se održava uz podršku Fonda Otvoreno društvo, Heinrich Böll Stiftung, Friedrich Ebert Stiftung, Forum ZFD, Kantonalnog ministarstva kulture Sarajevo, Federalnog ministarstva kulture i Federalnog ministarstva obrazovanja i nauke. Radovi su se fokusirali na različite interpretacije nasilja u jugoistočnoj Evropi 20. stoljeća. Neki radovi su se ticali vremena neposredno nakon Prvoga svjetskog rata i na koji način se to prezentiralo kroz razne manifestacije u kulturi sjećanja (slučaj sa interpretacijama nasilja u javnom i kulturnom diskursu povodom obilježavanja stote godišnjice D'Annunzijevoeg zauzimanja Rijeke 1919. godine), a neki su se ticali različitih interpretacija nasilja u ratovima 1990-ih (Dubrovnik, Tuzlanska kapija, sarajevski snajperisti). Većina radova se odnosila na interpretacije pojedinih oblika nasilja

tokom Drugog svjetskog rata („lijeva skretanja“, Garavice, Jasenovac...). Neki radovi su pokazali kako su pojedini historičari interpretirali razne oblike nasilja (Pantelija Srečković, Jovan Marjanović), dok su neki radovi bili više usmjereni na humanitarno djelovanje u vremenu nasilja (humanitarno djelovanje HKD „Napredak“).

Nadamo se da će i ovaj zbornik pokazati besmisao ratova i nasilja, koji su tako često i toliko snažno rušili ono što su ljudi gradili u razdobljima mira.

Husnija Kamberović

BRUNO RAGUŽ
DOKTORANT, SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FILOZOFSKI FAKULTET, ZAGREB

PREŠUĆIVANJE NASILJA U JAVNOM I KULTURNOM DISKURSU POVODOM OBILJEŽAVANJA STOTE GODIŠNJICE D'ANNUNZIJEVOG ZAUZIMANJA RIJEKE

Nemirna povijest Rijeke u 19. i početkom 20. st.

Rijeka, danas centar Kvarnerskoga zaljeva, ali i cjelokupne sjevernojadranske regije, svoj nastanak datira kao i mnoga druga naselja toga kraja još u antička vremena, nakon kojih je uslijedio period uspona i padova u razvoju grada, pri čemu je ipak jedna stvar bila konstanta – autonomija. Još od kraja 16. st. Grad je direktno prisezao na vjernost habsburškom nadvojvodi, dok će Marija Terezija 1779. godine Rijeci dati čuveni status *corpus separatum*.¹ Razvoj Grada nakratko će usporiti ratovi s Francuzima, no vrlo brzo će Rijeka nastaviti svoj razvojni put, prije svega zahvaljujući snažnim investicijama u infrastrukturu, pri čemu svakako treba naglasiti gradnju cesta te razvoj luke kao i željeznice.² Osim razvoja infrastrukture u Grad dolazi i sve veći broj doseljenika, što Rijeku pretvara u pravi centar mnogih etničkih, vjerskih i kulturnih različitosti, a u znaku toga prva polovica 19. st. u Rijeci je protekla prilično idilično.³ No, s druge strane ne može se ne primijetiti da je upravo takav snažni razvoj Grada, kao i sve problematičnije pitanje njegove etničke strukture Rijeku stavio na „metu“ mnogih jakih susjeda, tako će sam Grad postati mjesto u kojem će se ispreplesti hrvatski, talijanski, mađarski, ali i austrijski interesi, uz naravno već ranije spomenuto trajno

¹ PERINČIĆ, 2019, 16.

² POVIJEST RIJEKE, 1988, 161-163.

³ PERINČIĆ, 2019, 17.

prisutne autonomaške tendencije. U revolucionarnoj 1848. godini, Josip Bunjevac ulazi u Grad, uspostavlja vlast te će od tada pa do 1868. godine odnosno hrvatsko-ugarske nagodbe Rijeka biti hrvatski grad,⁴ pri čemu treba istaknuti da je prema popisu stanovništva iz 1851. godine u Rijeci živjelo gotovo 78% Hrvata.⁵ Usprkos tome, autonomaška gradska uprava početkom 1860-ih odbija slati predstavnike u Hrvatski sabor, smatrajući se izravno podložnima Ugarskoj,⁶ što će s druge strane tolerirati ugarska vlast, živeći u svojevrsnoj, kako ju neki autori nazivaju, „simbiozi“ s lokalnim autonomaškim vlastima. U istoj simbiozi ugarska vlast tolerira i značajno doseljavanje talijanskog stanovništva te nametanje talijanskog kao službenog jezika. Pa ipak, takvi će se odnosi značajno pokvariti nakon potpisivanja Nagodbe, odnosno tendencijama da se i Rijeka kao i svi drugi krajevi bez ikakve iznimke uklope u mađarski dio Monarhije, a što će kao rezultat imati daljnji razvoj autonomaštva, odnosno nastanak Autonomne stranke.⁷ Važno je pri tome istaknuti da iako su brojčano autonomaši bili malobrojni, njihov društveni i ekonomski status omogućio im je da budu bitan faktor na političkoj sceni Rijeke.⁸ Od 70-ih godina uspostavlja se Provizorij kojim upravlja guverner, a koji je pak imenovan od kralja na prijedlog predsjednika ugarske vlade,⁹ što će zajedno i sa sve većim mađarskim investicijama u Rijeku, Grad barem naizgled početi pretvarati u mađarski.¹⁰ Krajem stoljeća, u centru sukoba će se naći jezik, a upravo u jezičnoj isključivosti neki autori, poput R. Puppa, vide začetak riječkog iredentizma.¹¹ Iako

⁴ PERINČIĆ, 2019, 19-21.

⁵ POVIJEST RIJEKE, 1988, 212.

⁶ POVIJEST RIJEKE, 1988, 215.

⁷ PERIČNIĆ, 2019, 21-23.

⁸ POVIJEST RIJEKE, 1988, 235.

⁹ POVIJEST RIJEKE, 1988, 231.

¹⁰ POVIJEST RIJEKE, 1988, 236.

¹¹ Iredentizam (tal. *Irredentismo*) je oblik političkog djelovanja koji za cilj ima pripajanje krajeva u kojima žive etničke manjine matičnim zemljama. (Hrvatska enciklopedija, online izdanje, 25.8.2022.) U ovom slučaju jasna je tendencija pripajanja Rijeke Kraljevini Italiji; PERINČIĆ, 2019.24.

mađarske vlasti u gradu snažno i odlučno odgovaraju na iredentističke ispade, ideja svakako opstaje, premda su u Kraljevini Italiji puno zainteresiraniji za druge krajeve poput Dalmacije i Trsta.¹² Rezimirajući stoga prilike u Rijeci 19. st., možemo reći da je Rijeka grad većinskog hrvatskog stanovništva, snažnih talijanskih iredentističkih težnji pod mađarskom upravom.

Niti početak 20. st. nije donio nikakav pomak u rješavanju ionako konfuznih prilika. Čak dapače, problem Rijeke se „gura pod tepih“. Tako se tajnim Londonskim ugovorom Rijeka niti ne spominje,¹³ ali se zato sve češće spominje krajem rata, kada se zbog sve napetijih odnosa u gradu saveznici brinu prije svega za svoje buduće pozicije u tom kraju.¹⁴ Krajem listopada 1918. godine izbile su velike demonstracije koje su u prvom redu bile izazvane katastrofalnom ekonomskom, ali i općenitom situacijom u Gradu.¹⁵ Posljednji guverner Rijeke je 29. listopada 1918. predao vlast novoj Državi SHS, a istoga dana će se osnovati i Talijansko nacionalno vijeće koje će idući dan zatražiti hitno ujedinjenje Rijeke i Kraljevine Italije, te će takav razvoj događaja dovesti do daljnjih demonstracija građana koji su sada prosvjedovali protiv ideja onih drugih. U svemu tome nije bilo zapostavljeno niti autonomaštvo koje se sada nametnulo kao treća opcija i ideja izlaza iz sada sve kompliciranije situacije.¹⁶ Kako će vrijeme odmicati tako će situacija biti sve složenija, a u riječkoj će se luci početkom studenog pojaviti talijanski ratni brod.¹⁷ Situaciju komplicira i sve veći broj aktera koji se uključuju u rješavanje riječkoga pitanja pa će tako Rijeka postati i širi međunarodni problem.¹⁸ Talijanske trupe staviti će se posve na raspolaganje Talijanskom

¹² PERIČNIĆ, 2019, 25.

¹³ PERINČIĆ, 2019, 26.

¹⁴ PERINČIĆ, 2019, 27-28.

¹⁵ POVIJEST RIJEKE, 1988, 282.

¹⁶ PERINČIĆ, 2019, 41.

¹⁷ PERINČIĆ, 2019, 42.

¹⁸ POVIJEST RIJEKE, 1988, 285.

nacionalnom vijeću, omogućavajući tako preuzimanje vlasti,¹⁹ doslovno pred očima francuskih i engleskih snaga koje su tada već neko vrijeme prisutne u Gradu.²⁰ No, talijanska vlast koja je za cilj imala samo što žurnije pripojenje Italiji, bila je posve nefunkcionalna, a grad je sve dublje tonuo u bezvlašće.²¹ Godina 1919. je bila obilježena isticanjem zastava, te daljnjim nastavkom nemira i demonstracija, ali i ozbiljnijih incidenata poput onoga kada je ubijeno 13 francuskih vojnika.²² Mirovna konferencija u Parizu nije donijela gotovo nikakav napredak, osim što su saveznici sve više gubili strpljenje za iz njihove perspektive marginalni problem koji je nenadano prerastao svoje okvire i postao puno širi međunarodni spor, a na kraju je donesena odluka kako se broj talijanskih vojnika u Rijeci mora smanjiti.²³ No, netko je tu odluku preduhitrio...

Gabriele D'Annunzio – pjesnik – protofašist - ... ?

Gabriele D'Annunzio rođen je 12. ožujka 1863. godine u Pescari. Studij književnosti koji je upisao nije završio, već se odao mondenom i dekadentnom životu, za što je uzore uvelike pronalazio i u europskom dekadentizmu. Iza sebe je ostavio dosta širok opus kako lirike tako i epskih djela, u kojima se uvijek naglašavao nastranost ljudskih poriva. U političkom smislu bio je zagovornik intervencionizma te militarizma, premda bez značajnijeg uspjeha u fašističkoj politici. Umro je 1. ožujka 1938. godine.²⁴

D'Annunzio će u hrvatskoj historiografiji zauzeti posve drugačije mjesto od onoga nesputanoga pjesnika i boema. On je, naime, 12. rujna 1919. zajedno sa svojim „legionarima“ (njih oko 200) ušao u Rijeku, kako bi

¹⁹ PERINČIĆ, 2019, 47-48.

²⁰ POVIJEST RIJEKE, 1988, 286.

²¹ PERINČIĆ, 2019, 52-53.

²² PERINČIĆ, 2019, 57-58.

²³ POVIJEST RIJEKE, 1988, 287.

²⁴ Hrvatska enciklopedija – Gabriele D'Annunzio, 25.8.2022.

ju prije svega pripojio Italiji, no vrlo brzo će njegovi ciljevi postati puno veći. Tako će Rijeka postati svojevrsni poligon za vježbanje njegovih militarističkih, a može se reći i protofašističkih ideja.²⁵ Michael Ledeen nazvati će D'Annunzija „Ivan Krstitelj fašizma“, prije svega jer je prvi koji je u svome stilu vladanja koristio manipulaciju masa, ali i uvođenje velikog broja rituala.²⁶ U svojim govorima pokazao se kao iznimni nacionalist, s glavnim ciljem borbe za prava talijanskog naroda.²⁷ Jedan od takvih rituala bila je i „svetkovina bodeža“ koja je bila pokušaj uspostave neke vrste svjetovne religije, koja bi na svojevrsan način sakralizirala politiku u čemu bi najznačajniju ulogu „svećenika“ naravno imao D'Annunzio.²⁸ Svetkovina bodeža bila je svojevrsna mješavina liturgijskog slavlja, govora i D'Annunzijeve samopromocije, naime tijekom misnoga slavlja blagoslovljen je bodež kojega su kako se navodi „riječke žene“ predale D'Annunziju, naravno uz prigodne govore i slavlje.²⁹ Iako je Sveta Stolica reagirala oštro i osudila takav ritual, D'Annunzio se na to nije previše obazirao, čak je i nastavio s korištenjem crkvenih prostora u korist svoje ideologije, pa je tako oduzeo ključeve župne i zborne crkve kako se ne bi održala bogoslužja na staroslavenskom jeziku, što je to bio običaj za vrijeme Velikoga tjedna.³⁰ Također je u crkve dao postaviti fotografije poginulih talijanskih vojnika ili fotografije mjesta na kojima su se borili.³¹ No, nikakve pseudosvetkovine nisu mogle pomoći D'Annunziju i njegovoj vladavini, iako se u njoj najviše oslanjao na tzv. *ardite* koji su bili mladi ljudi zalučeni idejom „umiranja lijepom smrću“,³² njegova vladavina u Rijeci bila je obilježena bezakonjem i nasiljem nad svim skupinama društva koji mu nisu bili podložni.³³ Jedan od takvih

²⁵ POVIJEST RIJEKE, 1988, 288.

²⁶ PERINČIĆ, 2019, 81.

²⁷ PERINČIĆ, 2019, 74.

²⁸ MEDVED, 2020, 173.

²⁹ MEDVED, 2020, 180-181.

³⁰ MEDVED, 2020, 185-187.

³¹ PERINČIĆ, 2019, 82-83.

³² PERINČIĆ, 2019, 95.

³³ POVIJEST RIJEKE, 1988, 288.

dogadaja bio je generalni štrajk 21. travnja 1920. godine kojega su predvodili socijalisti, a kojega su legionari i arditi krvavo ugušili.³⁴ Još jedan primjer netrpeljivosti bilo je uništavanje poznate Deličeve kavane, koju su D'Annunzijeve pristaše u srpnju 1920. godine uništile do temelje, a obitelj vlasnika Jose Delića bila je protjerana iz Grada.³⁵ Povod za takvo barbarsko ponašanje bila je činjenica da je Kavana kao i njezin vlasnik u Gradu nosila predznak hrvatskog odnosno slavenskog karaktera.³⁶ Svoju netrpeljivost prema svima drugima, D'Annunzio je pokušao barem isprva sakriti u ruho demokracije. Tako je još krajem listopada 1919. godine održao izbore, koji su, naravno, bili pod velikim pritiskom njegovih pristaša, a naknadno će provesti i izbore za predstavnike Rijeke u talijanskom parlamentu. Usprkos tome što je htio poslati izaslanike u talijanski parlament D'Annunzio se nije uspio dogovoriti s izaslanikom talijanske vlade o napuštanju Grada. Stoga će nanovo organizirati izbore, samo će ovaj put unatoč svemu izgubiti, a kao posljedicu toga on će ih poništiti, te sve izborne materijale dati uništiti.³⁷ Na kraju će 8. rujna 1920. godine proglasiti novi ustav u kojemu su se već mogle naslutiti naznake fašističkog uređenja koje će uvesti u novonastalu državu Talijansko namjesništvo Kvarnera, koje će svojedobno ugostiti i Mussolinija, čiji će govor u usporedbi s D'Annunzijem proći posve nezapaženo.³⁸ Desetak dana nakon, u Rijeci će se formirati fašistička organizacija kojoj pristupa i sam D'Annunzio.³⁹ U bezvlašću koje je vladalo gradom, razvijali su se svi oblici slavlja i različitih oblika nemorala, a što je u konačnici rezultiralo i širenjem spolnih bolesti.⁴⁰ Sve to bilo je u skladu s D'Annunzijevim imidžem velikoga zavodnika i ljubavnika koji je do kraja ostao jedan od njegovih zaštitnih znakova unatoč navodno vrlo ozbiljnoj vezi s dvostruko mlađom Luisom

³⁴ POVIJEST RIJEKE, 1988, 289.

³⁵ LUKEŽIĆ, 2020, 169.

³⁶ LUKEŽIĆ, 2020, 167.

³⁷ POVIJEST RIJEKE, 1988, 288.

³⁸ POVIJEST RIJEKE, 1988, 289.

³⁹ POVIJEST RIJEKE, 1988, 289.

⁴⁰ PERINČIĆ, 2019, 139.

Baccarom.⁴¹ No, situacija na međunarodnoj sceni nije bila tako „vesela“ za pjesnika, naime, potpisivanjem Rapallskog ugovora 12. studenog 1920. godine, D’Annunzio i njegova država potpisivanjem Ugovora i stvaranjem Slobodne Države Rijeka, ostaju van svih kombinacija Italije i Kraljevine SHS. Ugovor su D’Annunzio i njegove pristaše odbacile, stoga su se direktno konfrontirale s talijanskom vojskom na tzv. Krvavi Božić 1920. godine.⁴² Iz te bitke D’Annunzio izlazi poražen te 18. siječnja napušta Rijeku, uništene države, moguće i srušenih ideala, ali i s velikim ratnim plijenom zbog kojega će Italija naknadno utvrditi štetu od preko 56 milijuna lira.⁴³

Sjećanje o „riječkom pothvatu“

Nakon ovog dužeg, ali nužnog povijesnog uvoda u problematiku Rijeke i njezine povijesti, slijedi pitanje što se dogodilo s „riječkim pothvatom“⁴⁴, kakve je posljedice on ostavio i je li uopće ostao upamćen? Prije svega valja reći da se niti jedan problem oko pripadnosti Rijeke nakon ove kratkotrajne epizode nije razriješio, čak štoviše, kao što je malo ranije spomenuto, pokušalo se pronaći kompromisno rješenje, koje na kraju nije zadovoljavalo niti jedne niti druge. Pa ipak, unatoč tome što se radilo o kratkoj, burnoj i ponajviše neuspješnoj epizodi riječke povijesti, D’Annunzio i njegova akcija u historiografiji nije prestala izazivati prijetnje. N. Badurina u svome članku *D’Annunzijeva okupacija Rijeke: prema transnacionalnom pamćenju* daje izvrsnu analizu prema kojemu upravo „riječki pothvat“ pruža priliku za izgradnju cjelovitog i transnacionalnog pamćenja, koje neće biti nacionalno isključivo, no s druge strane biti će spremno razmotriti sve činjenice ključne za formiranje kolektivnog pamćenja.⁴⁵ Valja pri tome izdvojiti jedan od

⁴¹ PERINČIĆ, 2019, 136-137.

⁴² POVIJEST RIJEKE, 1988, 289-290.

⁴³ POVIJEST RIJEKE, 1988, 290.

⁴⁴ Još jedan od termina kojima se naziva D’Annunzijeva okupacija Rijeke.

⁴⁵ N. BADURINA, 2019, 143.

pokušaja interpretacije D'Annunzija kao predvodnika svojevrsne vesele revolucije, *feste*,⁴⁶ pri čemu se vrlo često u prvi plan ističu elementi liberalizma, anarhizma i sindikalizma koje je D'Annunzio promovirao.⁴⁷ Osim toga, valja napomenuti kako E. Traverso upozorava da oslanjanje na simbole, estetiku i kulturu prilikom tumačenja fašizma dovodi do toga da se analiza ograničava na „riječi, dok joj izmiču činjenice“.⁴⁸ U svjetlu izmicanja činjenica, treba istaknuti da se takav postupak ne pojavljuje samo u javnom prostoru ili kolektivnom sjećanju, već ulazi i na znanstvene skupove u kojima se „riječki pothvat“ naziva revolucijom, čak se svrstava u dio kulturne i društvene obnove, zaboravljajući pri tome da, kako N. Badurina ispravno zaključuje, upravo njegova priča može poslužiti kao izvrstan primjer za talijanske aspiracije na istoku.⁴⁹ Takve aspiracije postojale su i prije D'Annunzijevog dolaska na vlast, stoga je nepovoljan položaj netalijanskog stanovništva „riječkim pothvatom“ samo produžen, ali i intenziviran.⁵⁰ V. Pavlaković navodi da se upravo kod pamćenja događaja, odnosno činjenica u periodu 1919-1921. u riječkoj povijesti dogodila više „kolektivna amnezija nego li kolektivno sjećanje“.⁵¹ Razlog za to autor pronalazi u nizu faktora, među kojima svakako treba istaknuti promatranje D'Annunzijevog poduhvata samo iz pojedine nacionalne perspektive, koji onemogućuje nijansirano i sustavno poimanje događaja u tako složenim prilikama u kojima se Rijeka našla.⁵² Jedno od istraživanja koje se suprotstavilo tako crno-bijelom pristupu i dalo cjelokupnu sliku Rijeke je knjiga Dominique Kirchner Reill *The Fiume Crisis Life in the Wake of the Habsburg Empire*. D.K. Reill zaključuje kako je danas u Rijeci D'Annunziov pothvat sveden gotovo na razinu anegdote o kojoj se najčešće može raspravljati upravo uoči različitih obljetnica, dok su se povjesničari većinski

⁴⁶ N. BADURINA, 2019, 145.

⁴⁷ N. BADURINA, 2019, 147.

⁴⁸ N. BADURINA, 2019, 156.

⁴⁹ N. BADURINA, 2019, 148.

⁵⁰ N. BADURINA, 2019, 153.

⁵¹ V. PAVLAKOVIĆ, 2021, 37.

⁵² V. PAVLAKOVIĆ, 2021, 38.

posvetili razmatranju zanimljivog pitanja kako je bilo uopće moguće da tako mala i ekstremna skupina ljudi zauzme cijeli grad.⁵³ S druge strane, u Italiji se D'Annunzio koristi u puno ozbiljnijem kontekstu te se njegov poduhvat u znanstvenoj, kao i u široj javnosti predstavlja kao primjer, ali i objašnjenje na koji je način Italija ušla u fašistički režim, pri čemu ponovno dominiraju motivi estetike, burnih govora i sl., prilikom čega D'Annunzio predstavlja svojevrsnu promjenu paradigme i načina bavljenja politikom.⁵⁴ Očito je, stoga, da postoje (barem) dva dominirajuća narativa u pogledu D'Annunzija: jedan je hrvatski, koji je gotovo zaboravio na D'Annunzija i sve što je u Rijeci proizveo, a koji je, kako V. Pavlaković upozorava, u periodu revalorizacije povijesti zamijenio pristup jugoslavenske historiografije koja je D'Annunzija poimala kao okupatora i diktatora,⁵⁵ dok je drugi onaj talijanski koji se okrenuo obilježjima D'Annunzijeve vladavine kojima bi ga se moglo prikazati kao prethodnika fašizma, pri tome nekako izbjegavajući spomen na njegova (zlo)djela u Rijeci.

2019. i D'Annunzijev povratak

Rijeka je 24. ožujka 2016. godine odabrana da 4 godine poslije ponese titulu Europske prijestolnice kulture. Bila je to značajna i velika prilika da se ispričaju mnoge riječke neispričane i nedovoljno poznate priče, te da se kulturni diskurs Grada podigne na jednu novu i puno veću razinu. Slijedom toga, počele su sveobuhvatne pripreme u gotovo svim kulturnim institucijama u Gradu, među kojima su naravno bili i oni koji su se bavili poviješću, a tema „riječkog poduhvata“ koji će baš 2019/2020. imati svoju stotu godišnjicu nametnula se gotovo kao prirodan izbor. U Rijeci su, stoga, održane dvije izložbe: prva je postavljena u Državnom arhivu u Rijeci nazvana *Rijeka 1919. – fašizam prije fašizma*, jasno određujući svoj stav prema D'Annunziju.

⁵³ D.K. REILL, 2020, 9.

⁵⁴ D.K. REILL, 2020, 10-11.

⁵⁵ V. PAVLAKOVIĆ, 2021, 38.

Izložba je otvorena 11. lipnja 2019. godine te je trajala 3 mjeseca, a obuhvatila je razdoblje od kraja Prvog svjetskog rata do početka 1921. godine.⁵⁶ Druga izložba koja se bavila D'Annunzijom postavljena je u Pomorskom i povijesnom muzeju Hrvatskog primorja, a nosila je naziv *D'Annunzijeva mučenica*, evocirajući time naziv koji je sam D'Annunzio dao Rijeci, nazivajući ju mučeničkim gradom. Izložba je otvorila novi pristup promatranju „riječkog pothvata“ predstavivši Rijeku *de facto* kao jednu od D'Annunzijevih ljubavnica, a sam postav bio je zamišljen kao izložba u izložbi, odnosno bio je više ili manje primjetno inputiran u stalni postav Pomorskog i povijesnog muzeja. Takva odluka ne treba čuditi jer je upravo Muzej smješten u zgradi Guvernerove palače, gdje se D'Annunzijo smjestio zajedno sa svojim pristašama, a na balkonu palače održani su neki od njegovih najznačajnijih govora. Izložba je pobudila veliki interes kako stručne, tako i široke javnosti. No, ono po čemu je otvorenje izložbe ostalo upamćeno nije niti postav niti velik broj uzvanika koji su mu nazočili već incidenti koji su se odvijali taj dan. Naime, već tijekom noći, nepoznati počinitelji ispred Guvernerove palače izvjesili su ogromnu zastavu Kraljevine Italije. Po dolasku nakon zaprimljene dojave policija je na licu mjesta zatekla dva mladića u starosti od 19 i 20 godina koji su pored te goleme zastave imali još jednu manjih dimenzija.⁵⁷ Na društvenim mrežama se pojavila i fotografije gdje grupa očito veoma nacionalno (*pre*)*osvještenih* mladića pozira ispred izvješene zastave. Tijekom istoga dana uhićena su još dvojica nešto starijih muškaraca koji su također imali pripremljenu zastavu Kraljevine Italije, očito s željom da ju postave na kakvo prikladno mjesto. Slijedom tih događaja, a u želji da se preveniraju dalji incidenti, policija je prilikom otvorenja izložbe legitimirala sve prisutne, te time svakako dala jednu specifičnu „notu“ ovom kulturnom događaju. Intervencijom policije, spriječen je dakle „desant zastavama“ u Rijeci. Desant je u ovom slučaju uistinu prikladna riječ jer su ovi, očigledni poklonici D'Annunzija, a

⁵⁶ B. ZAKOŠEK i S. PORPAT, 2019, 23.

⁵⁷ Dnevnik.hr <https://dnevnik.hr/vijesti/hrvatska/na-guvernerovoj-palaci-u-rijeci-osvanula-talijanska-zastava---574918.html>

vrlo vjerojatno i fašizma, planirali Rijeku „napasti“ sa svih strana, pa čak doletjeti i malim avionima s nerazjašnjenom misijom, no i taj plan im je propao jer im je bio zabranjen ulazak u hrvatski zračni prostor.⁵⁸ Kasnije se otkrilo da iza postavljanja zastave stoji grupa koja sebe naziva „Vodoinstalateri“, a koja je objavila i manifest u kojem je pozvala građane Italije da ustanu i krenu u oslobađanje Rijeke. Iako ovako prepričano, plan te grupice može zvučati gotovo anegdotalno, kao kakva šala, uostalom kao i cijela D’Annunzijeva vladavina, trebamo se zapitati jesmo li primjereno odgovorili na pokušaj oživljavanja okupacije Rijeke, ali i početaka fašizma u Europi. Iako su hrvatski mediji većinski govorili o „velikom skandalu“, „provokatorima“ i sl. ostaje dojam kako je sustavna reakcija izostala, a da je odgovor bio pojedinačan i podosta blag. Ministarstvo vanjskih poslova izdalo je priopćenje, tadašnja predsjednica je reagirala na društvenim mrežama dok je Vojko Obersnel, gradonačelnik Rijeke izjavio kako je „D’Annunzio bio fašist, okupator i nasilnik koji je uništio Rijeku“.⁵⁹ No, s događajima u Rijeci situacija se nije završila. Naime, istoga dana kada su izdana priopćenja o ovome događaju, hrvatski Konzulat u Trstu oblijepljen je letcima u kojima se govori o „Talijanskoj Istri i Rijeci“, što je inače sintagma koju su u tada predizornoj kampanji u Trstu neki obilato koristili. Vrhunac revizionizma ipak nisu bili niti letci niti akcije nekih „vodoinstalatera“, već potez službenih vlasti u Trstu, koje su D’Annunziju u središtu grada upravo 12. rujna otkrile spomenik.⁶⁰ Spomenik D’Annunzija prikazuje u sjedećem položaju, kako naslonjen na gomilu knjiga čita, a obučen je u odijelo, bez ijednog simbola. Jasno je da je to pokušaj prikazivanja D’Annunzija u svjetlu pjesnika i intelektualca posve ignorirajući njegovu riječku avanturu osim u segmentu znakovitog odabira datuma. Iako su

⁵⁸ Jutarnji list <https://www.jutarnji.hr/vijesti/hrvatska/detalji-pokusaja-invazije-talijanskih-neofasista-na-100-godisnjicu-okupacije-rijeke-nase-vlasti-im-blokirale-3-aviona-2-su-uspjela-sletjeti-na-krk-9350306>

⁵⁹ Nacional <https://www.nacional.hr/obersnel-dannunzio-je-bio-preteca-talijanskog-fasizma-okupator-i-nasilnik/>

⁶⁰ Jutarnji list <https://www.jutarnji.hr/vijesti/hrvatska/u-trstu-otkriven-kip-pretece-fasistickog-pokreta-u-italiji-koji-je-okupirao-rijeku-projekt-su-podrzale-gradske-vlasti-na-svecanosti-i-crnokosuljasi-9348521>

neki od prisutnih nosili majice „Rijeka ili smrt“, predsjednik udruženja *Il Vittoriale degli Italiani* rekao je: „Naše su namjere prijateljske, nema u tome ništa agresivno. D’Annunzio je čovjek koji je puno napravio za svjetsku kulturu“. ⁶¹ S time se nije složio V. Obersnel koji je izrazio sumnju u namjere talijanskih političara. ⁶² Takvo prikazivanje D’Annunzija kao pjesnika gotovo uljuđene figure, konačni je korak formiranja novog nacionalnog narativa u kojem se Italija više neće opravdavati za fašizam, ali će se sve više tražiti propitivanje istočnih granica Italije, u kojima upravo narodi na tom području predstavljaju svojevrsnog vanjskog neprijatelja, istaknula je M. Orlić u intervjuu za DW. ⁶³ G. Moravček takve će postupke posve opravdano nazvati „umivanjem povijesti“ u čijem je narativu D’Annunzio tek pjesnik i revolucionar. Isti taj nedužni pjesnik napisao je u jednom od svojih pisama:

*„Ako je potrebno, suočit ćemo se s novom zavjerom na način ardita, s bombom u svakoj ruci i s oštricom među zubima“*⁶⁴

Iz svega navedenog jasan je diskurs u koji određene struje u Italiji, ali očigledno i u Hrvatskoj žele smjestiti D’Annunzija i njegov pohod na Rijeku, kao i ideje koje su tom prilikom, ako ne začete onda svakako propagirane. S druge strane, posve je nejasan odgovor hrvatske kulturne, znanstvene, ali i šire društvene zajednice na ovakve postupke revizije povijesti i nekog ponovnog propitivanja granica, kao i ljudskih stradanja.

⁶¹ Jutarnji list <https://www.jutarnji.hr/vijesti/hrvatska/u-trstu-otkriven-kip-pretece-fasistickog-pokreta-u-italiji-koji-je-okupirao-rijeku-projekt-su-podrzale-gradske-vlasti-na-svecanosti-i-crnokosuljasi-9348521>

⁶² Tportal.hr <https://www.tportal.hr/vijesti/clanak/u-italiji-na-sva-zvona-slave-100-godisnjicu-okupacije-rijeke-a-sto-radi-hrvatska-diplomacija-20190911>

⁶³ Deutsche Welle <https://www.dw.com/hr/100-godina-dannunzijevog-pohoda-na-rijeku-revolucionar-ili-okupator/a-50370506>

⁶⁴ G. MORAVČEK, 2019, <http://fluminensia.org/tag/gabriele-dannunzio>

Umjesto zaključka

D'Annunzio takvim postupcima, prešućivanjem nasilja te izmjenom narativa korištenjem raznih eufemizama kojima se trebaju prikazi njegova vladavina u Rijeci te izostankom reakcije na takve postupke postaje još jedna tamna točka u hrvatskoj historiografiji o kojoj nije donesen konačni sud već je prepuštena kojekakvim revizionistima, neofašistima i ostalima koji smatraju da mogu ili da trebaju uspostaviti režime iz svojih maštarija. Osim toga, ovaj slučaj ponovo je pokazao kako u našem društvu grubi revizionistički „performansi“ značajno nadilaze događaje što ih producira naša kulturna scena, barem kada je o medijskoj aktivnosti riječ, koja je višestruko više popratila incident sa zastavom Kraljevine Italije, nego li što je to bio slučaj s ranije spomenutim izložbama. Valja pri tome reći da na kraju svega ostaje i pitanje jesu li izložbe uspjele široj javnosti, koja je ključan element prilikom ovakvih događaja, prenijeti poruku o D'Annunziju kao o mučitelju, a Rijeci kao o mučenici? Na kraju, ponovno se u svemu tome skromno, ali sigurno ističe uloga objektivne i odgovorne historiografije te povjesničara koji u društvu svojim djelovanjem mora zaustaviti ovakve težnje i nastojanja, a otvoriti put konstruktivnom i inkluzivnom dijalogu. Hoće li do toga doći, ostaje vidjeti...

Popis literature

Natka Badurina, *D'Annunzijeve okupacije Rijeke: prema transnacionalnom pamćenju*, u: Vjesnik Državnog arhiva u Rijeci, 61/62, 2020.

Dominique Kirchner Reill, *The Fiume crisis*, The Belknap press of Harvard University Press, 2020.

Irvin Lukežić, *Iz povijesti jedne riječke kavane uništene za D'Annunzijeve okupacije*, u: Vjesnik Državnog arhiva u Rijeci, 61/62, 2020.

Marko Medved, *Skandal blagoslova bodeža kao primjer zlouporabe vjere*, u: Vjesnik Državnog arhiva u Rijeci, 61/62, 2020.

Vjeran Pavlaković, *D'Annunzio u Rijeci 1919: Reprezentacije u jugoslavenskom tisku*, u: Časopis za povijest Zapadne Hrvatske, 16, 2021, Tea Perinčić, *Rijeka ili smrt*, Naklada Val, Rijeka, 2019.

Boris Zakošek i Sandro Poropat: *Rijka 1919. Fašizam prije fašizma*, u: Vjesnik Državnog arhiva u Rijeci, 61/62, 2020.

Skupina autora, *Povijest Rijeke*, Izdavački centar Rijeka, Rijeka, 1988.

Medijski naslovi

Deutsche Welle <https://www.dw.com/hr/100-godina-dannunzijevo-pohoda-na-rijeku-revolucionar-ili-okupator/a-50370506>

G. MORAVČEK, 2019, <http://fluminensia.org/tag/gabriele-dannunzio>

Jutarnji list <https://www.jutarnji.hr/vijesti/hrvatska/u-trstu-otkriven-kip-pretece-fasistickog-pokreta-u-italiji-koji-je-okupirao-rijeku-projekt-su-podrzale-gradske-vlasti-na-svecanosti-i-cr-nokosuljasi-9348521>

Tportal.hr <https://www.tportal.hr/vijesti/clanak/u-italiji-na-sva-zvona-slave-100-godisnjicu-okupacije-rijeke-a-sto-radi-hrvatska-diplomacija-20190911>

Jutarnji list <https://www.jutarnji.hr/vijesti/hrvatska/u-trstu-otkriven-kip-pretece-fasistickog-pokreta-u-italiji-koji-je-okupirao-rijeku-projekt-su-podrzale-gradske-vlasti-na-svecanosti-i-cr-nokosuljasi-9348521>

Nacional <https://www.nacional.hr/obersnel-dannunzio-je-bio-preteca-talijanskog-fasizma-okupator-i-nasilnik/>

Jutarnji list <https://www.jutarnji.hr/vijesti/hrvatska/detalji-pokusaja-invazije-talijanskih-neofasista-na-100-godisnjicu-okupacije-rijeke-nase-vlasti-im-blokirale-3-aviona-2-su-uspjela-sletjeti-na-krk-9350306>

Dnevnik.hr <https://dnevnik.hr/vijesti/hrvatska/na-guvernerovoj-palaci-u-rijeci-osvanula-talijanska-zastava---574918.html>

AMEL DURUTLIĆ
MAGISTRANT, UNIVERZITET CRNE GORE

**INTERPRETACIJA NASILJA U ISTORIOGRAFIJI
O RATNIM ZLOČINIMA NAD CIVILNIM
STANOVNIŠTVOM U CRNOJ GORI 1941-1945.
(LIMSKA DOLINA I PLJEVALJSKI SREZ, PIVA, VELIKA)**

Abstrakt: U radu se analiziraju istoriografske interpretacije nasilja nad civilnim stanovništvom, na primjeru tri ratna zločina koja su se tokom Drugog svjetskog rata desila u Crnoj Gori. Upotrebom analitičko-komparativne metode analiziraju se najznačajnije i najviše citirane publikacije o navedenim temama. Cilj istraživanja je ukazati na razlike interpretacije zločina u različitim vremenskim periodima.

U radu se analiziraju različite interpretacije zločina prema civilnom stanovništvu u Drugom svjetskom ratu. U analizi su prvo navedena djela iz socijalističke istoriografije, da bi ih naknadno uporedio sa izvorima nastalim 1990-tih i 2000-ih godina. Korišćeni autori za zločine u Limskoj dolini i pljevaljskom srezu: Radoje Pajović, *Kontrarevolucija u Crnoj Gori: četnički i federalistički pokret*, Zbornik NOR-a, tom II, Grupa autora, *Prilog u krvi*, koji pripadaju socijalističkoj istoriografiji; Milosav Samardžić, *Falsifikati komunističke istoriografije*, Slobodan Radović, *Vrijeme bratoubilaštva*, iz postsocijalističke istoriografije. Korišćeni autori socijalističke istoriografije za zločin u Pivi: S. Milošević, *Zločini okupatora nad stanovništvom i ranjenicima za vrijeme bitke na Sutjesci*, D. Jauković, *Durmitorski kraj u plamenu – Sutjeska*, Obren Blagojević, *Piva*, zatim postocijalističke publikacije Mile Cicmil, *Krv Pive*, Vasilj Jovović, *Genocid u Pivi*. Korišćeni autori za zločin u Velici: Radovan Lekić, *Andrijevački srez 1941-1945.*, Zbornik *Vatre sa Komova, narod andrijevičkog sreza u NOR-u*, koji su pripadali eri socijalističke istoriografije; zatim Pavle Dželetović Ivanov, *21 SS divizija Skenderbeg*,

Branko Jokić, *Pokolj u Velici 28 jula 1944.*, Vasilj Jovović, *Zločin u Velici 28. jula 1944.* iz perioda nakon pada socijalizma.

1. Zločini u Limskoj dolini i pljevaljskom srezu je događaj poznat u našoj historiografiji, a odnosi se na ubistva civila u januaru i februaru 1943. godine u Sandžaku i istočnoj Bosni, koje su izvršile četničke formacije. Tokom ove operacije, po izvještajima autora Dedijera i Miletića, koji su ove zločine temeljno i naučno obradili¹ ubijeno je preko 9000 osoba, od kojih su 8000 bili žene, djeca i starci. Cilj ove četničke operacije je sprovođenje „Instrukcije” Draže Mihailovića iz 1941. godine. U pomenutoj Instrukciji, koju je Mihailović poslao svojim komandantima detaljno se opisuje cilj i način sprovođenja ove operacije i to: „Stvaranje Jugoslavije i u njoj Velike Srbije, etnički čiste, u granicama Srbije, Crne Gore, Bosne i Hercegovine, Banata i Bačke; Stvoriti neposredne granice između Srbije i Crne Gore, kao i Srbije i Slovenačke čišćenjem Sandžaka od muslimanskog življa i Bosne od muslimanskog i hrvatskog življa; Čišćenje državne teritorije od svih narodnih manjina i nenacionalnih elemenata.”². Realizacija plana je otpočela januara 1943. godine, kada su počinjeni zločini nad Muslimanima u Limskoj dolini, to jeste u bjelopoljskom srezu, a nastavljani dalje u pljevaljskom srezu. Broj žrtava u bjelopoljskom srezu, kako navodi socijalistička historiografija, je 400 boraca i oko 1000 žena i djece.³

Ovim zločinom se posebno bavio Radoje Pajović, koji navodi da je akcija bila isplanirana od strane štaba i samog Draže Mihailovića čiji je štab tada bio u Lipovu kod Kolašina. On je izdavao naredbe svojim komandantima odreda, Pavlu Đurišiću, komandantu Limskog četničkog odreda, Vojislavu Lukavčeviću i Nikoli Bojoviću. Između ostalog Pajović je priložio i naredbe koje je izdavao Đurišić o „ uništavanju

¹ Vladimir Dedijer, Antun Miletić, *Genocid nad Muslimanima 1941-1945*, Svjetlost Sarajevo, 1990.

² Isto.

³ *Zbornik NOR-a, tom IV. Četnički dokumenti*, knj. 2, Vojnoistorijski institut, Beograd, dokument 34.

svog muslimanskog življa na koji naiđu”⁴, kao i izvještaj Đurišića u kome navodi da je „akcija u bjelopoljskom, pljevaljskom, čajničkom i fočanskom srezu izvršena po naređenju, da su sva muslimanska sela popaljena, i da je broj ubijenih muslimana 1200 boraca i 8000 žena, djece i staraca.”⁵

Ono što je interesantno da je u knjizi *Prilog u krvi*⁶ dat i poimeničan popis žrtava četničkih zločina u pljevaljskom srezu, sa godinama, mjestom rođenja i datumom stradanja svih do tada poznatih žrtava. Autori navode da je od muslimanskog življa očišćen i popaljen cijeli seoski pojas pljevaljske opštine, uključujući sva sela sa lijeve i desne strane rijeke Čehotine. Ono što posebno ističu jeste okrutnost četnika, kao i način na koji je zločin izvršen. Ističu da je stradalo svo stanovništvo koje nije izbjeglo u sam grad Pljevlja, koje je tada bilo pod kontrolom italijanskih snaga. Navode da su četničke snage prvo opkolila teren, tako da lokalno stanovništvo nije imalo izlaza, a zatim pristupile ubijanju svog stanovništva, ne praveći razliku prema polu i broju godina. Načini likvidacije bili su monstruozi, jer je veliki broj žrtava zaklan i živ spaljen. Dalje navode podatak da je od 1380 žrtava pljevaljskog kraja 581 bilo djece starosti do 10 godina, a da je ukupno gledano 50,5% žrtava bilo starosti do 14 godina.⁷

Analiziranjem navedenih izvora dolazimo do zaključka da je u pomenutim publikacijama nastalim u socijalističkoj istoriografiji dosta temeljno odrađena tema pomenutih zločina. U svim publikacijama navedeni su izvori, a u mnogim u formi kopije i priloga navedeni originalni izvori iz pronađene četničke arhive. Pomenuti autori navode da se muslimanski življ u početku sa dosta obazrivosti priklanjao partizanskoj organizaciji,

⁴ Radoje Pajović, *Kontrarevolucija u Crnoj Gori: četnički i federalistički pokret 1941-1945*, Cetinje, 1977. str. 314-315.

⁵ Isto.

⁶ Grupa autora, *Prilog u krvi*, Pljevlja 1941-1945., Savez udruženja boraca opštine Pljevlja, 1969. str 220-343.

⁷ Isto.

a da se nakon zločina muslimansko stanovništvo priklanja kako partizanima, tako i kvislinškoj Muslimanskoj miliciji, želeći na taj način da zaštiti stanovništvo od mogućih novih četnički napada. U pomenutim publikacijama dosta temeljno i hronološki precizno je obrađena tema, obuhvatajući razloge četničkog napada, sam napad, ali i posledice koje je taj napad prouzrokovao. Treba naglasiti da se u određenim dijelovima knjiga na neki način zamjera muslimanskim življu, što se masovnije u prvim godinama nije odazvao u partizanske jedinice i samoorganizovao, već se sa određenom dozom skepse držao prema partizanima. Dalje navode da se po oslobođenju Pljevalja pristupilo osnivanju mješovitih pravoslavno-muslimanskih organa vlasti, što nas upućuje da je cilj bilo pomirenje lokalnog stanovništva. Takođe se navodi da je mali broj četnika iz Pljevalja učestvovao u zločinu, a da su zločin izvršile četničke formacije iz Vasojevića i Žabljaka, takođe na taj način promovišući pomirenje stanovništva. Ono što je interesantno da pomenuta tema nije monografski obrađena, već se o njoj pisalo u obrađivanju širih tema kao što su Crna Gora u II Svjetskom ratu i Pljevlja u NOB-u. Analiziranjem pomenute historiografije stiče se dojam, da je ona za cilj imala pomirenje lokalnog pravoslavnog i muslimanskog življa, jer se u njima navode i pozitivni primjeri međusobnog pomaganja lokalnog stanovništva u pomenutim zločinima.

Svakako je interesantno da se za navedene zločine u socijalističkoj historiografiji koristio samo termin „zločin”, a da su termin „genocid” upotrijebili tek Vladimir Dedijer i Antun Miletić u svom djelu iz 1990. godine.⁸ Termin „genocid“ su u postsocijalističkoj eri uglavnom koristili određeni bošnjački historičari i pored činjenice da presuda za genocid nije iznešena pred sudovima. Interesantno je da je termin „genocid“ od strane Generalne skupštine UN usvojen tek 1946 godine, a po međunarodnom pravu predstavljao je zločin namjernog, potpunog ili djelimičnog istrebljenje stanovništva sa određene teritorije, zbog pripadnosti određenoj vjerskoj ili nacionalnoj grupi.

⁸ Vladimir Dedijer, Antun Miletić, *Genocid nad Muslimanima 1941-1945*, Svjetlost, Sarajevo, 1990.

Za razliku od socijalističke istoriografije, koja je dokumentovala i osudila četničke zločine, postsocijalistička istoriografija otvara problematiku preispitivanja istih. Milosav Samardžić je po prvi put u našoj istoriografiji pokušao da dovede u pitanje originalnost pomenutog izvještaja Pavla Đurišića, Draži Mihailoviću o ubistvu 9200 muslimana u februaru 1943. god, tvrdeći da je izvještaj komunistički falsifikat.⁹ On ovu tvrdnju pokušava da potkrijepi činjenicom da se komunikacija između Đurišića i Mihailovića nije odvijala na takav način u prethodnim depešama, naglašavajući citate u tekstu depeše koje tvrde da su naknadno umetnute od strane komunista. Ipak ovu tezu Samardžića treba uzeti sa velikom dozom kritike budući da na posleratnom suđenju ni sam Mihailović nije dovodio u pitanje autentičnosti dokumenta. Takođe, Samardžić dovodi u pitanju i broj žrtava zločina, pozivajući se na određene ustaške izvore koji govore da u zbjegu muslimanskog stanovništva na njihovu teritoriju, navodeći da su četnici ubili oko 1500 osoba, većinom žena i djece.¹⁰

Jedan od autora postsocijalističke istoriografije, Slobodan Radović, u svom djelu takođe dovodi u pitanje broj stradalih ljudi, pogotovo u Pljevaskom srezu. Ističe da razlog napada četnika jesu česti upadi Muslimanske milicije ali i muslimani koji su bili u službi ustaške vojske, u sela sa srpskim stanovništvom, kao i činjenje zločina od strane istih. Radović takođe dovodi u pitanje broj stradalih, navodeći razgovor sa N. Bojovićem, inače pripadnikom ravnogorskog pokreta, a koji je sudionik događaja, koji tvrdi da su se spiskovi poginulih u zločinu pravili paušalno, a da je iste diktirao mještanim, čiji kredibilitet dovodi u pitanje.¹¹ Dalje navodi da su se desili određeni zločini, ali da je zločina bilo na obje strane, pa se tako ušlo u spiralu nasilja u kojem se za zločine

⁹ Milosav Samardžić, *Falsifikati komunističke istoriografije*, UNA PRESS, Beograd, 2010. str. 25-31.

¹⁰ Isto.

¹¹ Slobodan Radović, *Vrijeme bratoubilaštva – građanski rat u Pljevljima 1941-1945*, Pljevlja, 2020, str 241.

jednih odgovara zločinom drugih.¹²

Ipak, tvrdnje Samardžića i Radovića treba podvrgnuti ozbiljnoj kritici, budući da se njihove monografije pozivaju uglavnom na svjedočanstva sudionika događaja, kao i historičara i publicista koji se zalažu za rehabilitaciju pokreta Draže Mihailovića. Treba naglasiti da pomenuti autori u svojim publikacijama nisu donijeli neke nove historijske izvore, dokaze i istraživanja kojim bi potkrijepili svoje tvrdnje, već je njihov rad rezultat drugačije intrerpretacije već postojećih izvora.

Upoređujući publikacije iz ove dvije historijske epohe sve nam ukazuje da se u socijalističkoj historiografiji ova tema dosta ozbiljnije proučavala, iako je broj objavljenih publikacija bio dosta manji. Temom su se bavili naši najozbiljniji historičari, koji su se trudili da svoje dokaze potkrijepi zaista originalnim izvorima, kao što su sačuvani vojnički izvještaji, poimenični spiskovi žrtava, a publikacije su bogate fotografijama i mapama, kako bi što bolje upoznali čitaoca sa širim kontekstom zločina. Naravno, treba i ovim izvještajima prići kritički, jer je vidno veličanje partizanskog pokreta, izuzimajući njegovu odgovornost za eventualno sprečavanje zločina, budući da je partizanski pokret posle poraza u Pljevaljskoj bici decembra 1941, godine napustio ove prostore, a stanovništvo ostavljeno na milost okupatoru i njegovim domaćim saradnicima.

Postsocijalistička historiografija se, sa druge strane, sudeći po broju objavljenih publikacija, dosta više bavila pomenutom temom. Ipak, temom su se više bavili publicisti, izuzev manjeg broja historičara. Treba istaći da je ova historiografija od početka „izabrala stranu”, pa su se tako srpski autori trudili da na neki način opravdaju četničku akciju, prethodnim muslimanskim zločinima, dok su bošnjački autori nastojali da zločine stave u kontekst dešavanja u Drugom svjetskom ratu, kao i ratu u Bosni 1992-1995. godine. Većina pomenutih autora optužuje drugu stranu za zločine, pri tom ih detaljno i slikovito opisujući, što

¹² Isto.

čitaocima stavlja u poziciju „vjekovne žrtve” drugog naroda. Primjećuje se da je cilj autora da homogenizuju svoj nacionalni korpus, kako se zločini ne bi ponovili u budućnosti.

2. Zločin u Pivi (Pivskim dolima) je u našoj istoriografiji naziv za zločine koji su počinjeni 7. juna 1943. godine nad lokalnim stanovništvom Pivske oblasti, nadomak današnjih Plužina. Zločini su izvršeni isključivo nad civilnim stanovništvom, a izvršiocima su bili pripadnici Njemačke 7. SS divizije „Princ Eugen“, uz podršku domaćih kolaboracionista. Ova akcija je dio znatno šire akcije, koja je u našoj istoriografiji poznata kao *Bitka na Sutjesci*, budući da se oblast Pive oslanja na teritoriju Tjentišta u Bosni i Hercegovini, tako da je okupatorska vojska željela da spriječi eventualno izvlačenje partizanskih jedinica ovim rejonom, ali i zaplaši ostalo stanovništvo zbog saradnje sa partizanskim pokretom.

Socijalistička istoriografija je ovaj zločin istraživala uglavnom u kontekstu operacija *Bitke na Sutjesci*, kao i zločinima pomenute 7. Brdske SS divizije „Princ Eugen“.

Autor koji se najviše i najdetaljnije bavio ovom temom jeste S. Milošević. On navodi da je njemačka 7. Brdska SS divizija „Princ Eugen“ u Crnu Goru stigla iz pravca Hercegovine, a da su već do tada u Kordunu i zapadnoj Bosni napravili monstruoze zločine nad civilnim stanovništvom. Navodi da je divizija bila sastavljena u potpunosti od dobrovoljaca, koji su bili uglavnom folkdojčeri, odnosno podunavski Njemci.¹³ Po dolasku u Crnu Goru jedinica je bila raspoređena u Nikšiću, da bi dalje krenula ka Šavniku u koji su ušli 29 maja. Iz Šavnika kreće njihova zločinačka akcija, budući da su krenuli u pravcu Pive, a sva sela koja su se našla na tom putu su spaljena do temelja. Lokalno stanovništvo se dalo u zbjegove u planinu Vojnik, a malobrojno stanovništvo, mahom starci koji su ostali na svojim imanjima je ubijeno. Spaljena su sela Pošćenje (ubijeno

¹³ S. Milošević, *Zločini okupatora nad stanovništvom i ranjenicima za vrijeme bitke na Sutjesci*, Vojnoistorijski glasnik, Beograd, 1975.

25 ljudi), Dobro Selo – 12 ljudi, Slatina i Godijelji – 6 ljudi.¹⁴ Dalje autor navodi da su se, ipak, najveći zločini desili u Pivskim dolovima, jer je okupator uspio da opkoli lokalno stanovništvo, koje nije uspjelo da pobjegne u obližnje planine i tako izbjegne sigurnu smrt. Vojnici 77. SS divizije „Princ Eugen“ su, opkolivši sela, pohvatali lokalno stanovništvo i razdvojili ih u tri grupe. U prvoj su vojnosposbni muškarci, u drugoj žene i djevojke, a u trećoj djeca. Ukupno je bilo oko 400 osoba, a ubrzo su sve tri grupe strijeljane, nepraveći razliku prema polu i uzrastu.¹⁵ Pored navedene 7.SS divizije „Princ Eugen“, Milošević piše da je u cjelokupnoj operaciji u Pivskoj oblasti učestvovala i njemačka Prva brdska divizija, kao i italijanska divizija „Ferara“, čija je uloga bila da nastupa nakon divizije „Princ Eugen“ i pretražuje teren, pljačkajući i spaljujući sve objekte na koje su naišli.

Ovom temom bavili su se i učesnici partizanskog pokreta i organizatori ustanka u Crnoj Gori: D. Jauković, general i historičar sa Žabljaka i Obren Danilović, borac i profesor Univerziteta u Beogradu nakon rata. Oni su dosta detaljnije bavili temom samog zločina u Pivi.

D. Jauković u svojoj knjizi *Durmitorski kraj u plamenu*, navodi da su se zločini u Pivi desili u operaciji WEISS, čiji je cilj bio eliminisanje partizanskog poketa iz pogranične oblasti Bosne i Hercegovine i Crne Gore. Dalje navodi da je partizanska Peta proleterska crnogorska brigada, čim je saznala da su okupatorske snage krenule iz pravca Šavnika, stupila u organizaciju naroda u zbjegove u planinu Vojnik.¹⁶ Zahvaljujući ovim akcijama Pete crnogogorske brigade, izbjegnuti su još masovnijim zločinima nad stanovništvom ovoga kraja. On ističe da se zbog brojnosti neprijatelja, ali i teškog i nepristupačnog terena, nije mogao na vrijeme organizovati zbjeg naroda iz sela Dolovi u Pivi, tako da je tu počinjen veliki zločin okupatora nad civilnim stanovništvom. I

¹⁴ Isto, str 130-131.

¹⁵ Isto.

¹⁶ D. Jauković, *Durmitorski kraj u plamenu – Sutjeska*, Beograd, 1975

on u svojoj knizi navodi podatak da je u Dolovima strijeljano oko 400 stanovnika, od kojih su većina bila žene i djeca, navodeći podatak da su određeni ljudi zatvarani u kuće, koje su potom zapalili istovremeno pucajući u one koji su pokušali izaći.

Blagojević, koji je porijeklom iz Pive, u svojoj knjizi *Piva*¹⁷ detaljno opisuje zločine koji su počinjeni, prateći hronološki put divizije „Princ Eugen“ iz Šavnika ka Pivi. Ono što njegovu knjigu svrstava u vjerovatno najvjerodostojniju literaturu, jeste da je on prvi put napravio spisak žrtava ove operacije, detaljno, po selima kroz koje je prošla pomenuta divizija. Blagojević navodi da je cilj njemačkih jedinica bio odmazda i zaplašivanje stanovništva, zbog blizine granice sa Bosnom i Hercegovinom, budući da je cilj partizanskog pokreta bio izvlačenje iz rejona Sutjeske ka Crnoj Gori. Navodi podatak da su sva sela kroz koje su prošle njemačke jedinice detaljno očišćena – zatečeno stanovništvo pobijeno, stoka i kuće opljačkane, a nakon toga popaljene. Autor ističe podatak da je 10% cjelokupnog stanovništva Pive stradalo u ovoj operaciji, da su sve žrtve bile civilne, odnosno stradale van borbe. Ukupno je stradalo 1080 lica, od čega u Župi pivskoj (zapadni dio Pive) 910, a u Planini pivskoj (istočni dio) 170.¹⁸ Autor daje poimeničan spisak žrtava po selima i zaseocima, navodeći interesantan podatak da je iz njegovog bratstva stradalo ukupno 282 članova bratstva Blagojević. Ono sa čime se možemo složiti je da su autori socijalističke epohe izučavali ovaj zločin u kontekstu neprijateljske operacije WEISS, odnosno bitke na Sutjesci. I pored toga što nije bilo posebne publikacije koja bi obuhvatila samo zločine u Pivi, ipak se možemo složiti da je istoriografija koja je obradila ovaj slučaj predstavljeno potpuno dovoljno karakteristika pomenutog događaja. Ono što možemo pohvaliti, jeste da slučaj zločina u Pivi posmatraju iz percepcije drugih zločina koje je prethodno izvršila divizija „Princ Eugen“. Autori detaljno obrazlažu razloge i pravce napada, hronološki opisuju zločine koji su se desili, i

¹⁷ Obren Blagojević, *Piva*, Beograd, 1996.

¹⁸ Isto, str. 589.

činjenično potkrepljuju broj ubijenih ljudi i popaljenih domaćinstava. Ono što je interesantno, a što ćemo naknadno tek uporediti sa autorima koji su pisali u postsocijalističkoj eri, jeste da pomenuti autori navode da su zločine počinili okupatori, u čijem su sastavu bile i određene domaće kvislinške formacije, neimenujući njihov sastav.

U vremenu posle pada komunizma, istoričari i publicisti počinju da objavljuju monografije vezane za zločin u Pivi. Ono što je interesantno jeste da je većina publicističke građe nastale poslije pada komunizma, jeste da se o ovoj temi više i masovnije piše posle 1990-tih godina, od kada je Srpska pravoslavna crkva održala prve parastose i pomene žrtvama stradalim u zločinu. Na ovaj način se ova tematika aktuelizuje i o njoj se masovnije piše.

Autor koji je aktuelizovao ovu temu jeste istoričar Mile Cicmil, koji je kompletnu monografiju *Krv Pive*, posvetio ovom zločinu. Knjiga je doživjela čak četiri dopunjena izdanja, a objavljena je uz pomoć eparhije Crnogorsko-primorske SPC i mitropolita Amfilohija, kako sam autor navodi.¹⁹ Ono što je velika razlika u odnosu na dotadašnje publikacije jeste da Cicmil izlazi sa tezom da su zločine počinili pripadnici nacističke jedinice „Princ Eugen“, na nagovor muslimana iz gatačke doline, koji su i sami učestvovali u zločinu kao pripadnici „Handžar divizije“ i ustaša, u sastavu njemačkih trupa.²⁰ Autor je u obimnoj monografiji, oslanjajući se u početnoj literaturi između ostalog na autore koje smo pominjali, dosta iscrpno i precizno iznio podatke o zločinu. Prvi dio knjige potkrijepio je podacima, fotografijama i arhivskom građom, obuhvativši sva mjesta, sela i zaseoke kojima je prošla divizija Princ Eugen, činovši zločine. U drugom djelu knjige Cicmil je objavio razgovore i svjedočanstva sa preživjelim učesnicima zločina i njihovim potomcima. U knjizi je objavio spisak svih stradalih civila u zločinu, kao i spiskove poginulog pivskog stanovništva u toku rata 1941-1945. godine. Ono što čitaocu

¹⁹ Mile Cicmil, *Krv Pive*, AP PRINT, Podgorica, 2007

²⁰ Isto. str.192

odmah privlači pažnju jeste da Cicmil zločin posmatra iz perspektive stradanja srpskog naroda u Drugom svjetskom ratu. Tako se u knjizi na više mjesta pominje stradanje srpskog stanovništva u Pivi iznoseći podatak da je u Pivskim dolima poginulo 522 stanovnika, a u kompletnoj Pivi 1290 stanovnika.²¹ Autor posebno naglašava da je komunistička historiografija namjerno skrivala činjenicu da su u zločinu učestvovala muslimanske dobrovoljne jedinice sa prostora Hercegovine, koje su bile u sastavu njemačkih jedinica. Optužuje komunističke istoričare, da su namjerno zapostavljali ovu činjenicu, radi sprovođenja bratstva i jedinstva u novoformiranoj državi, a sve na račun srpskog življa koji je bio najveća žrtva u Drugom svjetskom ratu.

Sa istorijskog aspekta, knjiga predstavlja zaista pristojnu publikaciju, izuzev dijelova će se na poseban i slikovit način opisuju zločini nad nedužnim stanovništvom.

Od mnogih publikacija koje su u skorije vrijeme objavljene treba istaći publikaciju Vasilja Jovovića, koji po prvi put izlazi sa tezom da se u Pivi desio genocid nad srpskim stanovništvom, što naglašava i u naslovu svog djela.²² Jovović, slično Cicmilu, izvodi tezu o zločinima nad Srbima u Pivi, u kojem su pored njemačkih dobrovoljaca učestvovali hercegovački muslimani. Jovović objavljuje mnoštvo podataka o zločinu, prateći cijeli put divizije „Princ Eugen“. Između ostalog navodi svjedočenja preživjelih, koji naglašavaju da je jedan broj vojnika pričao srpsko-hrvatskim jezikom, što implicira da su u izvršavanju zločina učestvovala ustaške jedinice, sastavljene od muslimana i Hrvata iz Hercegovine. Ono što je interesantno jeste da se Jovović osvrnuo i na

²¹ Isto.

²² Vasilj Jovović, *Genocid u Pivi*, Muzej žrtava genocida, Odbor za Jasenovac SPC, Beograd, 2019.

Svetu mučenicu Jagilku pivsku i svete Pivske mučenike²³, koje je SPC kanonizovala 2017. godine. Što se tiče broja žrtava Jovović navodi sve pomenute autore, budući da se oni mnogo ne razlikuju.

O pivskom zločinu je u skorije vrijeme objavljen zaista veliki broj publikacija, ali su nabrojane publikacije Jovovića i Cicmila svakako najtemeljnije, ali i najčitanije, pa smo ih iz tog razloga i analizirali. Treba naglasiti da se u vremenu poslije pada komunizma redovno obilježava dan stradanja na žrtve zločina u Pivi, a događaju prisustvuju državne i crkvene delegacije. Interesantan je podatak da je 1977. godine podignut memorijalni kompleks u Dolovima, rad vajara Luke Tomanovića.

Analiziranjem nabrojanih djela dolazimo do zaključka da je zločin zaista temeljno istražen, a da su tome doprinijeli historičari koji su pisali u komunizmu, ali i historičari postkomunističke generacije. Obje generacije istraživača su došli do sličnog broja žrtava ovog zločina, ne osporavajući jedni druge. Ipak, glavna razlika između ove dvije historiografske generacije jeste što je prva svoju publicističku djelatnost obavljala uz pomoć institucija koje su se oslanjale na Komunističku partiju, a drugi na institucije Srpske pravoslavne crkve. Tu možemo i pronaći razlog zbog koga se ove dvije generacije spore, a to je učešće domaćeg kvislinškog, nepravoslavnog stanovništva u zločinu. Dok prva generacija pokušava da preskoči činjenicu da su u zločinu učestvovali muslimani i Hrvati iz Hercegovine, računajući da će na taj način graditi jugoslovenski suživot, druga generacija previše naglašava ulogu istih u zločinu, prikazivavši srpski narod kao žrtvu nacionalista. Ono što je nesporno jeste da su hercegovački muslimani i Hrvati učestvovali u zločinu, ali ne u broju koji je predstavljen. Takođe, njihovo učešće nije imalo odlučujuću

²³ Sv. Jagilka, rođena kao Jovana Sočica je bila djevojka koja je uspjela da pobjegne u šumu u Pivskim dolima pred napadom njemačke vojske. Ipak, cijelu njenu porodicu uključujući roditelje, braću i sestre neprijatelj je uhvatio i zatvorio u kuću, zapalivši ih žive. Jovana je svjesno ušla u kuću, nemogavši da gleda odlučila da izgori sa svojom porodicom. SPC je kanonizovala na saboru 2019. godine. Vrtić u Plužinama nosi njeno ime, kao i jedna ulica u Podgorici.

važnost, budući da nisu bili zastupljeni u komandnom kadru. Na kraju, pripadnici ove formacije činili su zločine nad muslimanskim i hrvatskim stanovništvom u Bosni i Dalmaciji, što nas navodi na zaključak da su to bili dobrovoljci koji su izvršavali naredbe okupatorskih vlasti.

Interesantno je navesti da pomenuta tema i danas izaziva brojne kontraverze, pa čak i dobija političku konotaciju u Crnoj Gori. Naime, nakon što je juna 2021. godine Skupština Crne Gore usvojila Rezoluciju kojom je osuđen genocid u Srebrenici, za nju su glasali i poslanici Demokrata, koja važi za proevropsku i prosrpsku političku stranku. Da bi umanjila štetu u svom glasačkom tijelu poslanici Demokrata ubrzo su predložili na usvajanje Rezolucije o Genocidu u Pivi i Velikoj.²⁴

3. Zločin u Velici je događaj koji se desio u selu Velika, nadomak Plava u andrijevačko srezu 28. jula 1944. godine. U ovom kao i u prethodno obrađenim zločinima stradalo je nedužno i nenearužano civilno stanovništvo koje nije pružalo nikakav otpor. Zločin je počinila već pomenuta nacistička 77. SS divizija „Princ Eugen“, potpomognuta balističkom jedinicom „Skenderbeg“.

Zločin u Velici prilično je obrađen u socijalističkoj istoriografiji. Ipak o dešavanjima u Velici ne postoji nijedna monografija, već se tema zločina obrađivala kroz monografije koje prate dešavanja u Andrijevačkom srezu 1941-1945. i zločine divizije „Princ Eugen“, koji su se desili u Bosni i Hercegovini, Dalmaciji i Crnoj Gori. Takođe, sve do danas i pored obimne publicističke građe opisnog i memoarskog karaktera koji se bavio ovom temom, veoma mali broj je rađen na naučno-istraživačkim pravilima.

Prvi autor koji se dotakao teme zločina u Velici je Radovan Lekić u knjizi *Andrijevački srez 1941-1945. godine*. On detaljno opisuje situaciju u Andrijevačkom srezu od Aprilskog rata 1941. Tako

²⁴ [http/ CDM/](http://CDM/) Prekić: *Demokrate pokušavaju da umanje štetu*/jun 2021.

navodi da je Velika skup planinskih zaseoka nadomak Plava koji se graniči sa Kosovom i Metohijom. Teritorija Velike je prvo zauzeta od strane Nijemaca, da bi zatim ušla u sastav Velikoalbanske kvislinške države.²⁵ Dalje prati stvaranje partizanskog pokreta i njegovo jačanje u Andrijevačkom srezu. Kao razlog zašto je došlo do zločina u Velici navodi „Andrijevičku operaciju” iz jula 1944. godine. U našoj historiografiji pomenuta operacija označava partizansku akciju koja je imala za cilj oslobađanje sjeveroistoka Crne Gore uključujući Andrijevicu i spajanje sa partizanskim jedinicama u Srbiji i na Kosovu, radi konačnog oslobađanja Jugoslavije. U operaciji je učestvovala II, V i XVII divizija NOP-a, dok su njemačke redovne snage bile ojačane 7. SS divizijom „Princ Eugen“ i 21. SS divizijom „Skenderbeg“.²⁶ Partizanske jedinice su bile nadmoćnije, razbile protivničke formacije, koje su se dale u bjekstvo preko Lima ka planini Čakor. Lakić navodi da su se partizanske jedinice tada zaustavile, pokušavajući da se prebace u Srbiju i pomognu srpskim partizanskim jedinicama, vidjevši da su njemačke jedinice razbijene. Divizije „Princ Eugen“ i „Skenderbeg“ su da bi osigurale odstupnicu prema Peći opkolile selo Velika, đe su se ulogorovale. Opkoljenom stanovništvu je naređeno da donese hranu za vojsku, tako da narod nije ni sumnjao da može doći do zločina. Ipak, ujutro 28. jula 1944. godine, obje divizije su krenule u krvavi osvetnički pir, pobivši svo zatečeno stanovništvo Velike, nepraveći raliknu prema polu i broju godina. R. Lekić detaljno u svojoj knjizi opisuje zločine nad nedužnim stanovništvom. U posebnom dijelu knjige Lekić je objavio svjedočanstva mještana koji su preživjeli zločin. Autor navodi da su počinjeni najsvirepiji zločini uključujući ubistvo tek rođene djece, ubistvo klanjem, paljenje živih ljudi koji su prethodno satjerani u kuće, ali i silovanja žena.²⁷ Autor dalje navodi da su izvršioci bili borci pomenutih divizija, da je određeni broj zločinaca pričao srpskim jezikom i imao bijele kape na glavi²⁸. Dalje

²⁵ Radovan Lekić, *Andrijevački srez 1941-1945.- prilog istoriji NOB-a*, Obod, Cetinje, 1961.

²⁶ Isto. str,501.

²⁷ Isto, str 514-516.

²⁸ Isto, str 523.

navodi da je ubijeno preko 400 mještana, a da su pojedine porodice izgubile 18 svojih članova. Ono što je najpotresnije jesu svjedočanstva mještana koja na slikovit način opisuju svirepe načine na koji su ubijani ljudi.

Iz socijalističke istoriografije vrijedi spomenuti i zbornik *Vatre sa Komova*²⁹, koji je napisan u formi sjećanja učesnika NOR-a, a koji sadrži svjedočenja boraca partizanskih jedinica i stanovništva Andrijevačkog sreza. U zborniku su zabilježena kazivanja istaknutih partizanskih rukovodilaca, ali i mještana o zločinu u Velici, Novšićima i Gornjoj Ržanici. Između ostalog, jedan od sagovornika navodi da je do mještana Velike došao glas o partizanskoj pobjedi u Andrijevići, tako da su se nadali da je konačno došlo do oslobođenja od okupatora, da je narod bio iznenađen kada je vidio razbijene jedinice koje opkoljavaju Veliku, tako da nije došlo do zbjegova u planine.³⁰ Po svjedočenju navedenom u knjizi, detaljno su opisani pojedinačni zločini i ubistva koja su vršena na najsvirepije načine. Svjedoci takođe navode da je među izvršiocima ovih zločina bilo ljudi koji su pričali našim jezikom, dok su ih jedni upozoravali da bježe, drugi su ih psovali i pozivali se na osvetu.³¹ U ovoj publikaciji je prvi put prikazan i poimenični spisak žrtava zločina u Velici, za koji naglašava da nije potpun, a sadrži imena 380 stradalih, od kojih 118 djece. Ono što je interesantno jeste da autori navode da su većinu zločina počinili pripadnici SS divizije „Skenderbeg“, koja je bila sastavljena od Albanaca iz Kosova i Metohije, ne navodeći da li su u njoj učestvovali muslimani iz Plava i Gusinja.

U socijalističkoj istoriografiji primjetan je veliki broj publicističke građe o ovom zločinu, ali to su uglavnom bila svjedočenja esejske prirode, bez određene istraživačke vrijednosti. Važno je napomenuti da je i list *Pobjeda* prvi pisao o ovom događaju već u septembru 1944. godine.

²⁹ *Vatre sa Komova. Narod andrijevičkog sreza u NOR-u*, Mjesni odbor SUBNOR-a Andrijevića, Andrijevića, 1978.

³⁰ Isto, svjedočenje Zorke Popadić, str. 198.

³¹ Isto, str 201.

Takođe isti list je godinama izvještavao o obilježavanju godišnjice stradanja civila u Velici.

Na inicijativu lokalnog SUBNOR-a 1984. godine podignut je i spomenik žrtvama, a na njemu je navedeno da su „zlikovci Hitlerovih divizija „Princ Eugen“ i „Skenderbeg“ ubili 428 žena, djece i staraca“.

Možemo zaključiti da je socijalistička historiografija sasvim korektno obradila temu zločina u Velici. Iako nije objavljena nijedna naučno-istraživačka monografija, koja je posvećena isključivo izučavanju pomenutog zločina, djela koja smo analiziraju nam daju činjenični prikaz koji opisuje razloge zbog kojeg je došlo do zločina, kao i načine izvršenja zločina. Ostala literatura esejskog tipa na slikovit i detaljan način govori o svirepim zločinama počinjenih u Velici. Takođe, socijalistička historiografija nedvojbeno dokazuje da su zločin izvršili pripadnici SS divizija „Princ Eugen“ i „Skenderbeg“, naglašavajući da je u njihovom sastavu bilo i boraca sa Kosova i Metohije koji su govorili našim jezikom. Žrtve zločina su poimenično nabrojane, a autori su naglasili da se radi o spisku koji može biti dopunjen. Ni u jednoj publikaciji nisu navedena imena ljudi koji su izvršili zločin, osim imena njemačkih komandanata kojima je poslije rata suđeno za zločin.³²

Što se tiče historiografije koja je ovu temu obradila nakon raspada SFRJ, možemo zaključiti da se o njoj dosta više pisalo, ali takođe u formi eseja, ispovjesti preživjelih, sa mnogo materijala i osvrtu u crnogorskoj štampi. Treba najglasiti da se slično postsocijalističkoj historiografiji zločina u Pivi, ovaj zločin populizuje nakon ratova 90-tih, a aktuelizaciji je doprinijela Srpska pravoslavna crkva, odnosno Eparhija budimljansko-nikšićka. Ipak, i ova generacija istoričara izdala je određene naučno-istraživačke publikacije koji nam donose nove činjenice i podatke.

³² Komandant 77 divizije „Princ Eugen“, August Šmithuber osuđen na smrt vješanjem februara 1947 pred vojnim sudom u Beogradu, zbog brojnih zločina divizije kojom je komandovao počinjenih u BiH, Dalmaciji i Crnoj Gori

Prije svega tu mislimo na kapitalno djelo Pavla Dželetovića Ivanova *21. SS divizija Skenderbeg*.³³ Iako se u svom djelu Dželetović ne bavi samo zločinom u Velici, već prati razvoj pomenute divizije „Skenderbeg“, u posebnom poglavlju na širok, precizan i činjenično utemeljen način daje prikaz pomenutog zločina. Autor u širem kontekstu opisuje zbivanja koja su dovela do zločina, tražeći mogući razlog tako svirepom zločinu. Jedan od razloga, po Dželetovićevom mišljenju, može biti taj što su njemački vojnici smatrali da stanovnici Velike gaje simpatije prema partizanskom pokretu. Drugi razlog, za koji ističe da je vjerovatno presudan, jeste nagovor albanskih i muslimanskih balista i vulentara, pripadnika SS divizije „Skenderbeg“, koji su željeli da se osvete nad lokalnim pravoslavnim stanovništvom, zbog velike mržnje tih naroda u prošlosti. Dželetović po prvi put objavljuje izvještaj divizije „Skenderbeg“ o akcijama u Beranskom i Andrijevačkom srezu, đe se navodi da je taj pojas očišćen od bandita.³⁴ U daljem dijelu knjige, autor daje popis žrtava zločina po porodicama. Nabrojano je 428 nemoćnih žrtava, od kojih su 120 bili djeca³⁵ Naglašava da su izvršeni najgnusniji zločini, a da su ubistva vršena na najsvirepije načine.

Branko Jokić je o ovom zločinu objavio više radova, uključujući knjigu *Pokolj u Velici 28 jula 1944*.³⁶ Autor daje najdetaljniji prikaz zločina do sada, izvodeći po prvi put drugačije mišljenje o veličini zločina, ali i izvršiocima istog. On u knjizi tvrdi da je socijalistička historiografija namjerno prikrivala činjenice vezane za zločin i izlazi sa hipotezom da se u Velici desio zločin genocida, pozivajući se na odluke UN-a, po kojoj se pod genocidom podrazumijeva masovno istrebljenje ljudi, zbog njihove pripadnosti nekoj rasi, vjeri ili naciji³⁷. Po prvi put je neki autor u svojoj publikaciji iznio tvrdnje da su izvršioci genocida, tj. pripadnici

³³ Pavle Dželetović Ivanov, *21 SS divizija Skenderbeg*, Poeta, Beograd, 2012.

³⁴ Isto, str 196-204

³⁵ Isto.

³⁶ Branko Jokić, *Pokolj u Velici 28 jula 1944*, COBISS, Podgorica, 2014.

³⁷ Isto, str 168.

divizije „Skenderbeg“ bili muslimani iz okolnih srezova i to: 440 balista sa područja Bujanovca, Peći, Dečana i Đakovice, zatim nekoliko stotina Rugovaca sa graničnog pojasa i 400 volentara sa prostora Plava i Gusinja.³⁸ Ono zbog čega je ova knjiga izazvala brojne kontraverze i reagovanja jeste to što je autor u pomenutoj knjizi objavio spisak imena, za koje tvrdi da su borci iz Plava i Gusinja, a koji su učestvovali u zločinu u Velici. Autor tvrdi da je do imena došao prikupljajući kazivanja preživjelih, koji su bili sudionici događaja. U knjizi se dalje opisuju zločini pojedinačno, kao što su oni najsvirepiji – ubijanje klanjem, spaljivanje živih ljudi, ali i krajnje bizarnih za koje Jokić tvrdi da su izvršeni „dranje kože kod živih ljudi, bacanje beba na bajonet puške”. Knjiga je isprovocirala javnost, pa su objavljena i brojna reagovanja na nju.

Od ostalih autora vrijedi napomenuti najnoviju objavljenu knjigu Vasilja Jovovića *Zločin u Velici*³⁹. Autor je u ovoj knjizi, koja spada u ozbiljniji naučno-istraživački rad, obuhvatio sva dosadašnja istraživanja i publicističke radove o zločinu u Velikoj. Iako se Jovović dosta nadovezuje na već pomenute autore, zastupa stanovnište da su u zločinu kao pripadnici divizije „Skenderbeg“ učestvovali muslimani iz dijelova Sandžaka i Metohije. Što se tiče broja žrtava, Jovović citira ranije pomenute autore. U opisivanju zločina većinom navodi autore koji su prethodno pisali o zločinu.

Valja napomenuti da je u organizaciji SPC 2014. godine objavljen zbornik radova povodom sedamdesetogodišnjice zločina.

Analiziranjem pomenutih radova možemo zaključiti da je zločin u Velici temeljno obrađen. Prve korake u tome su uradili pomenuti autori u doba socijalizma, a nadovezujući se na njihova istraživanja nastavili autori koji su pisali 2000-tih godina. Razlog za drugačiji pogled

³⁸ Isto str. 203

³⁹ Vasilj Jovović, *Zločin u Velici 28. jula 1944.*, Muzej žrtava genocida Beograd, Odbor za Jasenovac SPC, Beograd, 2019.

na isti zločin, iz različitog vremenskog posmatranja, možemo, slično kao u slučaju Pivskog zločina, tražiti u ideološkim shvatanjima. Naime, iako su precizno autori iz socijalističkog vremena naveli podatak da je u jedinici „Skenderbeg“ bilo pripadnika koji su govorili našim jezikom, zamjerano im je zašto se više nisu potrudili doći do informacije ko su oni i odakle dolaze. Iz ovoga se nameće zaključak da je, kao i u prethodna dva obrađena zločina, socijalistička istoriografija namjerno prećutala neke činjenice, računajući da će tako lakše doći do pomirenja među lokalnim stanovništvom. Sa druge strane postsocijalistička istoriografija, upravo najviše potencira tu problematiku, naglašavajući da su prećutkivani zločini nad Srbima. Za zločine ili njihove najveće inicijatore optužuju muslimane iz Plava i Gusinja, čak navodeći i imena izvršilaca zločina, do kojih su došli na temelju kazivanja, a ne na osnovu određene arhivske građe. Naglašavaju da su ljudi ubijani samo zato što su Srbi, i da je taj narod upravo najveća žrtva Drugog svjetskog rata.

Zaključak:

Nakon pojedinačne analize interpretacije sva tri pomenuta zločina u našoj istoriografiji, nameće se zaključak da je primjetno da su isti zločini drugačije interpretirani u različitim vremenskim epohama. Ono što je činjenica jeste da su istoričari u doba socijalizma jasno, precizno i dokumentovano prezentovali sve zločine. Oni su jasno ukazali na razloge i izvršioce napada, kao i na same žrtve. O svim zločinima su napravljeni pojedinačni spiskovi žrtava, opisan način izvršenja zločina. Kao dokaz da su autori koji pripadaju socijalističkoj istoriografiji odradili dobar posao možemo navesti i to da se većina autora novije generacije pozivala na njihovu literaturu, pri pisanju svojih radova. Takođe, autori novije generacije ne osporavaju broj stradalih koji su objavili raniji autori, već ga samo neznatno dopunjuju.

Ipak, moramo konstatovati, ali ne i optuživati autore iz socijalističkog razdoblja, da su neke činjenice namjerno prećutkivane, odnosno nije se pisalo o njima. Međutim, to ne umanjuje doprinos našoj istoriografiji

pomenutih autora. Činjenica koja je prećutkivana jeste da je postojalo elemenata nacionalne osvete u većini zločina. Tako se pomenuti autori nisu bavili problematikom učešća lokalnog stanovništva u zločinu nad muslimanima na prostoru bjelopoljske i pljevaljske opštine. Na isti način, pomenuti autori su zaobišli činjenicu da je u zločinima u Pivi i Velici učestvovalo lokalno nepravoslavno stanovništvo. Nameće se zaključak da je socijalistička historiografija time pokušala da ne rasplamsava nove sukobe na nacionalnoj osnovi među lokalnim stanovništvom. Možemo naslutiti da je to bila praksa Komunističke partije, koju su autori sprovodili. Ipak, smatram da je to rađeno iz najboljih namjera, znajući da se duhovi nacionalističke prošlosti mogu probuditi svakog momenta. Da se ta praksa pokazala pogrešnom, pokazuju većinom autori koji su o pomenutim temama pisali nakon raspada Jugoslavije.

Naime, nakon raspada Jugoslavije dolazi do formiranja nacionalnih historiografija. Tako svaki narod sebe doživljava kao najveću žrtvu u Drugom svjetskom ratu, optužujući druge narode za zločine. Nažalost, većina autora je shvatila da je najbolje i najisplativije pisati o zločinima drugih, a svoj narod predstavljati kao jedinu žrtvu.

Analizom autora postsocijalističke historiografije i njihovih djela dolazimo do zaključka da oni i pored toga što optužuju komuniste za skrivanje činjenica, obavezno na račun samo svog naroda, većinu svojih polaznih teza dokazuju upravo citiranjem socijalističke historiografije. Glavni nedostatak novije historiografije jeste taj što su svoja, u dosta slučajeva kvalitetna naučno-istraživačka djela, stavili u svrhu predstavljanja svog naroda kao jedine žrtve. Tako se u publikacijama o Lirskoj dolini ne spominje djelatnost kvislinške Muslimanske milicije, a u zločinima u Pivi i Velici djelatnost četničkih formacija koji su se desili u period 1941-1945. Pomenuti autori ne predstavljaju čitaocima širu sliku dešavanja, već naglašavaju samo ono što njihov nacionalni korpus prestavlja kao žrtve. Ono što je posebno iritantno jeste da se po pravilu umanjuju i dovode u pitanje žrtve drugih. Paralelno sa tim daju se slikoviti prikazi stradanja „svog” naroda, što kod čitaoca budi emocije i želju za jačanjem

nacionalnog jedinstva. Posebno je zanimljivo što finansiranje i objavu publikacija u postsocijalističkoj eri predvode državne institucije, ali i vjerske zajednice, što nameće zaključak da se u velikoj mjeri istoriografija koristi u propagandne svrhe. Isto tako, tema za posebno istraživanje jeste korišćenje termina „genocid” za pomenute zločine. Sva tri zločina imaju publikacije čiji autori zauzimaju stavove da se desio genocid, a ne zločin, iako po presudama sudova to nije dokazano. Izvodi se zaključak da je to mišljenje autora, koji žele da i na taj način još više prikažu žrtvu svog naroda.

Nameće se zaključak da samo temeljnim čitanjem djela iz jedne i druge istoriografske epohe možemo shvatiti suštinu zločina koji su se desili. Za dobrobit istorije kao nauke, ova razmišljanja moramo prenositi i na „obične” čitaoce, jer se istina uvijek krije neđe između kazivanja „jednih i drugih”.

Literatura:

- Vladimir Dedijer, Antun Miletić, *Genocid nad Muslimanima 1941-1945*, Svjetlost Sarajevo, 1990.
- *Zbornik NOR-a tom IV. Četnički dokumenti*, knj. 2, Vojnoistorijski institut, Beograd.
- Radoje Pajović, *Kontrarevolucija u Crnoj Gori: četnički i federalistički pokret 1941-1945*, Cetinje, 1977.
- Grupa autora, *Prilog u krvi. Pljevlja 1941-1945.*, Savez udruženja boraca opštine Pljevlja , 1969.
- Milosav Samardžić, *Falsifikati komunističke istoriografije*, UNA PRESS, Beograd, 2010.
- Slobodan Radović, *Vrijeme bratoubilaštva – građanski rat u Pljevljima 1941-1945*, Pljevlja, 2020.
- S. Milošević, *Zločini okupatora nad stanovništvom i ranjenicima za vrijeme bitke na Sutjesci*, Vojnoistorijski glasnik, Beograd, 1975.
- D. Jauković, *Durmitorski kraj u plamenu – Sutjeska*, Beograd, 1975
- Obren Blagojević, *Piva*, Beograd, 1996.
- Mile Cicmil, *Krv Pive*, AP PRINT, Podgorica, 2007
- Vasilj Jovović, *Genocid u Pivi*. Muzej žrtava genocida, Odbor za Jasenovac SPC, Beograd, 2019.
- Radovan Lekić, *Andrijevački srez 1941-1945. Prilog istoriji NOB-a*, Obod, Cetinje, 1961.
- *Vatre sa Komova. Narod andrijevičkog sreza u NOR-u*, Mjesni odbor SUBNOR-a Andrijevica, Andrijevica, 1978.
- Pavle Dželetović Ivanov, *21 SS divizija Skenderbeg*, Poeta, Beograd, 2012.
- Branko Jokić, *Pokolj u Velici 28 jula 1944*, COBISS, Podgorica, 2014.
- Vasilj Jovović, *Zločin u Velici 28. Jula 1944.*, Muzej žrtava genocida Beograd, Odbor za Jasenovac SPC, Beograd, 2019.

MARINA ALIA JURIŠIĆ
DOKTORANT, SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FILOZOFSKI FAKULTET, ZAGREB

MAJA BUŽDON, ZAPOVJEDNICA LOGORA ZA ŽENE I DJECU U STAROJ GRADIŠCI I NAČINI NA KOJE SE GOVORILO O NJEZINIM ZLOČINIMA

Maja Buždon bila je zapovjednica logora za žene i djecu u Staroj Gradišci od kraja 1942. do oslobođenja logora 1945. godine. Bila je jedina ženska osoba među visokim jasenovačkim dužnosnicima i jedina zapovjednica nekog logora u Europi. U ostalim logorima, uključujući i logore za žene i djecu, zapovjednici su bili isključivo muškarci.¹ Bez obzira na to, činjenica što je žena nije presudna za pisanje o njoj, već njezina ozloglašenost istovjetna onoj zapovjednikâ Miroslava Majstorovića Filipovića, Ante Vrbana i Ljube Miloša. Svi oni tvorili su zločinačku masu, ali zločinačko djelovanje Maje Buždon manje je ostalo sačuvano u kolektivnoj svijesti. Razvidno je to da je postavljena na dužnost jer je od samoga dolaska u logor pokazala spremnost na počinjenje najtežih zločina. Slabije istraživanje logorskih dužnosnika i ostalih zločinaca u poraću nije toliko iznenađujuće jer je za novi režim bilo najvažnije na početku kazniti zločince, a kasnije je fokus bio na izgradnji države, modernizaciji, ostavljanju traumatične prošlosti iza sebe, okretanju budućnosti itd. Komemoriranje Jasenovca počinje mnogo kasnije (tako je bilo i na europskoj razini). Kameni cvijet Bogdana Bogdanovića otvara se u Jasenovcu tek 1966. godine. Češće se govorilo o zločincima koji su bili u bijegu, s ciljem da ih se uhiti i kazni za počinjene zločine. To su bili, među ostalima, Ante Pavelić, Andrija Artuković, Dinko Šakić,

¹ Mailänder, Elissa. *The Violence of Female Guards in Nazi Concentration Camps (1939 - 1945): Reflections on the Dynamics and Logics of Power*. <https://www.sciencespo.fr/mass-violence-war-massacre-resistance/en/document/violence-female-guards-nazi-concentration-camps-1939-1945-reflections-dynamics-and-logics-p.html#title3> pristupljeno 4.8.2022., 1:25.

Nada Šakić, Vjekoslav Luburić i Eugen Dido Kvaternik. Moguće je da je i činjenica što je žena utjecala na to da se o njoj kasnije manje govorilo i da su muški zapovjednici uvijek smatrani važnijima. Usto, bila je kažnjena smrtnom kaznom i u to vrijeme se pisalo o njoj u tiskovinama, kasnije ne. Stoga, kasniji odnos prema Buždon ne tiče se samo nje, nego tog šireg konteksta. Prema sadržaju tiskovina i usmenih svjedočanstava, moglo bi se reći da je smatrana simbolom terora NDH, po težini zločinâ i ponašanju podsjećajući na Miroslava Majstorovića Filipovića. Zločinačko djelovanje Maje Buždon ističe se kad se sagleda iz perspektive svjedoka rata i poraća gdje je bivši zatočnici često nazivaju poznatom ili zloglasnom, i gotovo svi znaju da je bila zapovjednica logora. Stoga je važno iznijeti i interpretirati njezin slučaj, neizostavno uključujući i ljude iz njezine biografije, čemu je cilj doprinijeti istraživanjima visokih logorskih dužnosnika i zločina počinjenih u logorima. To je tendencija suvremenih istraživanja logora koja se razvijaju na europskoj i svjetskoj razini. Istraživanja, naime, postaju sofisticiranija, sve više razvija se mikrohistorijski pristup u historiografiji Holokausta.

Ne postoji monografska obrada Maje Buždon, već samo kratke natuknice (*Tko je tko u NDH*)² ili se spominje u drugim djelima o Jasenovcu i ženama. Donose se sporni dokumenti (Miletić, primjerice, bez navođenja lokacije važnih dokumenata)³ ili sporni navodi i faktografske greške (Bitunjac)⁴. Ivo Goldstein osuvremenio je temelj za istraživanje Maje Buždon i ostalih zločinaca napisavši petnaest profila koji nisu isključivo informativne naravi, već pružaju širi uvid, psihološku

² Skupina autora. *Tko je tko u NDH*, Minerva, Zagreb, 1997.

³ Miletić, Antun. *Koncentracioni logor Jasenovac*, knj 1-3. Narodna knjiga, Beograd, 1986/7., Beograd

⁴ Bitunjac objavljuje fotografiju ispod koje piše da sjedi čuvarica Ljubica Babić, okružena s još tri čuvarice. Ta fotografija nalazi se u HDA gdje na fotografiji piše da sjedi Nada Šakić. Bitunjac je s Nadom Šakić vodila više intervjua. Premda je Bitunjac navela da je izvor fotografije HDA, iz nejasnog razloga navela je da na fotografiji sjedi čuvarica Ljubica Babić, dok je za ostale žene navela prava imena. Bitunjac, Martina. *Le donne e il movimento ustascia*, Nuova cultura, 2013., Rim, str. 222.

pozadinu i filozofsku problematiku djelovanja logorskih dužnosnika (koncept banalnosti zla)⁵.

Koncept banalnosti zla, koji je argumentirala Hannah Arendt u svojoj knjizi „Eichmann u Jeruzalemu“⁶, uvelike je doprinio interpretaciji zla u Holokaustu. Pitanje zla vrlo je zahtjevno, stoga ne čudi kako je dugo prevladavalo mišljenje da je zlo urođeno ili je radikalno. Zlo nije radikalno. Ono nastaje spletom raznih okolnosti, pri čemu neki od posve običnih ljudi mogu počinuti masovne zločine. Iz tog razloga, ništa u djetinjstvu Maje Buždon nije moglo nagovijestiti da će ona postati ratna zločinka.

Maja Buždon (punim/pravim imenom: Ivka Marija Buždon) rođena je u Praputnjaku 15. kolovoza 1923.,⁷ u veoma siromašnoj obitelji nadničara. Otac Anton bio je porijeklom iz Lanišća pokraj Buzeta, a majka Božica Buždon iz Praputnjaka. Božica Buždon umrla je od tuberkuloze 10. travnja 1930.⁸ u 30-oj godini života, a Maju Buždon i dvoje njezine braće odgojit će baka po majci, Margareta Broznić. Buždon je djetinjstvo provela u teškom siromaštvu, odrastajući u kućici veličine 5x5, bila je izrazito mirna i povučena. Završila je četverogodišnju područnu osnovnu školu u kojoj se, riječima njezinog školskog druga Antona Zakarije, nije pretjerano iskazivala. Zanat za krojačicu izučila je od starije mještanke iz Praputnjaka, veoma cijenjene krojačice Eleonore Tadejević. Njezina najbolja prijateljica bila je Ana Crnić, od milja zvana Nana, rođ. 1925. godine. Njih dvije bile su nerazdvojne u djetinjstvu i ranim tinejdžerskim godinama.⁹ Koliko je važan taj, naizgled, banalan podatak, vidjet će se kasnije kad Ana Crnić i njena tetka Marija Crnić u Jasenovcu dospiju u ruke Maji Buždon. Danas, Ana i Marija Crnić imaju kenotaf u rodnom Praputnjaku.

⁵ Goldstein, Ivo. *Jasenovac*, Fraktura, Zaprešić, 2018.

⁶ Arendt, Hannah. *Eichmann in Jerusalem*. Viking Press, New York, 1963.

⁷ Matica krštenih od 1901. – 1941. i od 1948. – 1962., Praputnjak.

⁸ Matica umrlih, god. 1901. – 1952., Praputnjak.

⁹ Intervju s Antonom Zakarijom, 9.10.2019., Praputnjak.

Maja Buždon je uz pomoć Andrije Crnića, brata Ane Crnić, došla u Zagreb kako bi se negdje zaposlila.¹⁰ Uspjela se zaposliti u Zagrebu kao krojačica, a u listopadu 1942., učlanila se u ustaški pokret. Ubrzo po učlanjenju, poslana je u jasenovački logorski kompleks, gdje je vrlo brzo postala zapovjednica logora za žene i djecu u Staroj Gradišci. Spremnost za počinjenje najtežih zločina očit je razlog za njezino brzo „napredovanje“. Na Božić 1942. u pijanom stanju odabrala je devet Prijedorčanki, odvela ih i ubila hladnim oružjem. Logoraši su kasnije vidjeli vraćenu krvavu odjeću ubijenih Prijedorčanki.¹¹ Povjesničar Jacques Sémelin definirao je pojam ekstremnog nasilja kao nasilnog čina koje je na neki način iznad uobičajenog nasilja (au-delà de la violence) ili da svojim svojstvima odstupa od običnog nasilja, koje neki povjesničari opisuju kao „okrutnost“, a ako je masovno onda je „masakr“. Sémelin zaključuje da fenomen ekstremnog nasilja već zahtijeva da se istražuje veza između racionalnosti i iracionalnosti.¹² Ekstremno nasilje u logorima sustavno je potpomognuto dopremanjem velike količine alkohola za dužnosnike, kako u Trećem Reichu, tako i u NDH. Elissa Mailänder razlikuje koncept okrutnosti od nasilja u svome istraživanju logorskih zločina u Majdanku. Okrutnost je vrsta nasilja koju obilježava intenzivnost i motivacija. Također, zaključuje Hannah Arendt, počinitelj zločina ne može biti misleće biće.¹³ Maja Buždon bila je nepropitljivo odana ustaškoj ideologiji, što je bio njezin motiv za počinjenje mnogih zločina. Pritom, nije zamjetna nikakva kronološka gradacija u težini zločina, ali se razlikuju motivi. Zatim, u događajima se ogleda svakodnevica u logoru, ustrajnost logorašica da prežive i cijeli mehanizam zločinačke naravi NDH. Krajem lipnja 1944., Maja Buždon je, uz pomoć dužnosnica Štefe Bosak i Jelke Brkić, nogama i

¹⁰ Intervju s Ivanom Uremovićem, 29.5.2020., Šilo, Krk.

¹¹ Marijana Amulić Krvarić, 37/86, JUSP Jasenovac.

¹² Mailänder, Elissa. *Female SS Guards and Workaday Violence. The Majdanek Concentration Camp 1942 – 1944.*, Michigan State University Press, Ann Arbor, 2015.

¹³ Butler, Judith. *Hannah Arendt's Death Sentences*, Comparative Literature Studies, Vol. 48. No. 3., Penn State University Press, 2011.

šakama pretukla novopridošlu zatočenicu Nadu Budisavljević, jer joj je pri pretresu stvari pronađena partizanska kapa. Zatim je poslala sve transportirane žene u samice na pet dana, a Jelka Brkić je dolazila svaki dan u samicu pretući Nadu Budisavljević.¹⁴ To je zacijelo učinjeno po nalogu Maje Buždon. Mihelina Čović bila je na proljeće 1943. mjesec dana zatvorena u samici u Staroj Gradišci. Tamo su je tukle Nada Šakić, Maja Buždon i ustaša Ilko (Bukovac op.a.) i poslali je u dio samice gdje je voda bila do gležnja. Mihelina Čović je tu provela dva dana, a od udaraca lice joj je bilo neprepoznatljivo i bila je četiri mjeseca gluha. Kad se nakon četiri mjeseca oporavila, pozvana je na preslušanje u zapovjedništvo gdje ju je Maja Buždon s Mirkom Runjašem ponovno pretukla šakama i maltretirala. Maja Buždon je uvijek nosila strojnicu kad su pratili žene na poljske radove. Jednom je streljala trudnicu u dvorištu u kuli.¹⁵ Odanost ustaškoj ideologiji stvorila je u Maji Buždon ogromnu mržnju prema partizankama. Često spominjani nastup označavao je postrojavanje logorašica u dvorištu i predstavljao je za logorašice veoma zastrašujuće iskustvo. Jednog dana su u nastupu bile logorašice, a pred njih su dovedene djevojke s Kozare, ošišane do kože. Predstavila ih je Maja Buždon ovim riječima: „Eto to su vaše drugarice, pogledajte ih dobro kako izgledaju, to su partizanke, ovako ćete vi izgledati ako pođete njihovim stopama.“ Na znak sirene u ranu zoru išlo se u nastup. Tad je Buždon odbrojavala svaku treću ili desetu prema tome koliko ih je trebala za zamjenu, za taoce, za streljanje ili slanje u Jasenovac na rad.¹⁶

Elissa Mailänder u svojoj monumentalnoj knjizi „Female SS Guards and Workaday Violence. The Majdanek Concentration Camp 1942 – 1944“ prvi put primjenjuje metodologiju istraživanja povijesti svakovnevice u logoru. Ta metodologija dobila je naziv *Alltagsgeschichte*, a njezin osnivač i vodeći predstavnik je povjesničar Alf Lüdtke, dok je Mailänder prvi

¹⁴ Zora Dobrotić, HDA, ZKRZ, Zh – 7960.

¹⁵ Mihelina Čović, HDA, ZKRZ, Zh – 7865 – 7873

¹⁶ Olga Kapitarić, Zgb – Sarajevo, str. 3 – 4., JUSP Jasenovac.

put primijenila taj koncept u istraživanju Holokausta, što se pokazalo uspješnim. Taj koncept baziran je na socijalnoj povijesti, a politička i rodna povijest nadovezuju se na njega. Usto, takav koncept omogućuje lakšu komparaciju raznih dužnosnika. Po zločinačkom djelovanju Maja Buždon bila je gora od Karla Hegeera, zapovjednika logora za žene i djecu u Loborgradu i Tome Sabola, zapovjednika logora za žene i djecu u Staroj Gradišci tijekom 1941. i dijelom 1942. godine. Kad su Ante Vrban, Ljubo Miloš i Miroslav Majstorović Filipović osuđeni na smrt vješanjem, javnost je to doznala putem tiskovina, i u njihovom slučaju način izvršenja kazne točno je prenijet u javnost. Međutim, kako bi narod osjećao da je pravda zadovoljena više nego što jest, samo u slučaju Maje Buždon i njezinog supruga Mirka Sliškovića Slomića puštena je u javnost lažna vijest da su obješeni. Kazna je zapravo izvršena streljanjem u Zagrebu 28. svibnja 1945. uz trajan gubitak građanske časti.¹⁷ Izvršenje smrtno kazne vješanjem nosilo je konotaciju beščašća, stoga je streljanje Maje Buždon bilo prešućeno jer je smatrano blažom kaznom. Na suđenju Maja Buždon nije bila svjesna okoline, bila je u stanju delirium tremensa, uslijed čega je halucinirala.¹⁸

Povjesničari Thomas Lindeberger i Alf Lüdtke naglašavaju da fizičko nasilje podrazumijeva niz djelovanja koje počinje prijetnjama ili gestikulacijama, nastavlja se fizičkim ozljeđivanjem i naposljetku ubojstvom. Onima što su doživjeli nasilje u logorima, ono je nanijelo bol i strah. Onima što su izvršavali nasilje, ono je donijelo osjećaj moći, i prema Lüdtkeu, ponekad i užitak.¹⁹ Kad je zatočenica ženskog logora Danica Božac Milić rekla da je iz Žminja pokraj Pazina, primijetila je da je Maja Buždon prema njoj blaža. Buždon je vikala, bez vršenja fizičkog nasilja, što je kod mnogih izazivalo čuđenje, jer je to smatrano neuobičajeno blagim postupanjem Maje Buždon. Međutim, Danica

¹⁷ Vojni sud Komande grada Zagreba, br. 6/1945., Slomić, r. Buždon Marija, DAZG.

¹⁸ Vojdrag Berčić, intervju u Globusu, 2003. 660-671. Gradska knjižnica, Zagreb. Bivša zatočenica Mara Cvetko svjedoči kako je Maja Buždon ponekad halucinirala i za vrijeme dužnosti u logoru.

¹⁹ Mailänder, 2015.

Božac Milić je svjedokinja zločinačkog djelovanja Maje Buždon. Vidjela ju je kako ulazi u crkvu krvava i pijana i nije jedina svjedokinja tog prizora. Budući da je Maja Buždon prema njoj bila blaža jer je porijeklom Istranka, osjećala se slobodnijom da je upita što će kad dođe oslobođenje. Buždon je rekla „E neće doći. Pazite što vam kažem.“²⁰ Mnogo ranije, Danica Božac Milić detaljnije je opisala što je vidjela u crkvi. Ona svjedoči kako je u studenom 1942. vidjela Maju Buždon da ulazi na misu u crkvu okrvavljene odore i čizama. Oči su joj bile podbule i zakrvavljene. To je, dakle, bilo mjesec nakon što je Buždon stupila na zapovjedničku dužnost.²¹ Mara Cvetko opisuje kako je Maja Buždon osjećala ideološku mržnju prema Židovima, pravoslavicima i komunistima. Nerijetko je iskazivala prijezir prema zatočenicama. Mara Cvetko je preboljela tifus, nakon čega je bila mršava i prorijeđene kose. Netko je proširio lažnu informaciju da ona rukovodi omladinskom organizacijom, na što joj je Buždon dobacila „Ma ti ćeš s nekim rukovoditi“. Srušila ju je i istukla uz riječi „Sva sreća da nemam čizme, nego laganu cipelu“. Nasilno postupanje je bilo toliko veliko da su ostale zatočenicice bile iznenađene kad su kasnije vidjele Maru Cvetko živu. Kad se Maja Buždon vratila iz Jasenovca, u kojem je provela neko vrijeme u ljeto 1943., prema riječima Cvetko, više nije bila uredna i čista, počela je halucinirati. Priviđale su joj se crne sjene, mislila je da se ruše zidovi oko nje, čula je glasove. Bila je i dalje na dužnosti, a Cvetko kaže da su se halucinacije odvijale u intimnim trenucima jer je ona do svoje nastambe prolazila kroz logor, a zatočenicice koje su svjedočile halucinacijama prale su i čistile njezine prostorije.²² Mnogo je primjera gdje je Maja Buždon pokazala ideološki poriv za zločinima. Tedi Draušnig, koji je bio zatočen kao dijete, svjedoči da je svaki put kad ustaša ili ustašica prolazi trebalo postaviti se u pozor i pozdraviti sa „Za dom“. Kad je jednom prilikom Buždon prolazila, on jedini to nije učinio na što je ona došla do njega i udarila ga.²³

²⁰ Danica Božac Milić, transkript intervjua iz 19.3.2004. JUSP Jasenovac.

²¹ Danica Božac Milić, 196/86, JUSP Jasenovac.

²² Mara Cvetko, transkript intervjua iz 30.1.2004. JUSP Jasenovac.

²³ Tedi Draušnig, transkript intervjua iz 2.3.2004. JUSP Jasenovac.

Prema antropologinji Véronique Nahoum-Grappe ekscesivnošću u okrutnosti cilja se, ne samo na fizičku bol, nego i na degradiranje i ponižavanje žrtve. Na početku spomenuta Ana Crnić, prijateljica iz djetinjstva Maje Buždon, završila je u logoru Stara Gradiška sa svojom tetkom Marijom Crnić. Krojačica iz Praputnjaka, Eleonora Tadejević, također je završila u istom logoru i provela u njemu osam mjeseci ili godinu. Maja Buždon se u početku pravila kao da ne poznaje Tadejević. Eleonora Tadejević joj je jednom prišla uz riječi "Susedo, kako si? Mene poznaš." Buždon joj je uzvratila "Znam te, Eleonora, znam te." Potom je Maja Buždon na njemačkom jeziku rekla čuvaru da je Eleonora Tadejević njezina susjeda i da je dovede. Eleonora je razumjela njemački. Čuvar je doveo Eleonoru Tadejević do vile u kojoj je Maja Buždon boravila s nepoznatim, ali visokorangiranim njemačkim dužnosnikom. Dok ju je čuvar vodio prema vili, Eleonora Tadejević mislila je da je vodi na streljanje. Kad je tamo stigla, zatekla je Maju Buždon odjevenu u haljinu optočenu zlatom i srebrom. Haljina je gotovo sigurno izrađena od dragocjenosti koje su oduzete zatočenicima pri dolasku u logor. Maja Buždon naročito je strogo kažnjavala bilo koga tko bi sakrio ikakav nakit. Tijekom večeri koju je provela s njima, Eleonora Tadejević je pokušala utjecati na Maju Buždon rekavši joj „Nećeš valjda ubijati kad si tako lijepa“. To znači da je bila svjedokom zločina Maje Buždon. Nakon toga, Eleonora Tadejević vraćena je u logor. Sljedeći dan, Maja Buždon joj je rekla „Ti, Eleonoro, odi večeras ća, odi, spasi se.“. Eleonora Tadejević je tražila od nje da pusti i Anu Crnić. Maja Buždon joj je rekla „Ne, Nanu (Anu, op.a.) neću pustiti. Sad će nju vrag vzeti. A ti, ako hoćeš spasiti se, spasi se, ako nećeš, otići ćeš i ti.“ Maja Buždon je naredila da se ubije Ana Crnić. Razlog tome bio je taj što je Ana Crnić odbila udvaranje nekog drugog njemačkog dužnosnika. Maja Buždon ju je ucijenila da bude s njim, no Ana Crnić je to odbila uz riječi da će radije umrijeti nego biti s Nijemcem, dva brata su joj bila partizani i oba su izgubila život prije kraja rata. Maja Buždon nije dopustila da Ana Crnić i Eleonora Tadejević budu skupa zatvorene, ali su se svaki dan vidjele. Eleonora Tadejević je pokušala nagovoriti Anu Crnić da bude s tim Nijemcem

da ne izgubi život, što je ona ponovno odbila. Nemoćna da spasi Anu i Mariju Crnić, Eleonora Tadejević pješice odlazi iz logora, nakon što je logorski čuvar dobio naredbu da je pusti. Ne znajući kamo ide, negdje putem naišla je na kućicu. Sa strahom je prišla jer nije znala tko bi mogao biti u njoj. Starija žena koja je izašla iz kućice pomogla joj je i mislila je da je ranjena jer je bila krvava od menstruacije. Nitko iz Praputnjaka nije mogao stupiti u vezu s Majom Buždon glede Ane Crnić. No, i da su uspjeli u tome, ništa ne bi postigli. Ana Crnić zacijelo nije vjerovala da bi je Maja Buždon mogla dati ubiti, s obzirom na to da je život njezine tetke Marije Crnić također ovisio o njezinoj odluci. Maja Buždon ju je dala ubiti, a danas se njezino ime i ime njezine tetke nalaze na popisu žrtava u Jasenovcu. Premda se već bila udala u Zagrebu za ustašu Mirka Sliškovića Slomića, Maja Buždon je planirala pobjeći s tim njemačkim dužnosnikom nakon rata, no on je nastradao. Njezinom suprugu uopće nije smetala njezina izvanbračna veza. Budući da joj je baka ostala živjeti u Praputnjaku u siromaštvu, Buždon je došla u Praputnjak u pratnji Nijemaca kako bi je odvela u Zagreb. Njezina baka je to odbila, rekavši joj da ljudi svašta o njoj govore i da pazi što radi i da stavi pamet u glavu. Buždon joj je uzvratila „Ko mi ća može?“²⁴ Slično manifestiranje samouvjerenosti i vjerovanja u NDH iskazivala je više puta u logoru, a ekscesivnost u okrutnosti iskazivala je i uvjerenošću u svoju svemoć. Čehinja Margarita Rajka Pivčević završila je u logoru u lipnju 1943. godine. Greškom je rekla Mirku Runjašu da ne razumije hrvatski nego srpski na što je dobila udarac kundakom u glavu. Odvedena je u kulu. Margarita Rajka Pivčević bila je u kontaktu sa sovjetskim špijunom u Gestapou, pod lažnim imenom Oskar von Blaschke. Poradi toga, Maja Buždon je nastojala pridobiti njezinu naklonost. Pivčević joj je otvoreno rekla da „ljubavi među menom i njom ne može bit, pošto sam ja zatočenik, a ona je zapovjednica, da je poštovat moram i slušat, ali volit ne moram.“ Nakon toga, na njezino iznenađenje, Buždon joj je u potpunosti vjerovala. Kad bi nastala kakva neprilika u logoru, Buždon bi uvijek pitala Margaritu Rajku Pivčević da joj kaže o čemu se radi, a ona

²⁴ Intervju s Mirjanom Levar, Praputnjak, 27.5.2020.

bi joj uvijek odgovorila u korist zatočenica. Jedne noći, Maja Buždon odvela je tri Židovke i tri muslimanke, a ujutro se pojavila u kućnoj haljini Margarite Rajke Pivčević, koju joj je uzela iz paketa. Ruke su joj bile pune krvi, pušila je krvavu cigaretu i pjevala ariju iz Male Floramye „Daleko m'è biser mora“. Svaku drugu ili treću noć čuli su se vriskovi žena, a mlaz krvi stalno je išao iz neke prostorije, koju Pivčević naziva mučionom.²⁵ Maja Buždon je mučila žrtve i emocionalnim putem. Jednom je prišla logorašici Djordani Friedländer prije nego što su krenuli na rad i rekla joj da je prošlu noć umro Zoran, njezin suprug. Djordana Friedländer je odmah izašla iz nastupa, otišla u baraku i plakala. U baraci je provela tri dana. Maja Buždon je svaki dan dolazila, hodala s jednog kraja na drugi. Friedländer joj je rekla da je „nije briga ako me sada ubiju, na mestu. Ja nisam u stanju ići kopati.“ Buždon je odustala, nije ništa napravila. No, nepredvidivost njezinih postupaka najčešće nije išla zatočenicama u korist. Kad je logorašica Zdenka Kovačić završila u samici, Božena Stulić Ptiček zamolila je Maju Buždon da joj dopusti da odnese Kovačić pokrivač i jastuk. Buždon je to dozvolila pa su logorašice napravile zavežljaj koji je Stulić Ptiček ponijela prema Kuli. Buždon ju je zaustavila pred zapovjedništvom i otvorila zavežljaj da vidi ima li što unutra. U njemu je bila i hrana. Šutke je uzela hranu i vratila pokrivač s jastukom Stulić Ptiček, koja je to odnijela u samicu. Nakon deset minuta čula je Buždon kako viče u dvorištu „Ptičekice, gdje si, majku ti tvoju.“ Maja Buždon i Božena Obradović došle su do Božene Stulić Ptiček. Buždon ju je brutalno pretukla i gurnula niz stepenice. U padu se Stulić Ptiček zaletjela u Boženu Obradović koja je psovala Buždon zbog udarca u trbuh koji je pritom zadobila. Maja Buždon je osudila Boženu Stulić Ptiček na trideset dana samice, od čega tri dana bez hrane. U ta prva tri dana, starija logorašica, koju su zvali teta Ljuba, dala je kriomice Boženi Stulić Ptiček bijeloga kruha, četkicu za zube i vodu. Premda Stulić Ptiček nije razumjela čemu korištenje četkice za zube i vode u logoru gdje vlada potpuna prljavština, saznala je ujutro kad je došla Maja Buždon. Ona je tražila od Stulić Ptiček da otvori usta

²⁵ Margarita Rajka Pivčević, 249/86. JUSP Jasenovac.

kako bi provjerila ima li ostataka hrane.²⁶

Povjesničar Paul Seege naglašava da *Alltagsgeschichte* otvara put objedinjavanju raznolike osobne odgovornosti.²⁷ U smislu analitičke kategorije, svakodnevnica podrazumijeva nešto više od pukog svrstavanja događaja pod svakodnevnu rutinu. Elissa Mailänder je otkrila nekoliko čuvarica u Majdanku koje su pomagale zatočenicima, a u slučaju ljudi iz biografije Maje Buždon, Milka Pribanić (rođena u Udbini 17. ožujka 1925., udana Bencetić) je pomagala zatočenicima. Tereza Penčić svjedoči da su krajem 1943. ili početkom 1944. Nijemci i ustaše odnekud donosili opljačkane stvari koje su logoraši morali nositi u magazin. Jedna žena našla je dijete umotano u jastuk pa ga je kroz prozor ubacila logorašicama u sobu. One su dojile dijete na smjenu i skrivale ga. Ustašice su poslije vidjele da je jedno dijete više. Milka Pribanić ga je preuzela i dala jednoj ženi da ga iznese kad je bila puštena na slobodu. Milka Pribanić je ponekad ubacivala logorašicama pelene za djecu.²⁸ Božena Stulić Ptiček govori da je „zanimljivo kako se u životu događaju i nemoguće stvari“. Išao je transport, planirana je likvidacija određenog broja zatočenika. Ustaše su uzimale zatočenike prvenstveno iz Kule i samica. Milka Pribanić dolazi Boženi Stulić Ptiček u samicu i šalje je natrag u logor iako još nije prošlo trideset dana koje je Maja Buždon odredila da mora provesti u samici: „Ajde, kupi se brzo, idi, trči u logor“. Božena Stulić Ptiček ju je poslušala, a idućeg dana je vidjela Maju Buždon koja se iznenadila što je Stulić Ptiček živa. Ona joj je rekla da ju je pustila Milka Pribanić. Nakon toga čula se svađa između Maje Buždon i Milke Pribanić kojoj je Buždon vikala što se miješa u njezine poslove. Stulić Ptiček govori da je živa zahvaljujući Pribanić.²⁹ Nada Crnogorac govori da su prvih dana zatočeništva radile na čijanju perja koje je donešeno iz opljačkanih sela. Uskoro je kod njih došla Maja Buždon. Tražila je žene koje znaju šiti. Javile su se krojačice, a druge

²⁶ Božena Stulić Ptiček, *Riječi koje nisu zaklane*. 1973. JUSP Jasenovac.

²⁷ Mailänder, 2015.

²⁸ Tereza Penčić, JUSP Jasenovac, br. 171/86.

²⁹ Božena Stulić Ptiček, *Riječi koje nisu zaklane*. 1973. JUSP Jasenovac.

se nisu smjele javiti. Milka Pribanić je prišla nekim zatočenicama i govorila im da se jave makar znale samo prišiti dugmad, zato što je rad u krojačkoj radionici u svakom slučaju bio bolji nego čijanje perja. Tako su dvadeset i četiri zatočenice Kule radile u krojačkoj radionici.³⁰ Bilo je, naime, izuzetno važno lakšim radom čuvati energiju jer je ishrana bila vrlo oskudna. Matija Šego govori da je posebno potrebno istaknuti Milku Pribanić. On kazuje da je Milka Pribanić bila kod njih u zatvoru pa je puštena na slobodu. Neki logoraši su tada govorili da je redovnim putem dobila putovnicu i odselila u Zapadnu Njemačku.³¹

Ovo istraživanje ima za cilj uspostavljanje modela za biografska istraživanja drugih počinitelja zločina Holokausta u NDH (s obzirom da suvremene međunarodne historiografije naglasak stavljaju na počinitelje). To podrazumijeva uključivanje hrvatske historiografije u recentna međunarodna istraživanja o zapovjednicima logora, doprinos razvoju koncepta *Alltagsgeschichte* i njegovo nadograđivanje saznanjima o zapovjedništvu Maje Buždon. Na osnovi logora Stare Gradiške, moguć je poticaj za istraživanja drugih logora interdisciplinarnim pristupima koje koristim slijedeći europske i svjetske primjere najnovijih istraživanja.

Izvori i literatura:

Intervjui:

Mirjana Levar, intervju održan 27.5.2020. godine u Praputnjaku

Ivan Uremović, intervju održan 29.5.2020. godine u Šilu, Krk.

Anton Zakarija, intervju održan 9.10.2019. godine u Praputnjaku.

³⁰ Nada Crnogorac, JUSP Jasenovac, br. 46/86.

³¹ Matija Šego, *Ustaški funkcioneri u logoru Stara Gradiška, 1942 – 1944. godine*. JUSP Jasenovac. Budući da naslov govori kako se iskaz bivšeg zatočenika Matije Šege odnosi na period do 1944. godine, iste godine kad je Milka Pribanić otpuštena s dužnosti, dio rečenice „bila kod nas u zatvoru puštena na slobodu“ vjerojatno se odnosi na 1944. Milka Pribanić je navela da je te godine otpuštena s dužnosti iz logora nakon višestrukih zatvaranja. (izv. SUP, F. 1143, Bencetić Milka, DAZG).

Arhivski izvori:

Javna ustanova Spomen područje Jasenovac (JUSP Jasenovac)

37/86. Svjedočanstvo Marijane Amulić Krvarić

196/86. Svjedočanstvo Danice Božac Milić

Danica Božac Milić, transkript intervju iz 19.3.2004.

46/86. Svjedočanstvo Nade Crnogorac.

Mara Cvetko, transkript intervju iz 30.1.2004.

Tedi Draušnig, transkript intervju iz 2.3.2004.

Zgb – Sarajevo, str. 3 – 4. Svjedočanstvo Olge Kapitarić

171/86. Svjedočanstvo Tereze Penčić.

249/86. Svjedočanstvo Margarite Rajke Pivčević.

Ustaški funkcioneri u logoru Stara Gradiška, 1942 – 1944. godine.

Iskaz Matije Šege.

Hrvatski državni arhiv (HDA)

Fond Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača (ZKRZ)

Zh – 7865 – 7873. Svjedočanstvo Miheline Čović.

Zh – 7960. Svjedočanstvo Zore Dobrotić

Državni arhiv grada Zagreba (DAZG)

SUP, F. 1143, Bencetić Milka

Vojni sud Komande grada Zagreba, br. 6/1945., Slomić, r. Buždon

Marija

Bibliografija:

Arendt, Hannah. *Eichmann in Jerusalem*. Viking Press, New York, 1963.

Berčić, Vojdrag, intervju u Globusu, 2003. 660-671. Gradska knjižnica, Zagreb.

Bitunjac, Martina. *Le donne e il movimento ustascia*, Nuova cultura, Rim, 2013.

Butler, Judith. *Hannah Arendt's Death Sentences*, Comparative Literature Studies, Vol. 48. No. 3., Penn State University Press, 2011., znanstveni rad.

Goldstein, Ivo. *Jasenovac*, Fraktura, Zaprešić, 2018.

Mailänder, Elissa. *Female SS Guards and Workaday Violence. The Majdanek Concentration Camp 1942 – 1944.*, Michigan State University Press, Ann Arbor, 2015.

Miletić, Antun. *Koncentracioni logor Jasenovac*, knj 1-3. Narodna knjiga, Beograd, 1986/7.

Matica krštenih od 1901. – 1941. i od 1948. – 1962., Praputnjak.

Matica umrlih, god. 1901. – 1952., Praputnjak

Skupina autora. *Riječi koje nisu zaklane*. JUSP Jasenovac, 1973.

Skupina autora. *Tko je tko u NDH*, Minerva, Zagreb, 1997.

VUKAŠIN ZORIĆ
ISTRAŽIVAČ-PRIPRAVNIK, FILOZOFSKI FAKULTET UNIVERZITETA U
BEOGRADU

OSLOBODIOCI I BRANIOCI: NASILJE U ISTORIOGRAFSKIM DELIMA PANTELIIJE SREĆKOVIĆA

Apstrakt: Istoriografsko delo Pantelije Srećkovića, jednog od najistaknutijih srpskih istoričara druge polovine 19. veka, današnja istoriografija ocenjuje negativno zbog Srećkovićevih metodoloških nedostataka i političke upotrebe prošlosti. Ovaj rad ima za cilj da predstavi i analizira mesto nasilja u Srećkovićevoj istoriografskoj naraciji, ne bi li se bolje razumela njegova ideološka pozicija, ali i uloga koja je učtavana nastajućoj istorijskoj nauci u Srbiji krajem 19. veka. Zbog toga što je Srećković pisao i o opštoj i o nacionalnoj istoriji biće moguće poređenje njegove predstave nasilja kada govori o istoriji srpskog naroda sa jedne strane, i ostalih naroda sa druge.

Ključne reči: Pantelija Srećković, istorija istoriografije, nasilje, srpska istoriografija, pozitivizam, nacionalizam

Istorijsko iskustvo dvadesetog veka u Evropi, ali i u velikoj većini ostatka sveta, bilo je obeleženo međudržavnim i međuetničkim nasiljem – ratom, genocidom, nasilnim premeštanjem stanovništva. Pored toga, ono je bilo obeleženo i državnim nasiljem nad sopstvenim stanovništvom, ponajpre u totalitarnim sistemima. Nasilje kao pojam i pojava nametnulo se humanistici kao tema, i brojne debate su krajem dvadesetog veka bile pokušaj da se utvrdi poreklo nasilja. Plemenitijim studijama cilj je bio da razumevanje pojedinačnih nasilnih činova bude upotrebljeno za prevenciju budućeg nasilja; one druge su samo upirale

prstom u percipiranog krivca.¹

Nasilje kao pojam nije, ipak, novina dvadesetog veka. Ono je bilo percipirano i mišljeno i ranije, i doživljavano na način kvalitativno drugačiji od savremenog. Stoga, vredi se osvrnuti na značenje koje je nasilje kao pojam imalo ranije, zbog toga što osuđivanje ili podrška za različite vidove nasilja nudi potencijalno dubok uvid u istorijsku imaginaciju u prethodnim vremenima, kao i ideološke pozicije koje su ljudi zauzimali.

Ovaj rad analiziraće reprezentacije nasilja u historiografskim sintezama srpskog devetnaestovekovnog istoričara Pantelije Srećkovića. Iako je u savremenoj historiografiji Srećkovićevo delo gotovo jednoglasno odbačeno kao metodološki manjkavo i pristrasno, ne treba smetnuti sa uma da je on decenijama predavao istoriju na najvišoj obrazovnoj ustanovi u Srbiji (Licej/Velika škola), da je bio rektor Velike škole i dugogodišnji narodni poslanik u Narodnoj skupštini. Srećković nije bio diletant sa margine, nego čovek na vrhu srpske historiografije, i tvorac nacionalističkog istorijskog narativa u kom su nasilni činovi imali značajno mesto. Razumevanje Srećkovićevih ideoloških pozicija služi punijem razumevanju srpskog nacionalizma s kraja 19. i početka 20. veka.

Pre nego što bude više reči o Srećkoviću, njegovom delu i njegovoj interpretaciji nasilja, najpre se treba podsetiti mesta istoričara u devetnaestovekovnom društvu, jer kao što je nasilje promenilo značenje, i posao istoričara je bio percipiran drugačije.

Dosadašnja istraživanja na polju istorije historiografije su pokazala da su istoričari širom devetnaestovekovne Evrope bili angažovani

¹ Neposredno nadahnuće za osvrt na nasilje kao pojam u historiografiji bila je knjiga Enca Traversa (Enzo Traverso) *Istorija kao bojno polje*. Italijanski istoričar u ovoj knjizi je predstavio ključne debate o dvadesetovekovnom nasilju u savremenoj historiografiji.

na nacionalnoj konsolidaciji kroz svoju historiografsku produkciju. U nemačkoj historiografiji, već od Rankeovih učenika osetan je snažan nacionalistički naboj, povezan sa vernošću pruskoj dinastiji Hoencolern (Hohenzollern). Nemačko-američki istoričar Georg Igers (Iggers) ističe da su istaknuti nemački istoričari u arhivski rad polazili sa već spremnim odgovorima, koji bi išli u prilog moćnoj Nemačkoj i buržoaskom poretku.² Slične tendencije su primetne u Italiji, gde su istoričari pozivali na pisanje celovite istorije Italije i Italijana, govoreći da to nije samo naučna potreba, nego i patriotska dužnost. Proučavanje zajedničke prošlosti trebalo je da bude upotrebljeno za formulisanje identiteta u sadašnjosti, i strategije za budućnost.³

Verovanje u drevnost nacije i njenog političkog okvira (nacionalne države), bilo je vrlo prisutno i u „onim zajednicama koje u drugoj polovini 19. i početkom 20. veka (još uvek) nisu postale potpuno autonomne nacionalne države ili u kojima nije bio do kraja završen proces kongruencije etničkih i političkih granica...“⁴ Nepodudarnost etničkih i političkih granica bila je odlika i Kneževine Srbije, odakle potiče autor čije delo će biti analizirano.

Među najistaknutije predstavnike srpske devetnaestovekovne historiografije ubraja se Pantelija Srećković. Njegov pristup proučavanju nacionalne prošlosti bio je obeležen heroizacijom srpskog naroda i podređen cilju širenja srpske države. Srećković je u istoriji srpske historiografije označen kao poraženi u borbi sa Ilarionom Ruvarcem koji je oslonac za argumentaciju tražio u verodostojnim istorijskim izvorima, a

² Georg G. Iggers, “Nationalism and historiography, 1789–1996 The German example in historical perspective”, *Writing National Histories. Western Europe since 1800*, eds. Stefan Berger, Mark Donovan and Kevin Passmore, London and New York: Routledge, 2002. 20.

³ Mauro Moretti, “The search for a ‘national’ history. Italian historiographical trends following unification”, *Writing National Histories*, 114.

⁴ Aleksandar Ignjatović, *Ustrpsko-vizantijskom kaleidoskopu. Arhitektura, nacionalizam, i imperijalna imaginacija 1878–1941*, Beograd: OrionArt, Arhitektonski fakultet, 2016. 17.

ne u narodnoj usmenoj tradiciji. Rasprava, koja je uzбудila širu javnost, a u kojoj je Ruvarac nadjačao Srečkovića, postao je personifikacija pobeđe kritičke istoriografije nad romantičarskom. No, uprkos porazu Srečkovića u akademskoj sferi, ne treba olako preći preko njegovog dela, zbog njegovog višedecenijskog profesorskog rada i uticaja njegovih teza u malograđanskim krugovima. Zbog toga je njegova istoriografska produkcija predmet našeg proučavanja.

Autor i njegovo vreme

Pantelija Srečković rođen je u vreme prve vladavine kneza Miloša Obrenovića, 3. novembra 1834. godine, u selu Krčmari (danas Veliko Krčmare) kod Kragujevca. Osnovno obrazovanje stekao je u rodnom selu i u obližnjoj Drači, da bi u četrnaestoj godini nastavio školovanje na beogradskoj bogosloviji. Dve godine kasnije otišao je u Kijev, gde je pohađao bogosloviju, Duhovnu akademiju, pa Univerzitet. U autonomnu Kneževinu Srbiju se vratio u vreme druge vladavine kneza Miloša, 1859. godine, i iste godine je postao profesor opšte istorije na beogradskom Liceju. Proforsko mesto Srečković je zadržao i na Velikoj školi, koja je 1863. nasledila Licej kao najviša obrazovna institucija u Srbiji. Kada je srpska istorija izdvojena iz opšte i postala zaseban predmet na Velikoj školi (1872) Srečković je preuzeo nastavu nacionalne istorije. Mesto na čelu katedre za srpsku istoriju držao je do penzionisanja, 1894. godine. Umro je 8. jula 1903.⁵

Ako imamo na umu misao Valtera Benjamina (Walter Benjamin) da „događaji koji okružuju istoričara i u kojima on učestvuje predstavljaju

⁵ Informacije o Srečkovićevom životu preuzete iz enciklopedijskih odrednica o njemu u: *Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka*, ur. S. Stanojević, Zagreb: Bibliografski zavod, 1928. 343.; *Enciklopedija Jugoslavije*, 8 (Srbija-Ž), Zagreb: Jugoslovenski leksikografski zavod, 1971. 107.; *Enciklopedija srpske istoriografije*, ur. S. Ćirković, R. Mihaljčić, Beograd: Knowledge, 1997. 644–5. Autori enciklopedijskih odrednica u navedenim enciklopedijama su, hronološkim redom od najstarijeg, istoričari Nikola Radojčić, Sima Ćirković i Andrija Veselinović.

bazu njegovog izlaganja, kao tekst napisan nevidljivim mastilom“⁶, vredi se osvrnuti na epohu u kojoj je Srećković živeo. Srbija se za vreme Srećkovićevog života drastično promenila. On je rođen neposredno pred ukidanje seljačkih obaveza prema spahijama (1835) i pre Sretenjskog i Turskog ustava. Školovao se u vreme Ustavobranitelja, a tokom njegovog boravka u Kijevu nedaleko od njega odvio se Krimski rat. Kada je Srećković postao profesor opšte istorije u Beogradu, Ranke je još uvek predavao u Berlinu. Srbija je 1878. godine postala nezavisna država i proširila se na teritorije koje su prethodno pripadale Osmanskom carstvu, a 1882. se knez Milan Obrenović proglasio za kralja. Srećković je bio liberal i pripadnik dela srpske elite kojem je dalja teritorijalna ekspanzija Srbije na jug bila prioritet. Umro je nakon što je ubijen poslednji kralj iz dinastije Obrenović, Aleksandar, a pre nego što je njegova želja da se Kosovo i Makedonija pripoje Srbiji ostvarena Balkanskim ratovima.

Srbija i Evropa u iskustvu Srećkovića bili su ispunjeni ratovima, revolucijama, oružanim pobunama, atentatima i nasilnim prevratima. Nasilje, kao svakodnevnu pojava u međunarodnim i međuetničkim odnosima, istoričar je teško mogao da prenebregne u svom istraživanju. No, u Srećkovićevom slučaju, nasilje je bilo i rešenje za njemu savremena politička pitanja. Stoga je nasilje u Srećkovićevom delu prisutno i kad piše o opštoj i nacionalnoj istoriji.

Opšta istorija: Nasilje nasuprot slobodi

Pre nego što započnemo analizu Srećkovićevog historiografskog dela, treba osvetliti njegova deklarirana metodološka polazišta šezdesetih godina 19. veka. Naime, Srećković je bio obavešten o postulatima nemačke historiografije njegovog vremena. Kritikovao je starije historiografe jer su istorijsku građu „svojevoljno podčinjavali svome ličnom naravno-

⁶ Walter Benjamin, *Le Livre des passages*, Paris: Editions du Cerf, 1989. 494. prema Enco Traverso, *Istorija kao bojno polje*, Beograd: FMK, 2020. 18.

vještačkom pogledu ili državnoj namjeri.⁷ Odbacivao je cikličnost istorije i smatrao je da kroz istoriju ljudski razum samo napreduje. Pozitivistički je smatrao da će „poznavanje istorijskih zakona“ dovesti do toga da će se „djela ljudska razumjeti tako, kao što treba.“⁸ Krajnji ishod napretka razuma i razumevanja istorijskih zakona je ujedinjenje čovečanstva: „Ljudstvo će se ujediniti. Tada će istorija postati nešto cjelostavno, u kome će prošlo, sadanje i buduće jedno sa drugim biti sastavljeno.“⁹ Napredak čovečanstva u liberalnom poretku doveo bi do kraja istorije, smatrao je Srećković, kao i drugi liberali-utopisti.

No, pre kraja istorije, trebalo se baviti istorijom kao akademskom disciplinom. Srećković ju je definisao ovako:

„Istorija nije ništa drugo nego društvena nauka, koje je sadržina kretanje društva u napredak i težnja preći iz nevaljalih formi prošavšeg i sadanjeg u savršena društva, da bi dostigli čovječanske sreće t. j. potpunog podmirenja potreba svijeh i svakoga uzajamnim uslugama. Dakle, tok ljudskog napredovanja i jest predmet istorije.“¹⁰

Istorija je za Srećkovića utilitarna društvena nauka u službi ispravljanja društva do stanja međuljudske harmonije. Za njega, obeležje vremena „prošavšeg“ i „sadanjeg“ je nasilje. Naime, Srećković smatra da, kao posledica prosvete, čovečanstvo svuda teži da izađe iz „neprirodnog, grubog, nasilnog stanja.“¹¹ Imajući u vidu osnovne postulate Srećkovićevog pogleda na istoriju i njegovu prvobitnu negativnu ocenu nasilja, treba se najpre dublje posvetiti njegovoj reprezentaciji opšte istorije.

⁷ Пантелија Срећковић, *Општа историја*, Књ. I, св. 1 и 2. Биоград (Београд): Државна штампарија, 1863. 6.

⁸ Isto, 13.

⁹ Isto, 14.

¹⁰ Isto, 15.

¹¹ Isto, 16.

Nasilničke i slobodne države

Srećković je svoj pogled na starovekovnu istoriju izložio u dve knjige *Opšte istorije* (Beograd, 1863. i 1866). Njegova *Opšta istorija* je udžbenički pregled istorije raznih kultura, sa posebnim fokusom na istoriju antičke Grčke.

Najstarije države osnovali su, po Srećkoviću, zavojevatelji. Od Kine do Egipta „u svakoj vlada nasilnik ili kao car ili kao vladika, što je svejedno. Oni su držali svoju vlast silom i strahom.“¹² Srećković na dinastičke smene gleda sa podozrenjem, kao na čin prelaska vlasti iz ruku slabijeg u ruke jačeg nasilnika. „Istočne države“, među koje Srećković ubraja Egipat, Persiju, Indiju i Kinu, karakterisalo je „nasilje, robovanje, nemanje prava, slobodnih srdačnih osećanja, slobodnog mišljenja, pa s toga ni napredovanja u osviješćenju.“¹³

Perpetuirajući diskurs o despotskom Istoku, karakterističan za tadašnju evropsku inteligenciju, Srećković nudi svoju tipologiju civilizacija. Najrazvijenije civilizacije antike su grčka i rimska, zbog „slobodnog i društvenog života“ njihovih građana. Spram njih su pomenute „neslobodne, nasilničke države“¹⁴ od Azije i Afrike, sa izuzetkom Feničana koje Srećković smatra prelaznim oblikom između „azijskih nasilničkih i kastičkih država“ i „slobodne grčke republike“.¹⁵ Na lestvici razvoja, niže od „Istočnih država“ Srećković je smestio nomadske („čergaške“) narode.¹⁶

Unutar „Istočnih država“, Srećković pravi distinkciju između kineskog uređenja, u kom je država konfučijanski ustrojena kao porodica sa

¹² Isto, 33.

¹³ Isto, 34

¹⁴ Isto, 220.

¹⁵ Isto, 211.

¹⁶ Isto, 220.

nasilnim carem-ocem na čelu, između kastinskog uređenja Egipta i Indije, i najneslobodnijeg, persijskog uređenja, u kom je država „imanje neograničenog nasilnika.“¹⁷ Upravo zbog ovoga ne treba da čudi što je centralni sukob u Srećkovićevoj opštoj istoriji sukob najneslobodnije, nasilničke Persije i slobodarske, republikanske Grčke.

Grčko-persijski rat: Sukob arhetipa

Uzrok rata između Grka i Persijanaca, po Srećkoviću, upravo je nekompatibilnost njihovih državnih ustrojstava: „Grčki napredak i civilizacija sve je dublje prodirala u Aziju, a persijska nasilnička vlada gramzila je, da što više naroda osvoji.“¹⁸ Srećković je Grke predstavio uniformno, bez obzira na regionalne specifičnosti i posebnosti polisa. Grci su, po njemu, vojnici od malena, koji poseduju „ljubav za slobodu i ljubav otadžbini.“¹⁹ Nasuprot slobodnom Grku, stajao je Persijanac:

„Glavna crta persijca bila je: ropski duh, uniženje i slijepa poslušnost. Ni jedan persijac nije bio slobodan čovjek, već puki rob, u potpunom smislu te riječi t. j. rob i dušom i tijelom; oni su samo znali, da nad njima vlada car, a oni da su njegovi robovi. Persijska država bila je mehanička mašina, gdje slijepa pokornost i poslušnost uništava mogućnost napredovanja, slobode i razvitka. Kod njih se nijesu mijenjale ustanove prema duhu vremena, - naroda i predjela, već se upravljalo nasilnički i kretalo po zapovjesti.“²⁰

Sa Srećkovićevom uprošćenom slikom persijskog ustrojstva ne slaže se ni Herodotov izvorni tekst. No, nepreciznost u opisu Persije ukazuje na važnost koju su u autorovom vrednosnom sistemu zauzimali liberalni ideali napretka i slobode. Stvarne i neposredne implikacije Srećkovićevog

¹⁷ Isto, 119.

¹⁸ Пантелија Срећковић, Општа историја, Књ. II, св. 3 и 4. Биоград (Београд): Државна штампарија, 1866. 193

¹⁹ Isto, 196.

²⁰ Isto, 195.

diskursa o Grčko-persijskom ratu mogu se shvatiti ako se ima na umu da njegova želja da konstruiše paralelu između Persijskog i Osmanskog carstva. Opisujući Termopilsku bitku, on piše:

„Persijski soldati tako su ginuli da više već nijesu smeli udarati na grke i njihni zapovjednici morali ih nagoniti kamdžijama i samljama da idu u napredak, kao što su turcignali svoje nizame protiv crnogoraca.“²¹

Dakle, Osmansko carstvo je postavljeno kao ekvivalent Persijskog, kao carstvo neslobode i nasilja, nasuprot slobodoljubivoj zajednici slobodnih ljudi. Imajući u vidu Srećkovićevu neskrivenu podršku ekspanziji Srbije na račun Osmanskog carstva, možemo zaključiti da je on srpsko-turskom sukobu učitavao i dodatne naslage, tj. da ga je posmatrao kao sukob države slobodnih i države pod vlašću nasilnika, koja sprečava progres.

Nacionalna istorija: Nasilno oslobođenje

Srećković je sintezu o srpskoj srednjovekovnoj istoriji objavio dve decenije nakon one o opštoj. Njegova *Istorija srpskog naroda* u dve knjige (1884. i 1888) ticala se perioda od 600. do 1369. godine. No, pre nego što bude reči o Srećkovićevoj reprezentaciji nasilja u nacionalnoj istoriji, potrebno je da se osvrnemo da važnu promenu u Srećkovićevom pogledu na samu istoriju. Naime, sama njegova definicija istorije se promenila:

„Istorija je društvena nauka. Njena je sadržina – usavršavanje narodno u svim granama radnje i spremanje narodne snage, da savlada prirodu, te da ona zameni ljudsku snagu, a u isto doba, prelazi se iz nesavršenih oblika u oblike bolje i savršenije, radi održanja državne samostalnosti, a u državi opet radi sigurnosti *lične* i *imovne*. U moralnom smislu,

²¹ Isto, 209.

narodna istorija nije ništa drugo, nego razviće samosvesti nacionalne.²²

Razlika između ove definicije, i one iznete 1863. godine je upadljiva. Istorija, koju Srećković početkom karijere posmatra pozitivistički, kao nauku koja treba da pomogne opštečovečanski napredak poznavanjem zakona istorijskog razvoja, u njegovim zrelim godinama beogradski profesor tumači kao disciplinu u službi nacije. Liberalna načela lične i imovinske sigurnosti su opstala, ali tek kao pratnja primarnoj funkciji istorije kao instrumenta razvoja nacionalne svesti.

Srećkovićeva motivacija za bavljenje nacionalnom istorijom ukorenjena je u emocijama prema naciji, ali i želji da se savremena srpska država proširi na teritoriju srednjovekovne srpske države. On se, nakon lamenta nad zapuštenim materijalnim ostacima srednjovekovne srpske arhitekture na teritoriji Osmanskog carstva, pita: „Pa zar mi, novi Srbi, da ne vaspostavimo Staru Srbiju?“²³

Perenijalna srpska nacija

Srećković period od seobe Srba na prostor „između Belog (Egejskog, V. Z.), Jonskog i Jadranskog mora i Dunava“ do sredine 12. veka smatra za „najslavnije i junačko doba osvojenja južnih zemalja, borbe oko samoodbrane, samoodržanja i pripremanja jedinstva narodnog.“²⁴ Slovensko, tj. srpsko osvajanje novih teritorija Srećković posmatra kao pozitivnu promenu. „Romanizam“ i „grcizam“, uprkos tome što su antički Rim i Grčka protagonisti Srećkovićevog narativa o starom veku, predstavljeni su negativno kada se govori o srpskom srednjem veku. Oni su nešto protiv čega su Srbi, u svojoj „krvavoj borbi za opstanak“,

²² Пантелија Славков Срећковић, *Историја српскога народа. Књига прва. Жупанијско време (600–1159)*, Београд: Краљевско-српска државна штампарија, 1884. 91.

²³ Isto, V.

²⁴ Isto, I–II.

uspeli da se odupru da bi sačuvali sve nacionalne posebnosti.²⁵ Bugari i Hrvati, vredi pomenuti, su oslikani inferiorno u odnosu na „očuvane“ Srbe. „Blgare“ kvari neslovensko poreklo njihove srednjovekovne elite²⁶, dok Hrvati predstavljaju tek planinsko pleme starih Srba.²⁷

Za vreme u kome se konačno oformila srpska „nacionalna svest“ Srećković smatra period ratova koje je na Balkanu vodio vizantijski car Manojlo Komnin (1143–1180). Careva težnja da konsoliduje vizantijsku prevlast nauštrb samostalnosti srpske elite tumači se kao „spoljnja navala“, koja je zapretila opstanku naroda. Ugroženi opstanak je među Srbima, smatrao je Srećković, proizveo i svest o negativnim posledicama „unutarnje anarhije i pokolja.“²⁸

Od dolaska na vlast velikog župana Stefana Nemanje, pa do gašenja njegove dinastije smrću cara Stefana Uroša, Srećković konstruiše narativ u kome pozitivnu ulogu imaju vladari koji šire srpsku državu i sprovedu njenu centralizaciju, dok su negativno oslikani oni koje Srećković percipira kao rušioce jedinstva nacionalne države. Stoga, sukob kralja Stefana Prvovenčanog i njegovog brata velikog župana Vukana Srećković predstavlja kao sukob legitimnog srpskog vladara, predstavnika ideje jedinstvene i centralizovane države²⁹ i predstavnika partikularističkih težnji nacionalno neosvešćene srpske vlastele.³⁰

²⁵ Isto.

²⁶ Isto, I.

²⁷ Isto, 27. O pogledu Srećkovića na individualitet slovenskih naroda više u: Bojan Mitrović, *Настанак модерне историјске дисциплине у Србији и Бугарској. Претпоставке, тезе, полемике (1878–1914)*, Нови Сад: Академска књига, 2017. 89–92.

²⁸ Пантелија Сл. Срећковић, *Историја српскога народа. Књига прва. Жупанијско време (600–1159)*, 5.

²⁹ Treba imati na umu da je Srećković smatrao da je Stefan stariji od Vukana, te da mu je vlast pripadala i po novouspostavljenom principu primogeniture, dotad nepoznatom u srpskoj tradiciji.

³⁰ Пантелија Славков Срећковић, *Историја српскога народа. Књига друга. Време краљевства и царства (1159–1367)*, Београд: Штамп Краљевско-српске државне штампарије, 1888.), 69.

Osvajački rat, kao nasilni čin po sebi, Srećković nije osuđivao u slučaju da ga vrši srpska strana. Tako je širenje srpske srednjovekovne države pod Nemanjom, kraljem Milutinom i carem Dušanom pozdravljeno kao oslobođenje. Po Srećkoviću, Nemanja je oslobodio Primorje, Milutin zemlje „oslobodi ispod grčke vlasti i pridruži opštoj materi Srbiji“³¹, dok je Dušan oslobodio Albaniju: „Skadar i Lješ vazda su bili srpski predeli.“³²

Nasilna borba protiv neprijatelja, unutrašnjeg i spoljnog, na mestima je kod Srećkovića prikazana slikovito. Nemanjin obračun sa bogumilstvom okarakterisan je kao iskorenjenje, pri kojem se srpski vladar koristio spaljivanjem knjiga i sečenjem jezika, koji su bili „nove kazni, do toga vremena ne poznate srpskom narodu, pazajmljene od Grka.“³³ Opisujući srpsku odbrambenu pobedu nad bugarskim carem Mihailom kod Velbužda 1330. Srećković opisuje napadače kao bezbožne i pogane narode, a prenosi da se „Struma preokrenula u krv“ nakon bitke.³⁴

Kraj naracije o srpskom srednjem veku Srećković smešta u 1368. kada je on smatrao, sledeći narodnu tradiciju, da je kralj Vukašin ubio cara Uroša. Opet, car Uroš je predstavljen kao predstavnik jedinstvene srpske države, a kralj Vukašin kao partikularista zbog čijeg će razaranja nacionalnog jedinstva doći do slabosti i konačnog pada srednjovekovne srpske države pod osmansku vlast.

³¹ Isto, 192.

³² Isto, 399.

³³ Isto, 217.

³⁴ Isto, 313.

Zaključak

Ako je istorija u 19. veku postala medij za prenošenje poželjnog pamćenja kakvim ga je propisivala država, otvara se pitanje odnosa pamćenja i historiografije, kao produkcije profesionalnih istoričara namenjene za stručnu ili informisanu publiku i studente. Odgovarajući na ovo pitanje, savremena teorija društvenog pamćenja svrstava historiografiju među medije pamćenja. Najpre, vredni pomenuti stanovište nemačkog filozofa Valtera Benjamina. On je smatrao da „pisati istoriju znači usaglasiti se sa pamćenjem pobedenih, čije se sećanje perpetuira kao neispunjeno „obećanje iskupljenja.“³⁵ Oslobođenje u aktuelnom vremenu crpi, po Benjaminu, snagu iz „slike porobljenih predaka“, a tu sliku prenosi historiografija.³⁶ Savremeni portugalski filozof Fernando Katroga (Catroga) piše da:

„Istoriografija takođe funkcioniše kao izvor stvaranja (i overe) pamćenja i tradicija, uspevajući da obezbedi verodostojnost novim mitovima (ponovnog) osnivanja grupa i same nacije (ponovno otkrivanje i sakralizacija porekla i trenutka veličine, čiji simboli su individualni i zajednički heroji).“³⁷

Po Katrogi, historiografija akumulira, reformiše, izmešta i pronalazi novu problematiku,³⁸ a u cilju da shematski predstavi prošlost kao pripremu, sadašnjost kao otkrovenje, a budućnost kao ostvarenje ideje koju je zacrtao istoričar.³⁹

Katroga nije imao u vidu delo Pantelije Srećkovića, ali su njegovi uvidi nedovsmisleno primenjivi u analizi Srećkovićevih sinteza. Naime, kada

³⁵ Enco Traverso, *Istorija kao bojno polje*, Beograd: FMK, 2020. 28.

³⁶ Isto, 28.

³⁷ Fernando Katroga, *Istorija, vreme, pamćenje*, Beograd: Clio, 2011. 57.

³⁸ Isto, 149.

³⁹ Isto, 168.

je Srećković pisao *Opštu istoriju* on je posmatrao borbu između Grčke i Persije kao sukob društva slobodnih građana i države pod potpunom vlašću nasilnika. Prošlost je predstavljena kao priprema budućih, savršenijih formi ljudskog organizovanja, dok bi budućnost bila svetska harmonija uspostavljena po liberalnom obrascu. Nosilac progresa i slobode je grčko-rimski svet, i njegovi evropski naslednici, dok su afričke i azijske civilizacije proglašene za nasilničke i statične. Orientalističko opšte mesto kod Srećkovića dobija dodatno, dnevno-političko svojstvo kada se uzme u obzir njegovo izjednačavanje Osmanskog i Persijskog carstva.

Istoriju srpskog naroda u srednjem veku Srećković posmatra kao tragičnu borbu između principa jedinstva srpske nacije s jedne strane, i unutrašnjih izdajica i spoljnih neprijatelja s druge. Njegova verzija srednjovekovnih događaja zaista je overa narodnog pamćenja i služi za učvršćenje nacionalnog mita. Srpske vladare Srećković ne posmatra kao srednjovekovnu vlastelu koja je nasilno upravljala zavisnim stanovništvom, nego kao heroje-oslobodioce. Sledeći Katroginu shemu, uočavamo da je za Srećkovića srpska srednjovekovna država predstavljala pripremu i prednacrt za srpsku novovekovnu državu, koja tek u budućnosti treba da ostvari ciljeve koje je Srećković unapred zamislio. Taj cilj je inkorporacija u Srbiju svih onih zemalja koje je istoričar okarakterisao kao srpske u svojoj sintezi o srednjem veku. Nasilje u cilju oslobođenja je, po njemu, opravdano.

Negativno, despotsko nasilje i pozitivno, oslobodilačko nasilje u delu Pantelije Srećkovića ukazuju na poznatu simbiozu nacionalnih i liberalnih ideja među intelektualcima 19. veka. Prošlu stvarnost istoričar je predstavljao uprošćeno, shematski, da bi preneo svoju ideološku poruku, ponekad na štetu i proste faktografske preciznosti. Pantelija Srećković je kao istoričar, rečima francuskog istoričara Pjera Nora (Pierre Nora), bio pravi polu-vojnika polu-sveštenika nacije, glasnogovornik zamišljene slavne i tragične koji je upirao prstom u budućnost koja

je ostvariva ako se nacija oslobodi, ujedini, konsoliduje.⁴⁰ Savremena istorija historiografije, imajući u vidu društvenu ulogu istorije, dužna je da ovakvu ideološku instrumentalizaciju istorije prepozna, kako bi istorija mogla da se konačno emancipuje i prestane da bude instrument nacionalne politike. Nasilje je tek jedan u širokom repertoaru pojmova koji su istoričarima služili za pružanje ideološke zaleđine i opravdanja dominantnoj državnoj politici.

Summary

This paper aims to analyze the representation of violence in the oeuvre of a prominent 19th-century Serbian historian and professor, Pantelija Srećković. Srećković, widely disregarded by contemporary historians for his lacking methodology and ardent nationalism, wrote on violence when writing about the history of the ancient civilizations and Serbian medieval history. When writing on ancient civilizations, he depicted all „Eastern“ civilizations as violent and backward, whereas the Greeks and Romans were free, republican, and progressive. However, when writing national history, Srećković depicted violence as a tolerable act if used for Serbian conquest. We conclude that Srećković imbued his historiography with liberal and nationalistic notions to use history as a justification for the future expansion of the modern, liberal Serbian state.

⁴⁰ Pierre Nora, “General Introduction: Between Memory and History”, *Realms of Memory. The Construction of the French Past. I Conflicts and Divisions*, ed. Pierre Nora, englesko izdanje i predgovor Lawrence D. Kritzman, prevod Arthur Goldhammer, New York: Columbia University Press, 1996. 5 i 13.

Izvori

1. Srećković, Pantelija. *Istorija srpskoga naroda. Knjiga prva. Županijsko vreme (600–1159)*. Beograd: Kraljevsko-srpska državna štamparija, 1884.
2. Srećković, Pantelija. *Istorija srpskoga naroda. Knjiga druga. Vreme kraljevstva i carstva (1159-1368)*. Beograd: Kraljevsko-srpska državna štamparija, 1888.
3. Srećković, Pantelija. *Opšta istorija*. Knj. I, sv. 1 i 2. Biograd (Beograd): Državna štamparija, 1863. (ćirilica)
4. Srećković, Pantelija. *Opšta istorija*. Knj. II, sv. 3 i 4. Biograd (Beograd): Državna štamparija, 1866. (ćirilica)

Literatura

1. *Enciklopedija Jugoslavije*, 8 (Srbija–Ž). Zagreb: Jugoslovenski leksikografski zavod, 1971.
2. *Enciklopedija srpske istoriografije*. ur. S. Ćirković, R. Mihaljčić, Beograd: Knowledge, 1997.
3. Iggers, Georg G. “Nationalism and historiography, 1789–1996 The German example in historical perspective”. *Writing National Histories. Western Europe since 1800*, eds. Stefan Berger, Mark Donovan and Kevin Passmore, London and New York: Routledge, 2002. 15–29.
4. Ignjatović, Aleksandar. *Usrpsko-vizantijskom kaleidoskopu. Arhitektura, nacionalizam, i imperijalna imaginacija 1878–1941*, Beograd: OrionArt, Arhitektonski fakultet, 2016.
5. Katroga, Fernando. *Istorija, vreme, pamćenje*. Beograd: Clio, 2011.
6. Milošević, Srđan. *Sukob Ilariona Ruvarca i Pantelije Srećkovića – više od naučne polemike*. (<https://pescanik.net/sukob-ilariona-ruvarca-i-pantelije-sreckovica-vise-od-naucne-polemike/>) Pristupljeno 10. oktobra 2022.
7. Mitrović, Bojan. *Nastanak moderne istorijske discipline u Srbiji*

-
- i Bugarskoj. Pretpostavke, teze, polemike (1878–1918)*. Novi Sad: Akademska knjiga, 2017. (ćirilica)
8. Moretti, Mauro. “The search for a ‘national’ history. Italian historiographical trends following unification”, *Writing National Histories, Western Europe since 1800*, eds. Stefan Berger, Mark Donovan and Kevin Passmore, London and New York: Routledge, 2002. 111–124.
 9. *Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka*. ur. S. Stanojević, Zagreb: Bibliografski zavod, 1928.
 10. Nora, Pierre. “General Introduction: Between Memory and History”. *Realms of Memory. The Construction of the French Past. I Conflicts and Divisions*, ed. Pierre Nora, englesko izdanje i predgovor Lawrence D. Kritzman, prevod Arthur Goldhammer, New York: Columbia University Press, 1996. 1–20.
 11. Traverso, Enco. *Istorija kao bojno polje. Interpretiranje nasilja 20. veka*. Beograd: FMK, 2020.

FILIP KUZMAN
MAGISTRANT, UNIVERZITET CRNE GORE
FILOZOFSKI FAKULTET, NIKŠIĆ

INTERPRETACIJE NASILJA U CRNOGORSKOJ ISTORIOGRAFIJI SLUČAJ – „LIJEVIH GREŠAKA“

ABSTRACT: U radu se analizira način na koji je crnogorska istoriografija interpretirala temu takozvanih „lijevih grešaka“ iz 1941. i 1942. godine. Ukazuje se na specifičan način interpretacije koji je imao svaki od autora. Tekstovi koji su obrađeni u radu pripadaju različitim naučno-istorijskim pravcima koji postoje u crnogorskoj istoriografiji. Fokus je stavljen na njihovo prikazivanje konkretnih događaja, žrtava i zločinaca i kako se viđenja na dešavanja tokom rata mijenjaju u odnosu na političku i ideološku orijentaciju autora.

„Lijeve greške“ ili „lijeva skretanja“ predstavljaju jednu od najkontroverznih tema Drugog svjetskog rata na prostoru Crne Gore. Nije kontroverzna samo pojava, već i tumačenje socijalističke istoriografije o njemu, što je otvorilo prostora zloupotrebama od strane revizionističkih istoričara nakon pada komunizma. Riječ je o likvidacijama, najčešće bez suđenja, koje su počinjene od strane pripadnika narodnooslobodilačkog pokreta, pod optužbama da su strijeljani „neprijatelji i protivnici revolucije“. Ova pojava je još za vrijeme rata postala kontroverzna, budući da je okupaciona i kolaboracionistička strana koristila u propagandne svrhe¹, dok je sami CK KPJ osudio „skretanja“. U svom istraživanju sam pregledao tekstove crnogorske istoriografije o ovome, sa ciljem da vidim kako su autori intepretirali nasilje „lijevih grešaka“.

„Lijeve greške“ se vezuju za period radikalizacije narodnooslobodilačkog pokreta koji je nastupio na teritoriji Crne Gore i Hercegovine u drugoj

¹ Vidi: Pakao ili komunizam u Crnoj Gori.

polovini 1941. i početkom 1942. godine. Razlog tome je dogmatsko shvatanje revolucije od strane vodećih crnogorskih komunista, prije svega Milovana Đilasa, koji je u Crnoj Gori bio u svojstvu delegata CK KPJ.² Sami termin je nastao još tokom rata, a socijalistički historičari su ga preuzeli iz partijskih rezolucija i uveli u zvanični historiografski narativ.³ Prvobitno se termin odnosio na greške u političkom radu, da bi se kasnije ovim pojmom obuhvatile i likvidacije.⁴ Sve je počelo avgustu 1941. godine, kada je poslije sloma ustanka, partijsko rukovodstvo tražilo novi put. Zato je 8. avgusta 1941. na Kameniku održan sastanak PK KPJ za Crnu Goru, Boku i Sandžak bez Đilasovog prisustva. Po njegovom dolasku, održano je još jedno savjetovanje, a o svemu je obaviješten CK. PK je izvjestio CK da „pretstojeća antifašistička revolucija nije ništa drugo nego nužna etapa proleterske revolucije“.⁵ To je praktično značilo napuštanje modela otpora u kojem je KPJ pozivala na stvaranje širokog fronta, koji je podrazumijevao okupljanje ljudi različitih ideoloških pozadina u zajedničkoj borbi protiv okupatora i kolaboranata. Uz to, u direktivi sa ovog savjetovanja rečeno je da „treba učiniti da svi ljudi izuzev omrznutih špijuna i slugu okupatora pođu sa nama ruku pod ruku u ovu svetu oslobodilačku borbu“, čime se jasno napravila diferencijacija između potencijalnih podržavalaca KPJ i njenih potencijalnih neprijatelja.⁶ Nakon savjetovanja, počinju prve likvidacije „špijuna“ i „petokolonaša“, što je dovelo do toga da do decembra 1941. godine bude ubijeno 117 lica.⁷ CK je u oktobru, nakon obrađivanja rezolucija i pisama koje su slali PK i Milovan Đilas, odlučio da povuče Đilasa iz Crne Gore, a umjesto njega pošalje kao svog

² Živko M. Andrijašević, Šerbo Rastoder, *Istorija Crne Gore od najstarijih vremena do 2003*, Podgorica 2006, str. 412

³ Dragutin Papović, *Rani ratovi*, Cetinje 2010, str. 20

⁴ Grupa autora, *Istorijski leksikon Crne Gore 4*, Podgorica 2006, str. 831

⁵ Đuro Vujović, „O lijevim greškama KPJ u Crnoj Gori u prvoj godini narodnooslobodilačkog rata“, *Istorijski zapisi 1*, Titograd 1967, str. 52

⁶ Dragutin Papović, *Rani ratovi*, Cetinje 2010, str. 23

⁷ Živko M. Andrijašević, Šerbo Rastoder, *Istorija Crne Gore od najstarijih vremena do 2003*, Podgorica 2006, str.412

delegata Ivana Milutinovića. Milutinović je stigao u novembru u Crnu Goru, a Đilas odlazi u CK da objasni svoje stavove. Uz to, CK je u svojim pismima ukazao na političke i vojne greške koje je PK učinio, ali nije spominjao likvidacije.⁸ Čak što više, u narednim mjesecima je bilo sve više likvidacija.

Tokom jeseni počinju pripreme za „drugi ustanak“ u Crnoj Gori, koji je trebao da počne krajem 1941. godine. „Drugi ustanak“ je trebalo da bude i početak „antifašističke“ odnosno „socijalističke revolucije“⁹. Uz to, Staljinov govor sa obilježavanja Oktobarske revolucije od 7. novembra i pobjeda Crvene armije pod Moskvom u decembru 1941. godine dovela je do uvjerenja unutar KPJ da će rat bit gotov do kraja 1942. godine. Istovremeno su rukovodioci Partije bili uvjereni da je savez između Sovjetskog Saveza sa jedne i Velike Britanije i SAD-a, s druge strane, kratkog daha. Svi ovi razlozi su ih naveli da pokrenu „drugu etapu revolucije“ koja je podrazumijevala obračun ne samo sa okupatorom, nego i sa „klasnim neprijateljem“.¹⁰ Krajem godine u PK dolazi direktiva CK KPJ o odluci da se pređe na „drugu etapu“. Crnogorski komunisti, inače veoma fanatizovani i dogmatizovani, dosljedno su pratili direktivu i veoma oštro se sukobili sa svima za koje su smatrali da su protivnici njihove borbe. Do marta mjeseca, likvidiran je veliki broj ljudi. Dodatno je situaciju zakomplikovala činjenica da je četnički pokret jačao¹¹, što je od rukovodstva Partije okarakterisano kao slabost, pa su likvidacije postale još žešće. Jedna od najpoznatijih likvidacija dogodila se 5.

⁸ Đuro Vujović, „O lijevim greškama KPJ u Crnoj Gori u prvoj godini narodnooslobodilačkog rata“, *Istorijski zapisi* 1, Titograd 1967, str. 53

⁹ Isto, str. 53

¹⁰ Isto, str. 75. Kao jedan od primjera prelaska na drugu etapu revolucije je svakako formiranje Prve proleterske brigade 22. decembra 1941. Srž problema sa ovom brigadom je taj što je ona u imenu bila „proleterska“ što dalje implicira da samo proleteru mogu da stupe u njene redove. Ovakav stav je kritikovala Kominternu.

¹¹ Ne treba zaboraviti da je veliki broj crnogorskih partizana po naredbi CK napustio Crnu Goru da bi se borio u Bosnu i Hercegovinu, što su iskoristili crnogorski četnici da, uz italijansku pomoć u hrani i oružju, ojačaju.

januara 1942. godine kada su partizani likvidirali desetak osoba¹² u Kolašinu i pokopali ih na mjestu đe su lokalci sahranjivali pse i druge životinje. Odatle potiče naziv *pasja groblja*.¹³ Partizani su objavljivali i imena likvidiranih, da bi sa tom praksom prestali u februaru 1942, zbog veoma negativnog efekta na raspoloženje naroda.¹⁴ Likvidacije su se smanjile dolaskom delegacije CK u martu 1942, koju su činili Milovan Đilas, Mitar Bakić i Svetislav Stefanović. Oni su izvjestili CK o stanju u Crnoj Gori, što je izazvalo njihovu reakciju. U aprilu je opozvan Ivan Milutinović, a ujedno je smijenjen stari PK i postavio novi.¹⁵ Ipak, reakcija CK je bila iznuđena, budući da ih je Kominternu oštro kritikovala sredinom marta 1942. zbog formiranja „proleterske brigade“ i smatranja da je savez SSSR-a sa kapitalističkim državama kratkog daha. To je uslovalo da Partija koriguje stavove prema drugoj etapi revolucije, što je uključivalo i likvidacije „klasnih neprijatelja“.¹⁶ Sa ubistvima se stalo, čime se završio period „lijevih grešaka“ u Crnoj Gori. Smatra se da je u likvidacijama stradalo između 550¹⁷ i 700 osoba.¹⁸

Metodom analize teksta, obrađeni su radovi koji se tiču „lijevih grešaka“, a u kojima autori iznose različite stavove. Uočeno je da postoje

¹² Partizani su se dosta koristili Njegoševim djelima, pogotovo *Gorskim vijencem*. Smatrali su saradnike okupatora novim „poturicama“. Kao primjer ove prakse možemo navesti naređenje Glavnog štaba da „Badnje večer 1942. godine treba da ima obilježje onog slavnog Badnjeg večera iz 1707. godine koje je opjevano od našeg velikog pjesnika vladike Rada u *Gorskom vijencu*“. Dragutin Papović, *Rani ratovi*, Cetinje 2010, str. 36.

¹³ Živko M. Andrijašević, Šerbo Rastoder, *Istorija Crne Gore od najstarijih vremena do 2003*, Podgorica 2006, str.413

¹⁴ Đuro Vujović, „O lijevim greškama KPJ u Crnoj Gori u prvoj godini narodnooslobodilačkog rata“, *Istorijski zapisi* 1, Titograd 1967, str. 88

¹⁵ Živko M. Andrijašević, Šerbo Rastoder, *Istorija Crne Gore od najstarijih vremena do 2003*, Podgorica 2006, str.414

¹⁶ Đuro Vujović, „O lijevim greškama KPJ u Crnoj Gori u prvoj godini narodnooslobodilačkog rata“, *Istorijski zapisi* 1, Titograd 1967, str. 91-92

¹⁷ Veselin B. Pavličević, „Lijeve greške“ *Milovana Đilasa ili partijski silogizam*, Podgorica 2012, str. 14

¹⁸ Dragutin Papović, *Rani ratovi*, Cetinje 2010, str. 283

tri pristupa obradi ove teme i to: socijalistički, naučni i revizionistički. Daljom obradom, izabrani su najreprezentativniji radovi iz svake grupe i metodom analize teksta obrađeni.

Socijalistička istoriografija se razvijala za vrijeme vladavine KPJ/SKJ. Kao takva, ona je bila utemeljena na političkim idejama revolucije i revolucionarnih promjena, pa je samim tim imala potrebu za korekcijom i ideološkim usaglašavanjem „istorijske istine“.¹⁹ Zato je Partija koristila svaku priliku da prikaže narodnooslobodilačku borbu kao bezgrešnu i „lijeve greške“ se nijesu uklapale u taj narativ. To je bio dio partijnog vojnog i ratničkog nasljeđa, koji je kvario sliku „bezgrešne revolucije“. Uz to, mnogi akteri događaja su bili među živima, neki pritom i na visokim funkcijama kako na republičkom tako i na federalnom nivou, i oni nijesu željeli da se otkriva njihova uloga u ovim događajima. Zato, znajući kako je KPJ/SKJ „usmjeravala istoriografiju“²⁰ na prvi pogled čudi prisustvo većeg broja tekstova na ovu kontroverznu temu, samim tim što su neki manje kontroverzni događaji kao tzv. martovski pregovori između partizana i Njemaca ili pokolj u Velici 1944. godine²¹ dobili daleko manje prostora. Međutim, analizom tekstova dolazi se do odgovora na ovo pitanje, koji ću u nastavku elaborirati. Socijalistička istoriografija je veoma rano počela sa obrađivanjem ove teme, prvo kroz objavljivanje istorijskih izvora o događaju u zbornicima dokumenata

¹⁹ Adnan Prekić, *Crvena ideja Crne Gore*, Podgorica 2020, str. 246

²⁰ Više u: Đorđe Stanković, Ljubodrag Dimić, *Istoriografija pod nadzorom I i II*, Beograd 1996

²¹ Riječ je o događaju od 28. jula 1944. kada su snage 21. SS divizije „Skenderbeg“, sastavljena od Albanaca i 7. SS divizije „Princ Eugen“ sastavljene od folkdojčera, upale u selo Velika (andrijevački srež) i ubile 400 ljudi, većinom žena, dece i staraca. Samo selo je važno za „partizansko“, a neki autori smatraju da su u ovom događaju učestvovali i četnici. Zoran Lakić, Radoje Pajović, Gojko Vukmanović, *Narodnooslobodilačka borba u Crnoj Gori 1941-1945 – Hronologija događaja*, Titograd 1963, str. 597; Vladimir Jovanović, *Pokolj u Velici 1944. godine – učestvovali i četnici*, sa www.antenam.net. Najvjerovatnije je nakon rata, ovaj događaj „skrajnut“, kako se ne bi dizale nacionalne tenzije u ovom nacionalno mješovitom kraju. Na drugoj strani, sličan događaj u Pivi je dobio svoj spomen kompleks 1976.

Vojnoistorijskog instituta²², a kasnije kroz istorijske radove. Crnogorski istoričari su tekstove o „lijevim greškama“ objavljivali u najvažnijem i najstarijem crnogorskom historiografskom časopisu „Istorijski zapisi“, a najviše se ovom problematikom bavio istoričar Đuro Vujović. On je kritikovao kako je ova problematika obrađena u *Pregledu istorije SKJ* i pozivao aktere ovih dešavanja da više govore o „lijevim skretanjima“, kako bi se izbjegla zataškavanja, preuveličavanja ili kao u slučaju knjige Franja Tuđmana *Stvaranja socijalističke Jugoslavije* netačno prikazivanje događaja.²³ Osim njega, o događaju su pisali Batrić Jovanović²⁴, Radoje Pajović²⁵, Puniša Perović²⁶ i dr. O tome da se o greškama govori na naučnim skupovima svjedoči i diskusija koju je vodio Mišo Leković na Istorijskom institutu povodom 30 godina od ustanka i revolucije u Crnoj Gori. Tom prilikom je naveo da, i pored toga što se ova tema često pominje, nije bilo ozbiljnijeg napora da se ona objasni i da od nje ne treba praviti tabu temu. „Naučna obrada tog pitanja se ne može odlagati u nedogled“ zaključio je Leković.²⁷

²² Dokumenta o „Lijevim greškama“ su izašli u *Zborniku dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda tom 3, knjiga 1, Borbe u Crnoj Gori u 1941*, Beograd 1950 i *Zborniku dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda tom 3, knjiga 4, Borbe u Crnoj Gori u 1941-1942 – Dokumenta partizanskih jedinica i partijskih organizacija*, Beograd 1953.

²³ Đuro Vujović, „O greškama KPJ u Crnoj Gori 1941-1942. godine“, *Istorijski zapisi 2*, Titograd 1964, str. 355. Vujović je smatrao da je Tuđman „previše fetizirao osnovne izvore“ tj. da je koristio samo pisma CK KPJ i PK na osnovu čega nije mogao dobiti kompletnu sliku.

²⁴ Batrić Jovanović, *Crna Gora u NOR i socijalističkoj revoluciji I*, Beograd 1960, str. str. 721-725

²⁵ Radoje Pajović, *Kontrarevolucija u Crnoj Gori – četnički i federalistički pokret*, Cetinje 1977, str. 221-225

²⁶ Puniša Perović, „O lijevim greškama u Hercegovini“, *Istorijski zapisi 3-4*, Titograd 1983.

²⁷ Iako stoji primjedba da je trebalo dublje ući u problematiku, po meni ne stoji njegova primjedba da „nije bilo ozbiljnijeg napora da se ovo pitanje objasni“ budući da je Đuro Vujović 1967. napisao jedan duži rad koji se uhvatio u koštac sa ovom problematikom, uz nekoliko drugih tekstova, koje sam već pomenuo. O diskusiji Miša Lekovića vidi: *Istorijske zapise 3-4*, Titograd 1974, str. 687-688.

Padom komunizma i nestankom SKJ, nestaje i stega koja je istoričare onemogućavala da objektivno izvještavaju o ovom događaju. Nova sloboda je donijela pluralizam u historiografiji i oslobođenje od marksističkog tumačenja istorije. Otvorenije se govori o različitim temama iz historiografije i problematizuju se nove teme. To je uzrokovalo da su se do početka 2000. iskristalisala dva viđenja „lijevih grešaka“ a može se reći i cijelog Drugog svjetskog rata u crnogorskoj historiografiji.²⁸ Jedan pravac, koje je zasnovan na savremenom naučnom pristupu i kritici istorijskih izvora, ima za cilj da bude „sina ira et studio“. Istoričari ovog pravca ne dovode u pitanje karakter narodnooslobodilačke borbe i partizanskog pokreta kao jedinog antifašističkog pokreta, ne samo u Crnoj Gori nego i na prostoru Jugoslavije. Oslobođeni partijskog „usmjeravanja“ oni ne žele da zažmure na kontroverzna pitanja koja se tiču partizanske borbe, a kakvo je svakako pitanje „lijevih grešaka“. U radu sam se fokusirao na radove Dragutina Papovića i Veselina Pavličevića.

U drugom pravcu se mogu prepoznati jasne metode istorijskog revizionizma i jasna tendencija da se izvrši potpuna revizija „ili novo čitanje“ Drugog svjetskog rata. Njihova istraživanja se baziraju na polunaučnom pristupu i selektivnom korišćenju istorijskih izvora. Kada odgovara autorima oni prenose izvore tendenciozno i bez kritike, dok neke druge izostavljaju. Cilj im nije da objektivno pristupe izučavanju problema, nego da po svaku cijenu prikažu narodnooslobodilački pokret kao zločinački, a partizane ništa boljim od ustaša i Nijemaca. Često donose u najmanju ruku problematične zaključke, koji nemaju

²⁸ Interesantno je napomenuti da je 20-22. septembra 1995. godine, u Podgorici, pod pokroviteljstvom Crnogorske akademije nauka i umjetnosti, održan naučni skup sa temom *Drugi svjetski rat - 50 godina kasnije*, čiji je zbornik naučnih radova štampan 1997. godine. Na skupu se ni jedan autor nije bavio „lijevim greškama“ kao posebnom temom, već je ona bila u sklopu neke veće cjeline. Takođe treba dodati da se ni jedan autor članaka o „lijevim greškama“ iz vremena socijalističke historiografije, ovom temom nije bavio nakon pada komunizma, već je ona, kao i u slučaju Zbornika sa naučnog skupa CANU-a, bila u sklopu neke šire teme, najčešće uopštene priče o Crnoj Gori u Drugom svjetskom ratu.

utemeljenja u istorijskim izvorima. Ne libe se ni od korišćenja falsifikovanih dokumenata²⁹ i insinucija.³⁰ Na drugoj strani, pokušavaju da izvrše „istorijsku rehabilitaciju“ četničkog pokreta na tlu Crne Gore. U tekstu sam obradio djela Vučete Redžića i dvojice autora Miloša Vojinovića i Tadije Boškovića.

Socijalistička historiografija je „lijeve greške“ smatrala za neki vid sektaštva. To se dogodilo kako kažu zbog „nerazrađenog kriterijuma u pitanju likvidacija špijuna i petokolonaša“. Smatraju da je kriterijum za likvidacije bio više „klasni“ nego „narodnooslobodilački“.³¹ U početku „lijeve greške“ su imale karakter vojnih grešaka, kao np. isticanje vojnih zastava ili nazivanje NOO u Grahovcu „Grahovskim radničko-seljačkim sovjetom“³², da bi početkom „druge etape revolucije“ prerasle u masovne likvidacije.³³ Shvatanje da je počela „druga etapa“ dovelo je do toga da su „kriterijumi po kojima se sudilo o greškama ljudi pooštreni, odnosno prošireni na klasnoj osnovi.“³⁴ Greške su nastupale i zbog lošeg vođenja postupka oko utvrđivanja krivice tj. „nedovoljne provjerenosti,

²⁹ Tako autori Miloš Vojinović i Tadija Bošković u svojoj knjizi *Komunistički zločini u Crnoj Gori i Hercegovini 1941-1942. godine*, Kolašin 2017, na str. 21 navode da su Moša Pijade i Mile Budak potpisali sporazum 1935. koji je imao za cilj uništenje „srpstva i pravoslavlja“. Riječ je ipak o poznatom falsifikatu iz Drugog svjetskog rata, koji je korišćen u propagandne svrhe. Viđi: Stefan Gužvica, *O „saradnji“ komunista i ustaša*, sa www.noviplamen.net

³⁰ Tako autori Miloš Vojinović i Tadija Bošković na strani 25 njihovog djela navode da je ciljeve „savezničkog“ (znakove navođenja su stavili autori) bombardovanja 1944. određivao Vrhovni štab NOVJ i da tom prilikom nije bombardovan ni jedan grad sa muslimanskim i albanskim stanovništvom, već samo kako kažu „srbijanski i crnogorski gradovi“. Dodatno, autorima se nije svidjelo ni to što je centralna proslava Dana državnosti (u djelu su praznik nazvali Dan ustanka što je pogrešno) 13. jula 2014. bila organizovana u Gusinju, jer je u vrijeme ustanka grad bio u Velikoj Albaniji i nije uzeo učešća u pokretu.

³¹ Đuro Vujović, „O greškama KPJ u Crnoj Gori 1941-1942. godine“, *Istorijski zapisi* 2, Titograd 1964, str. 360

³² Đuro Vujović, „O lijevim greškama KPJ u Crnoj Gori u prvoj godini narodnooslobodilačkog rata“, *Istorijski zapisi* 1, Titograd 1967, str. 49

³³ Isto, str. 71

³⁴ Isto, str. 87

sumnjičenja, pretpostavci i sl“.³⁵ Vujović smatra da je PK u potpunosti sprovodio generalnu liniju CK KPJ,³⁶ ali da je postojao određen broj komunista koji nije bio u mogućnosti da shvati generalnu liniju Partije. Razlog tome je i taj što je ideološko-politički i intelektualni nivo velikog broja komunista bio nizak, pa je i zbog toga dolazilo do grešaka.³⁷ Takođe i upustva Partije su povremeno bila „široka i načelna.“³⁸ Na kraju, Vujović smatra da su „lijeve greške“ odgovarale samo okupatoru i kolaborantima, kao i da bi građanski rat počeo i da nije bilo „lijevih grešaka“.³⁹

Naučna istoriografija smatra da su lijeve greške zločin, koji je organizovala, pripremila i sprovela KPJ. Papović u svom tekstu o „lijevim greškama“⁴⁰ smatra da je riječ o zločinima iz razloga što su ljudi ubijani „nakon zarobljavanja, iz zasjeda, u svojim kućama i to često bezprimjernom surovošću“.⁴¹ Strijeljalo se van borbe, jer je tada bilo najlakše.⁴² Pošto su se komunisti pozivali na međunarodno ratno pravo, oni su podlijegali ovim normama. Prije svega se misli na Hašku konvenciju o pravilima ratovanja iz 1899. i 1907. godine, koja je uključivala i odredbe koje su se ticale ratnih zločina. Papović smatra da su komunisti prekršili odredbe iz Haške konvencije i to dijelove koji se tiču zločina u vrijeme građanskog

³⁵ Isto, str. 88

³⁶ Isto, str. 70

³⁷ Isto, str. 71

³⁸ Isto, str. 89

³⁹ Isto, str. 111

⁴⁰ Ovdje sam koristio dva teksta o „lijevim greškama“, jedan prošireni koji je izlazio kao feljton “Lijeve greške-drugo ime za zločin” u *Vijestima*, od 29. avgusta do 17. septembra 2005. godine i drugi, njegovu skraćenu verziju, koju je Papović objavio u svojoj knjizi radova *Rani ratovi*.

⁴¹ Dragutin Papović, *Rani ratovi*, Cetinje 2010, str. 19

⁴² Isto, str. 27

rata⁴³. On takođe kritikuje socijalističke historičare jer nijesu u potpunosti istražili ove događaje, već su uslijed usmjerenja KPJ preuzeli partijski rječnik i cijeli događaj nazvali „lijeve greške“. Ovim činom, historičari su prikrivali zločin, čime su napravili i naučni i moralni propust.⁴⁴

Revizionistička historiografija takođe je stanovišta da je riječ o zločinima. Ona svoje tvrdnje između ostalog potkrepljuje i citiranjem Haške konvencije.⁴⁵ Međutim, njihova namjera nije da se utvrde historijske činjenice, već da kritikom komunističkih zločina, opravdavaju četnička nepočinstva u Crnoj Gori i prikažu ih kao osvetu za komunističke zločine.⁴⁶ Uz to, smatraju da su četnici svoje zločine (mada tvrde da su im komunisti dosta zločina pripisali) „platili i preplatili“.⁴⁷ Zato prilikom pisanja o lijevim greškama često preuveličavaju događaje i daju veoma neobjektivne ocjene. Tako su komunisti u „lijevim greškama“ ubijali „bestijalno i krvavo“⁴⁸, sa „maljevima i metalnim štanglama“⁴⁹, a mjesto pored Kolašina, đe su vršili egzekucije, pretvorili su u „krajčićak pakla kako ga je zamislio Firentinac Dante Aligijeri“⁵⁰. Međutim, ove podatke daju bez citiranja historijskih izvora, a i sami ponekad priznaju, kao u slučaju ubistava kod Kolašina, da „ne raspolažu potpunim i pouzdanim podacima o ubijenim osobama“. Razlog nedostatka izvora ne nalaze u tome što su možda preuveličali događaj, nego zato što su „komunisti

⁴³ “Da zaraćene strane ni u građanskim ratovima, takođe nemaju apsolutnu slobodu izbora metoda i sredstava ratovanja, a kršenje pomenutih zabrana predstavlja ratne zločine i zločine protiv čovječnosti, koji povlače individualnu krivičnu odgovornost naredbodavaca, izvršilaca i pomagača.” Dragutin Papović, „*Lijeve greške*“ – *drugo ime za zločin* sa www.montenegrina.net

⁴⁴ Dragutin Papović, *Rani ratovi*, Cetinje 2010, str. 20

⁴⁵ Miloš K. Vojinović, Tadija B. Bošković, *Komunistički zločini u Crnoj Gori i Hercegovini 1941-1942. godine*, Kolašin 2017, str. 11

⁴⁶ Isto, str. 34

⁴⁷ Isto, str. 26

⁴⁸ Vučeta Redžić, „*Pasje groblje*“ u *Kolašinu*, Beograd 1999, str. 11

⁴⁹ Isto, str. 135

⁵⁰ Isto, str. 140. Čak je autor na jednom mjestu naveo da je Kolašin „varošica bespomoćna i tužna, u kojoj vlada Sotona. Isto, str. 143

te podatke ili sakrili ili uništili u toku rata⁵¹, dok svjedoci događaja ili ne smiju da pričaju o tome, ili je riječ o komunistima, koji ne samo što odbijaju da svjedoče, već žele i da se fizički obračunaju sa istraživačem.⁵²

Socijalistička istoriografija nastoji da umanji broj žrtava „lijevih grešaka“. Tako Vujović smatra da su u vrijeme likvidacija 1941. godine „naročito stradali špijuni okupatora (obično niži činovnici policijskog i državnog aparata bivše Jugoslavije, niži oficiri, podoficiri i sl.) i žene koje su kontaktirale sa Italijanima“.⁵³ O Kolašinu kaže da se tamo u toku druge polovine zime vodio pravi građanski rat protiv pete kolone (vasojevičkih i kolašinskih četnika), dok je u drugim krajevima Crne Gore likvidacija pete kolone izvođenja pojedinačno. Vujović ovdje ne navodi uopšte partizanske likvidacije pri oslobađanju Kolašina, ali navodi da je u tom periodu (druga polovina zime, januar-februar), broj likvidiranih premašio ukupan broj „svih likvidiranih do tada“. To pripisuje pooštavanju kriterijuma za likvidaciju, odnosno da je „on proširen na klasnu osnovu.“ Navodi da je među stradalima „izgleda“ bilo i „pojedinaca koji su se samo na riječima izjašnjavali protiv narodnooslobodilačkog pokreta, a da nijesu napravili neko drugo ogriješenje o taj pokret“.⁵⁴ Po njemu, zbog pooštavanja kriterijuma početkom 1942. bilo je slučajeva da se likvidiraju ljudi „koji nijesu bili za smrtnu kaznu“, kao i da stradaju „nevinu ljudi“. Bilo je grešaka u postupku utvrđivanja krivice, ali i da je bilo „nemoguće postići apsolutnu pravičnost u svakom pojedinačnom slučaju,“ kao i da su sudije imale samo dvije mogućnosti: ili da osude na smrt ili da puste na slobodi. Nije mu cilj da pojedinačno ulazi u slučajeve, ali na osnovu „nepotpunog uvida“ smatra da su „najteži slučajevi prouzrokovani ličnim motivima“ i da se ne mogu pripisati „drugoj etapi revolucije“. Ne navodi brojku koliko je stradalo ljudi u ovim događajima, ali je uvjeren

⁵¹ Isto, str. 144

⁵² Isto, str. 10

⁵³ Đuro Vujović, „O lijevim greškama KPJ u Crnoj Gori u prvoj godini narodnooslobodilačkog rata“, *Istorijski zapisi* 1, Titograd 1967, str.71

⁵⁴ Isto, str. 71

da broj nevino likvidiranih ne prelazi 2%, dok je malo više onih koji su stradali uslijed „pogrešnog kursa na drugu etapu“ i grešaka pri postupku suđenja.⁵⁵ U ove druge on ubraja one koji nijesu imali druge krivice osim što su bili za „pasivnost“, „čekanje“, što su bili „samo na riječima protiv narodooslobodilačkog pokreta.“ Na kraju zaključuje da je ipak među likvidiranim bilo najviše krivaca, a da greške koje su se dogodile potvrđuju pravilo „da u mutnom vremenu rata i revolucije *uz svu gori i sirova*“.⁵⁶ Iz ovoga se vidi da su socijalistički historiografi priznavali da je prilikom „lijevih grešaka“ bilo nevinih žrtava, ali i da na sve načine pokušavaju da umanje njihov broj, kao i da, ovdje ću koristiti njihovi termin, „pooštre kriterijume“ ko jeste, a ko nije nevina žrtva.

Naučna historiografija pokušava da baci novo svjetlo na žrtve „lijevih grešaka“ tako što kritički obrađuje istorijske izvore. Pripadnici ove historiografije, za razliku od socijalističkih historičara, koriste izdanje *Pakao ili komunizam u Crnoj Gori*⁵⁷, kada govore o žrtvama „lijevih grešaka“ čime dobijaju potpuniju sliku o samom događaju. Što se tiče ubistava, Papović smatra da je KPJ išla logikom: „ko nije sa nama, on je protiv nas“, što potkrepljuje riječima Boža Ljumovića da su se „igrali ljudskim glavama, kao da su glave kupusa“. Politička prošlost nije bila bitna za komuniste, tako da su strijeljali i bivše komunističke prvake: Aleksu Pavićevića, Milovana Anđelića i Slobodana Marušića, jer su ih smatrali protivnicima.⁵⁸ Papović takođe osporava i tvrdnju da je bilo „lijevog sektarenja“ u Crnoj Gori, budući da su brojni oficiri bivše jugoslovenske vojske pristupili u partizanske odrede na teritoriji Crne Gore. Da je bilo politike „lijevog sektarenja“, ovi ljudi nikada ne bi mogli da budu dio partizanskog pokreta. Iz toga zaključuje da „lijeve greške“ nijesu ništa

⁵⁵ Isto, str. 88-89

⁵⁶ Isto, str. 89

⁵⁷ Dodatak Glasu Crnogorca, koji je izašao u 8 brojeva tokom 1942. godine. Iako je služilo kao propagadno glasilo protiv komunista, ovaj dodatak je važan jer su u njemu popisane žrtve „lijevih grešaka“. Do danas, niko nije osporio tačnost ovih podataka.

⁵⁸ Dragutin Papović, „Lijeve greške“ – drugo ime za zločin sa www.montenegrina.net

drugo, nego termin kojim su se prikrivali zločini nad nevinim žrtvama.⁵⁹ Papović takođe navodi da su likvidacije komunistima služile kao pohvala i kao razlog za ponos, jer što veći broj „likvidiranih petokolonaša“ to bolje. Zato je njihove zločine bilo lako dokazati, jer se nijesu trudili da ih sakriju i čak su u jednom periodu objavljivali spiskove sa likvidiranim osobama.⁶⁰ Analizom lista *Pakao ili komunizam u Crnoj Gori* i ostalih izvora, Papović izvodi zaključak da su i žrtve i dželati bili pripadnici seljačkog staleža i da se prema tome ne može govoriti o klasnom sukobu niti klasnom karakteru likvidacija. Time on želi da ospori stav socijalističkih istoričara, koji su ovo smatrali klasnim obračunom.⁶¹ Kaže da su komunisti počinili „ideološki genocid,“⁶² a Tito da je bio „militantni boljševik.“⁶³ Na kraju zaključuje da su „likvidacije još više otežale crnogorski civilizacijski hod.“⁶⁴ Što se tiče broja žrtava, naučna historiografija navodi oko 700 likvidiranih ljudi⁶⁵, ali oni se ne bave time da li su žrtve nevine ili krive, već smatraju da je riječ o ratnom zločinu, budući da su prekršene međunarodne konvencije.

Revizionistički istoričari imaju drugačiji pristup žrtvama. Njihov cilj nije da kroz istraživanje dođu do potpune slike o „lijevim greškama“ i broju

⁵⁹ Isto.

⁶⁰ Dragutin Papović, *Rani ratovi*, Cetinje 2010, str. 28. Ovo navodi i Đuro Vujović u svom radu. Đuro Vujović, „O lijevim greškama KPJ u Crnoj Gori u prvoj godini narodnooslobodilačkog rata“, *Istorijski zapisi* 1, Titograd 1967, str 88

⁶¹ Dragutin Papović, *Rani ratovi*, Cetinje 2010, str. 29

⁶² Dragutin Papović, „*Lijeve greške*“ – *drugo ime za zločin* sa www.montenegrina.net

⁶³ Isto.

⁶⁴ Isto.

⁶⁵ Veselin B. Pavličević, „*Lijeve greške*“ *Milovana Đilasa ili partijski silogizam*, Podgorica 2012, str. 13

njihovih žrtava, već da preko ovih zločina opravdaju četničke zločine.⁶⁶ Revizionisti, za razliku od druge dvije grupe historičara, iznose spiskove sa imenima ubijenih, kao i mjestima đe i kako su stradali. Međutim, spiskovima treba prići kritički, jer imaju dosta kontradiktornosti. Tako autori Vojinović i Bošković u svom djelu navode da spisak sadrži 1876 imena⁶⁷, dok su u samom spisku naveli 1878 imena.⁶⁸ Brzim pregledom navedenih imena, veoma lako se nalaze greške i nelogičnosti. Tako su autori u komunističke žrtve ubrajali lica:

- 1) koja su ubijena od strane Italijana⁶⁹
- 2) za koja ne znaju jesu li poginula ili ranjena od partizana⁷⁰
- 3) za koja se sumnja da su ubijena od partizana⁷¹
- 4) koja su izvršila samoubistvo⁷²
- 5) za koje nijesu sigurni ni ko ih je ubio⁷³

⁶⁶ Tako oni preuveličavaju broj žrtava, pa Redžić u svom djelu navodi da su komunisti na Badnje večer 1942 „ubili 1427 osoba sa teritorije 12 srezova u Crnoj Gori“ (str. 66), da bi u nastavku knjige naveo da je u 12 srezova ubijeno na Badnji dan 1057 osoba (str. 168), dok je pri kraju iznio podatak da je krajem 1941. i početkom 1942. ubijeno 600 ljudi (str. 204). Na drugoj strani, autori Vojinović i Bošković u svojoj knjizi navode da je u „ljevijim greškama“ stradalo 1700 ljudi, dok je u tokom cijelog rata od strane komunista van borbe ubijeno 15000 ljudi (str. 19). Naravno, riječ je o informacijama bez utemeljenja u istorijskim izvorima, koje revizionistički autori prenosi bez kritike i provjeravanja

⁶⁷ Miloš K. Vojinović, Tadija B. Bošković, *Komunistički zločini u Crnoj Gori i Hercegovini 1941-1942. godine*, Kolašin 2017, str. 652

⁶⁸ Isto, str. 542

⁶⁹ Dragutinović Đura Jovan, je prema njima ubijen od strane Italijana, ali se sumnja da su ga komunisti „denuncirali“ Italijanima. Isto, str. 325-326

⁷⁰ Marković Đura Vidak je „poginuo ili ranjen od partizana“. Isto, str. 415

⁷¹ Đogo H. Rešo i njegov sin Atif su pronađeni zaklani. Autori navode da je „postojala sumnja da su ubijeni od partizana“. Isto, str. 330

⁷² Ramović Vidak, navode da je izvršio samoubistvo jer nije „htio da ubije nevinog čovjeka“. Isto, str. 481

⁷³ Rahić Osmana Mačugan Bečo, autori prenose dvije verzije. U jednoj je stradao u borbama sa četnicima, dok je u drugoj ubijen od strane partizana jer nije imao propusnicu. Isto, str. 481

6) koji su ubijeni kao četnici⁷⁴

Osim ovih, može se reći uopštenih razloga budući da ih često koriste, interesantni su i neki jedinstveni slučajevi. Tako za jedno lice navode da nijesu sigurni je li ubijeno u vrijeme Drugog svjetskog rata ili 1971. godine u emigraciji.⁷⁵ U jednom slučaju kažu da je osoba učestvovala u Pljevaljskoj bici 1. decembra 1941. kao partizan, a odmah u sljedećoj rečenici govore da je ubijen od strane partizana 21. novembra 1941 na Boanu. Da stvar bude još bolja, kao izvor za podatak navode *Glas Crnogorca* br. 64 od 08. 02. 1942, novinu čiji je prvi broj izašao tek 6 dana kasnije.⁷⁶ Ipak, najbolji primjer koliko treba ovim spiskovima prilaziti sa oprezom je na samom kraju spiska, kada su u komunističke zločine ubrojali 38 osoba koje su Italijani ubili 7. decembra 1941. u pljevaljskom selu Crljenice. Autori smatraju da su za ovaj zločin direktno odgovorni partizani, jer su oni nekoliko dana prije napali italijansku kolonu vojnika na Savinom laktu, ubili „200 Italijana“ i tom prilikom su „poginulim italijanskim vojnicima odsjekli polne organe i mrtvima stavili u usta“⁷⁷. Zločin koji je uslijedio je samo odmazda za ovaj događaj.⁷⁸ Iz ovoga se vidi da su spiskovi kontroverzni, ali su se autori odmah na početku ogradili i „unaprijed izvinuli na moguće pogreške“. Revizionisti iznose i neke neodržive razloge zašto je došlo do zločina. Tako Redžić zaključuje da su komunisti likvidirali ugledne intelektualce i seoske domaćine kako bi

⁷⁴ Šćepanović Todorov Đoko navode da je ubijen od strane partizana zato što je „stupio u nacionaliste Baja Stanišića“. Isto, str. 532

⁷⁵ Bulajić Božo, autori kažu da je moguće da se radi o „dr Božu“. Isto, str. 537

⁷⁶ *Glas Crnogorca, list za nacionalnu politiku i književnost* je počeo da izlazi 14. februara 1942. godine, a br. 64. je izašao tek 31. oktobra 1942. godine. Isto, str. 477

⁷⁷ Za tvrdnju o skrnavljenju italijanskih vojnika nijesu naveli izvor, a u knjizi *Narodnooslobodilačka borba u Crnoj Gori 1941-1945 – Hronologija događaja*, na strani 180-181, autori hronologije govore o ovoj borbi, ali ne navode 200 ubijenih, već samo 68 zarobljenih italijanskih vojnika, dok se ostatak Italijana povukao ka Prijepolju.

⁷⁸ Za ovu tvrdnju nijesu naveli izvor, a u knjizi *Narodnooslobodilačka borba u Crnoj Gori 1941-1945 – Hronologija događaja*, na strani 180-181, autori govore o ovoj borbi, ali ne navode 200 ubijenih, već samo 68 zarobljenih italijanskih vojnika, dok se ostatak povukao ka Prijepolju.

formirali „novu nacionalnu svest o crnogorskoj samosvojnosti“, budući da su ubijeni po tradiciji bili „verni srpskoj misli“.79 Naravno i ovdje je riječ o konstatacijama koje nijesu utemeljene u istorijskim izvorima. Iz svega ovog se vidi jasna namjera da se broj komunističkih žrtava preuveliča, zarad nekih sitnih ideoloških interesa. Takva praksa otežava dalja istraživanja, a i nije moralna, budući da nema razlike između umanjivanja broja, što su radili socijalistički istoričari i povećavanja što rade revizionisti.

Odgovornost za zločine varira u zavisnosti od istoriografije koja obrađuje ovo pitanje. Može se reći da socijalistički istoričari smatraju da su „krivi svi po malo“. Krivi su i CK KPJ, i delegati CK u Crnu Goru i PK za Crnu Goru, Boku i Sandžak i niži komunistički rukovodioci i partizanski borci. CK je, prema Vujoviću, kriv zato što je pogrešno protumačio tok rata. Iako su cijelo vrijeme propagirali da treba da se stvori široki front protiv okupatora, oni su u decembru, nakon pobjede Crvene armije pod Moskvom, smatrali da je kraj rata blizu, a savez između SAD-a, VB, i SSSR-a na klimavim nogama.⁸⁰ CK je u 22. decembru 1941. obavijestio PK da „se oseća i kod nas sve veće ujedinjavanje reakcionarnih snaga“ zbog pobjede Crvene armije. Te „reakcionarske armije“ su za neprijatelja imale komuniste i zato je bilo potrebno preći na „drugu etapu revolucije“. To je dovelo do obračunavanja sa „klasnim neprijateljem“ i osnivanja Prve proleTERSke brigade.⁸¹ CK je tek pod pritiskom Kominterne promijenio mišljenje, pa se od marta 1942. prestalo sa sprovođenjem „druge etape revolucije“.82 Na kraju Vujović navodi da je „opšti tok događaja bio predodređen orijentacijom koju je dao CK“.83 Delegati CK, odnosno Milovan Đilas i Ivan Milutinović, su jedine osobe koje se spominju da su umiješane u ove događaje. Razlog

⁷⁹ Vučeta Redžić, „*Pasje groblje u Kolašinu*“, Beograd 1999, str. 95

⁸⁰ Đuro Vujović, „O lijevim greškama KPJ u Crnoj Gori u prvoj godini narodnooslobodilackog rata“, *Istorijski zapisi* 1, Titograd 1967, str. 75.

⁸¹ Isto, str. 78.

⁸² Isto, str. 92

⁸³ Isto, str. 108

tome je jednostavan – Đilas je u vrijeme pisanja ovih tekstova već duže vrijeme disident, dok je Milutinović poginuo 1944. godine. Ostale ličnosti se ne pominju, već se govori o organizacijama kao što su CK, PK, OK i sl. Uz to, ova dva delegata su bila *de facto* najjače ličnosti u zemlji, pa i velika odgovornost za ove događaje pada na njih. I jedan i drugi su pozivali na žestće obračunavanje sa petokolonašima. Tako je Đilas još u ljeto 1941. pokazao sklonost ka „lijevom skretanju“⁸⁴, da bi u oktobru zbog svojih poteza bio opozvan od strane CK.⁸⁵ Na njegovom mjestu dolazi Ivan Milutinović⁸⁶, ali se situacija još više pogoršava, budući da je Milutinović dosljedno pratio politiku „druge etape revolucije.“ Vujović smatra da je PK u punoj mjeri pratio generalnu liniju koju je CK postavio o okupljanju širokih narodnih masa u jedinstveni narodnooslobodilački pokret, ali i da su povremeno pravili greške. To se ogledalo u sužavanju baze narodnooslobodilačkog pokreta, jer je PK imao neprijateljski stav prema pojedinim pripadnicima bivšeg režima koje su „ponekad likvidirali iako nijesu imali puno opravdanje za to.“⁸⁷ Takođe, PK je slabo obavještavao CK o situaciji na terenu i prelasku na „drugu fazu revolucije“.⁸⁸ Zato je CK, odmah po sticanju prave slike o događajima u Crnoj Gori, smijenio cijelo rukovodstvo PK i Glavnog štaba te postavili novo.⁸⁹ Dalje, autor navodi da određeni broj nižeg rukovodstva i boraca nije imao kapaciteta da shvate generalnu liniju partije i da su uslijed svoje političko-ideološke neobrazovanosti i niskog intelektualnog nivoa činili greške, koje su dovele do likvidacija.⁹⁰ Na kraju, smatra da su lični motivi rukovodstva i boraca kumovali nekim likvidacijama.⁹¹ Sve ovo ukazuje na namjeru socijalističke istoriografije da „lijevim greškama“

⁸⁴ Tako je Đilas još u avgustu pozivao na „antifašističku revoluciju“ što je kritikovano od strane CK. Isto, str. 52

⁸⁵ Isto, str. 53

⁸⁶ Isto, str. 56

⁸⁷ Isto, str. 70

⁸⁸ Isto, str. 90

⁸⁹ Isto, str. 97-98

⁹⁰ Isto, str. 71

⁹¹ Isto, str. 88

daju kolektivnu a ne individualnu odgovornost. To je i shvatljivo, budući da su u vrijeme pisanja ovih tekstova, ljudi odgovorni za „lijeve greške“ držali veliku vlast u rukama.

Na drugoj strani, naučna istoriografija smatra da je najveća krivica pada na CK. Papović iznosi tezu da se nije desilo „lijevo skretanje“ PK u odnosu na CK, već da se može govoriti jedino o „lijevom skretanju“ CK u odnosu na Kominternu. PK je u suštini samo pratio naređenja CK o prelasku na drugu fazu revolucije.⁹² Smatra da ne stoji ocjena o isključivoj Đilasovoj krivici za ove zločine, budući da je CK kreator, a on samo vjerni sljedbenik njegove politike.⁹³ On smatra da je CK znao za zločine i događaje u Crnoj Gori iz materijala koje je dobio i da nije uradio ništa da to spriječi, barem dok nije dobio kritiku Kominterne.⁹⁴ Osim o Đilas i Milutinoviću, Papović govori i o ulozi Blaža Jovanovića u „lijevim greškama“, nečemu o čemu se nije pisalo od strane socijalističke istoriografije. On smatra da je Jovanović bio potrešen događajima nakon Trinaestojulskog ustanka i jačanjem kolaboranata na uštrb NOP-a, što je dovelo do njegove radikalizacije. Papović potkrjepljuje svoju tezu brojnim dokumentima iz perioda novembar 1941-mart 1942. u kojima Jovanović od bataljona koji su pod njegovom komandom traži da se žestoko obračunaju sa petokolonašima.⁹⁵ Kao zaključak o krivici, Papović smatra da su „KPJ, CK, PK, Milovan Đilas, Ivan Milutinović i komunisti“ željeli apsolutnu moć i da se nijesu libili da zbog nje žrtvuju tuđe živote i da likvidiraju ko god im stane na put.⁹⁶

⁹² Dragutin Papović, „Lijeve greške“ – drugo ime za zločin sa www.montenegrina.net

⁹³ Dragutin Papović, *Rani ratovi*, Cetinje 2010, str. 26. Sličnog je stava i Veselin Pavličević, koji je cijeli svoj rad posvetio dokazivanju da Đilas nije apsolutni krivac za zločine, već da je neka vrsta „žrtvenog jagnjeta“. On to tvrdi na osnovu činjenice da se o njegovoj krivici počelo govoriti tek nakon što je postao disident. Tada je Aleksandar Ranković prvi put pomenuo podatak da je Milovan Đilas partijski kažnjen za vrijeme rata zbog „lijevih grešaka“. Veselin B. Pavličević, „Lijeve greške“ *Milovana Đilasa ili partijski silogizam*, Podgorica 2012, str. 45

⁹⁴ Dragutin Papović, „Lijeve greške“ – drugo ime za zločin sa www.montenegrina.net

⁹⁵ Dragutin Papović, *Politička misao Blaža Jovanovića* sa www.montenegrina.net

⁹⁶ Dragutin Papović, „Lijeve greške“ – drugo ime za zločin sa www.montenegrina.net

Krivci u revizionističkoj historiografiji su jasni – to su Josip Broz Tito i „kojekakve protuve i germanski plaćenici“⁹⁷. Navode da je Tito na „desetom mjestu najvećih diktatora svih vremena“ sa 1.172.000 ubijenih ljudi⁹⁸, kao i da je on najveći neprijatelj Srba.⁹⁹ Za Titom ne zaostaju Milovan Đilas¹⁰⁰, Ivan Milutinović¹⁰¹ i Moša Pijade.¹⁰² Interesantno je potenciranje Pijadove krivice,¹⁰³ budući da revizionisti bez kritičkog osvrtu koriste antisemitsku propagandu iz Drugog svjetskog rata. Tako je Pijade „srbomrzac“,¹⁰⁴ „crnogorski krvnik“¹⁰⁵ i neprijatelj¹⁰⁶, osoba koja se „sa Đilasom takmičila ko će više zla u Crnoj Gori napraviti“¹⁰⁷, potpisnik ugovora o „uništenju srpstva“ sa Budakom,¹⁰⁸ i po jednoj verziji tvorac imena „Pasje groblje“¹⁰⁹.

⁹⁷ Vučeta Redžić, „Pasje groblje“ u Kolašinu, Beograd 1999, str. 185

⁹⁸ Ne navode koju su listu koristili, ali napominju da se čelu liste nalazi Titov mentor Staljin. Miloš K. Vojinović, Tadija B. Bošković, *Komunistički zločini u Crnoj Gori i Hercegovini 1941-1942. godine*, Kolašin 2017, str. 29.

⁹⁹ Vučeta Redžić, „Pasje groblje“ u Kolašinu, Beograd 1999, str. 268

¹⁰⁰ Redžić navodi da u 500 godina robovanja „Turcima“ ni jedan Srbin nije uradio više zla Srbima od Milovana Đilasa i to sve samo da bi se dodvorio najvećem srbomrscu Titu. Redžić takođe podržava ideju kragujevačkog lista *Pogledi*, da se Đilasu uruče: „Medalja Lijeelih Skretanja“, „Pasja Medalja“ i „Medalja Jamarenja“. Isto, str. 268

¹⁰¹ Miloš K. Vojinović, Tadija B. Bošković, *Komunistički zločini u Crnoj Gori i Hercegovini 1941-1942. godine*, Kolašin 2017, str. 29.

¹⁰² Vučeta Redžić, „Pasje groblje“ u Kolašinu, Beograd 1999, str. 11

¹⁰³ Redžić smatra da su Ivan Milutinović i Milovan Đilas samo slijepi izvršitelji Pijadinih naređenja. Isto, str. 193

¹⁰⁴ Isto, str. 11

¹⁰⁵ Isto, str. 183

¹⁰⁶ Isto, str. 185

¹⁰⁷ Isto, str. 267

¹⁰⁸ Miloš K. Vojinović, Tadija B. Bošković, *Komunistički zločini u Crnoj Gori i Hercegovini 1941-1942. godine*, Kolašin 2017, str. 21

¹⁰⁹ Navodno je zajedno sa Milovanom Đilasom naredio da se na groblju postave oznake sa tim natpisom. Vučeta Redžić, „Pasje groblje“ u Kolašinu, Beograd 1999, str. 60

Čak i prenose pjesmu, koja o Pijadi kaže sljedeće:

„...Sin đavolji što ga zvalu Moša
Nije imao ni repa ni roga
Taj otpadnik od crkve i Boga
Što potomak onih ljudi bješe
Što Hristosa na krst razapeše...“¹¹⁰

Treba naznačiti da se u druge dvije historiografije uopšte ne pominje Pijade kao organizator „lijevih grešaka“. Iz navedenog može se zaključiti da su revizionisti u svojim djelima unijeli dozu antisemitizma. Iako nijesu to naveli, čitanjem njihovog opisa o Pijadi, može se steći utisak da vjeruju kako je on trovao „srpsku omladinu komunizmom“ i da je to dio „šire jevrejske zavjere“. Uz vođe, revizionisti navode da su veliku ulogu u zločinu imali i sudije, koje su birane iz redova političkih komesara.¹¹¹ Iz svega se vidi da revizionisti, kada je riječ o počiniteljima, ponavljaju ustaljene fraze o krivici Tita kao „mrzitelja svega srpskog“, Đilasa kao njegovog vjernog pomagača i antisemitističku propagandu iz Drugog svjetskog rata.

Iz primjera „lijevih grešaka“ može se videti kako se jedan događaj, uslijed raznih ideoloških ili političkih uticaja intrepetira drugačije. Za jedne je ubijen samo „još jedan petokolonaš, neprijatelj, kvinsling“, za druge je on žrtva ratnog zločina, a za treće mučenik za vjeru i naciju. Samo naučna historiografija želi da dokuči potpunu istinu i pokušava da plovi između ova dva pravca kao između Scile i Haribde. Za to vrijeme socijalistička historiografija nekada, a revizionistička danas, koristi ove žrtve zarad postizanja nekih političkih poena. Tako prva pokušava da umanji broj žrtava, dok druga pokušava da ih poveća. Jedni to rade kako bi prikriili zločin, dok drugi pokušavaju da opravdaju istorijske

¹¹⁰ Pjesma se zove *Komunistički zločini u Crnoj Gori*, a napisao ju je Slavko Perošević. Miloš K. Vojinović, Tadija B. Bošković, *Komunistički zločini u Crnoj Gori i Hercegovini 1941-1942. godine*, Kolašin 2017, str. 647-649

¹¹¹ Vučeta Redžić, *„Pasje groblje“ u Kolašinu*, Beograd 1999, str. 72

pokrete koje simpatišu potenciranjem komunističkih zločina. Na kraju, ovakvi postupci nijesu služili na čast ni socijalističkoj tada, a ne služe na čast ni današnjoj revizionističkoj istoriografiji, budući da je riječ o ljudskim životima. Međutim ne bih ovdje stavio znak jednakosti između socijalističke i revizionističke istoriografije. Prije svega, što socijalistička istoriografija, uz sve svoje mane, kritički koristi istorijske izvore. Uz to, tekstovi su pisani u vrijeme kada je još bilo živo sjećanje na događaje i kada je dobar dio učesnika bio živ. Iako nijesu pominjali imena, za to vrijeme je bilo dosta hrabo pomenuti da je vrh partije bio kriv za smrt nevinih žrtava. Na drugoj strani, revizionistička istoriografija, u želji da bude senzacionalistička, slabo koristi kritiku istorijskih izvora i često koristi poluistine ili falsifikate. Tako jednostavnim pregledom čitalac može da nađe veliki broj grešaka, koje diskredituju samo djelo. Iz analize se vidi da su oba ova pravca „žrtve“ dnevnopolitičkih dešavanja i zato je veoma važno navesti i istorijski kontekst kada se govori o ovoj temi. Takav način pisanja ne pomaže nikome, ni otkrivanju prave istine ni unapređenju istoriografije.

Danas, 80 godina kasnije, još uvijek nemamo potpunu sliku o „lijevim greškama“. Crnogorskoj istoriografiji fali prije svega jedna naučna monografija koja bi odgovorila na nekoliko pitanja na koja nije do kraja odgovoreno. Prije svega potrebno je da se u potpunosti objasni lanac odgovornosti za zločin, da se rasvijetli uloga CK, delegata CK, PK i nižih rukovodilaca i boraca i kolika je krivica jednih, a kolika drugih. Posebna pažnja treba se obratiti na istorijske ličnosti koje socijalistička istoriografija nije pominjala kao učesnike ovih događaja. Veoma je važno rasvijetliti broj stradalih u ovim događajima, kao i sastaviti spisak sa imenima stradalih, ovaj put *sine ira et studio*. Treba ispitati i njihovu krivicu i koliko je bilo nevinih žrtava, kroz obradu materijala sa sprovedenih suđenja. Odgovor čeka i pitanje koliko su „lijeve greške“ uticale na slabljenje i poraz narodnooslobodilačkog pokreta u Crnoj Gori proljeća 1942. godine. Sve ovo su pitanja na koja se čeka sud istorije.

Literatura

Monografije

Andrijašević, M. Živko, Rastoder, Šerbo, *Istorija Crne Gore od najstarijih vremena do 2003*, Podgorica 2006

Grupa autora, *Istorijski leksikon Crne Gore 4*, Podgorica 2006

Jovanović, Batrić, *Crna Gora u NOR i socijalističkoj revoluciji, I*, Beograd 1960.

Lakić, Zoran, Pajović, Radoje, Vukmanović, Gojko, *Narodnooslobodilačka borba u Crnoj Gori 1941-1945 – Hronologija događaja*, Titograd 1963

Pajović, Radoje, *Kontrarevolucija u Crnoj Gori – četnički i federalistički pokret*, Cetinje 1977.

Papović, Dragutin, *Rani ratovi*, Cetinje 2010

Pavličević, B. Veselin, „*Lijeve greške*“ *Milovana Đilasa ili partijski silogizam*, Podgorica 2012

Perović, Puniša, *O lijevim greškama u Hercegovini*, Istorijski zapisi 3-4, Titograd 1983.

Prekić, Adnan, *Crvena ideja Crne Gore*, Podgorica 2020

Redžić, Vučeta, „*Pasje groblje*“ *u Kolašinu*, Beograd 1999

Stanković, Đorđe, Dimić, Ljubodrag, *Istoriografija pod nadzorom, I i II*, Beograd 1996

Vojinović, K. Miloš, Bošković, B. Tadija, *Komunistički zločini u Crnoj Gori i Hercegovini 1941-1942. godine*, Kolašin 2017

Naučni članci

Jovanović, Vladimir, *Pokolj u Velici 1944. godine – učestvovali i četnici*, sa www.antenam.net.

Leković, Mišo, *O levom skretanju u KPJ kao tabu temi*, Istorijski zapisi 3-4, Titograd 1971

Papović, Dragutin, „*Lijeve greške*“ – *drugo ime za zločin* sa www.montenegrina.net

Papović, Dragutin, *Politička misao Blaža Jovanovića* sa www.montenegrina.net

Perović, Puniša, *O lijevim greškama u Hercegovini*, Istorijski zapisi 3-4, Titograd 1983.

Vujović, Đuro, *O greškama KPJ u Crnoj Gori 1941-1942. godine*, Istorijski zapisi 2, Titograd 1964

Vujović, Đuro, *O lijevim greškama KPJ u Crnoj Gori u prvoj godini narodnooslobodilačkog rata*, Istorijski zapisi 1, Titograd 1967

LUKA SAVČIĆ
DOKTORANT, UNIVERZITET U BEOGRADU
FILOZOFSKI FAKULTET, BEOGRAD

INTERPRETACIJA REVOLUCIONARNOG NASILJA U DELIMA JOVANA MARJANOVIĆA

Teorijski okvir

Većina teoretičara bi se složila da su neophodni elementi svake revolucije nasilno svrgavanje vlade, masovna mobilizacija, vizija socijalne pravde i stvaranje novih političkih institucija.¹ U tom kontekstu, određeni oblik nasilja predstavlja sastavni deo svake političke revolucije.²

Ako akcenat stavimo na nasilje, teorija je prepoznala dve interpretacije revolucije.³ Prva je herojska, u kojoj potlačene mase predvođene liderima svrgavaju nepravednu vladu, omogućavaju ljudima da steknu slobodu i dostojanstvo. Iako su ove revolucije nasilne, nasilje se označava kao neminovnost kako bi se uništio stari režim i njegove pristalice. Kolokvijalno rečeno, nasilje se opisuje kao „porođajne muke“ čiji je cilj obezbeđivanja socijalne pravde.. Ovu interpretaciju, koja svoje korene ima u antičkoj Grčkoj, zastupale su gotovo sve pristalice revolucija, pogotovo Američke i Francuske. Kasnije smo dobili moderniju formu u vidu teorije o neizbežnom trijumfu siromašnih nad bogatima koju su zastupali Karl Marks, Lenjin, Mao Cedung, i njihove pristalice.⁴ Nasuprot tome, druga interpretacija prikazuje revoluciju kao erupciju

¹ J. Goldstone, *Revolutions: A very short introduction*, Oxford 2014, 1-10; J. Goldstone (editor), *The Encyclopedia of Political Revolutions*, New York and London 1998.

² M. M. Ayyash, „Violence and Revolutionary Change“, *Contemporary Political Theory*, 20 (2021), 153-159; R. Aya, „Theories of Revolution Reconsidered: Contrasting Models of Collective Violence“, *Theory and Society*, 8 (1979), 39-99.

³ J. Goldstone, *Revolutions: A very short introduction*, 1.

⁴ Isto.

narodnog gneva koji proizvodi kaos. Po njoj, reformatori koji vode masu zahtevaju krv stvarajući talase nasilja koji na kraju uništavaju i vođe revolucija. Jureći slavu revolucionari propuštaju da civilizuju društvo, konstantno donoseći rat i destrukciju. Ovo gledište izneli su engleski kritičari koji su se plašili širenja Francuske revolucije, od Edmunda Berka, Tomasa Karlajla, sve do Čarlsa Dikensa. Isto viđenje su kasnije preuzeli kritičari ostalih revolucija, pre svega Ruske i Kineske, naglašavajući ljudsku cenu transformacija koje su sprovodili Staljin i Mao.⁵

Jugoslovenska revolucija

Osovinsko slamanje i komadanje jugoslovenske kraljevine aprila 1941. predstavljalo je uvod u seriju krvavih sukoba koji su se odvijali na njenoj teritoriji. Pored okupacije, u zemlji je vođen izuzetno brutalan, etnički, verski i ideološki motivisan građanski rat, karakterističan po teroru, etničkim čišćenjima, progonima i masovnim ubistvima.⁶ U ovim uslovima komunistički partizanski pokret je, paralelno sa borbom protiv okupatora i njegovih saradnika, bio nosilac socijalističke revolucije, koju je stvaranjem novih organa vlasti gradio od početka rata. Na širokoj platformi „Narodnooslobodilačke borbe“, odlučnom ofanzivnom strategijom i jasnim političkim programom, partizani su uspeli da nadvladaju rojalistički četnički pokret i da 1945. preuzmu vlast, osiguravši pobedu revolucije.⁷

Jugoslovenska revolucija je ubrzo dobila svoje istoričare koji su učestvovali u kreiranju njenog narativa, a jedan od prvih i najznačajnijih bio je Jovan Marjanović.

⁵ Isto, 2.

⁶ М. Чалић, *Историја Југославије у 20. веку*, Београд 2013, 192-210; J. Lampe, *Yugoslavia as History. Twice there was a country*, Cambridge 2000, 201-210.

⁷ J. Lampe, *Yugoslavia as History. Twice there was a country*, 210-226.

Jovan Marjanović (1922-1981) i njegovo delo

Kao nesvršen student mašinstva priključio se Narodnooslobodilačkom pokretu 1941. i u ratnim godinama obavljao je niz značajnih vojnih i civilnih funkcija. Nakon rata, opredelivši se za istorijsku nauku, bio je načelnik istorijskog odeljenja CK KPJ (1948-1950), profesor na Višoj partijskoj školi (1948-1953), Višoj školi političkih nauka i Višoj školi unutrašnjih poslova, direktor Državnog arhiva FNRJ (1953-1957), saradnik i rukovodilac istorijskog odeljenja Instituta društvenih nauka. Bio je predavač istorije radničkog pokreta (od 1958), profesor istorije narodne, kasnije socijalističke revolucije (od 1961), jedan od osnivača predmeta Istorija Jugoslavije (1976-1980), organizator postdiplomskih studija iz savremene istorije na Filozofskom fakultetu u Beogradu.⁸

Za ovu analizu korišćeno je nekoliko dela Jovana Marjanovića: *Narodnooslobodilački rat i narodna revolucija*, Beograd 1957⁹; *Naš oslobodilački rat i narodna revolucija*, Beograd 1958¹⁰ (Koautor Pero Morača); doktorska teza *Ustanak i narodnooslobodilački pokret u Srbiji 1941*, Beograd 1963¹¹; *Narodnooslobodilački rat i socijalistička revolucija*, Beograd 1975¹². Neophodno je naglasiti da autor u posmatranim delima ima gotovo identična tumačenja, tako da nije bilo potrebe da se uradi uporedna analiza tekstova.

Ako uzmemo u obzir biografske podatke Jovana Marjanovića i kontekst u kojem je živio i stvarao, jasno je da njegovi historiografski radovi više govore o njegovoj epohi nego o prošlosti koju rekonstruišu njegovi

⁸ Detaljnije o bogatoj biografiji Jovana Marjanovića pogledati: *Enciklopedija srpske istoriografije*, priredili Sima Ćirković i Rade Mihaljčić, Beograd 1997.

⁹ J. Marjanović, *Narodnooslobodilački rat i narodna revolucija*, Beograd 1957. Delo kojem je posvećena najveća pažnja zato što je kao kratak pregled istorije NOB-a prvo napisano za strane čitaoce, a potom prevedeno na srpskohrvatski i korišćeno na raznim kursevima, seminarima, u srednjim školama, u radu organizacija SSRNJ-a itd.

¹⁰ J. Marjanović, P. Morača, *Naš oslobodilački rat i narodna revolucija*, Beograd 1958.

¹¹ J. Marjanović, *Ustanak i narodnooslobodilački pokret u Srbiji 1941*, Beograd 1963.

¹² J. Marjanović, *Narodnooslobodilački rat i socijalistička revolucija*, Beograd 1975.

radovi. Najinteresantniji je jezik koji autor koristi u svojim delima, čijom analizom se može doći do nekih ključnih narativa socijalističke Jugoslavije. U kontekstu tematskog okvira najzastupljeniji su „nasilje kao jedino rešenje“ i „opravdavanje i negacija revolucionarnog nasilja“.

Nasilje kao jedino rešenje

Ako pomenuta dela Jovana Marjanovića podvrgnemo detaljnoj analizi, možemo uočiti da autor sve vreme, veličajući borbu partizanskog pokreta, nasilje tretira kao jedino rešenje za pobeđu protiv okupatora i njegovih pomagača i sprovođenje socijalističke revolucije. Ovaj narativ definitivno je konstruisan neposredno po okončanju rata kada je u obavezne programe partijskih škola, gde je od 1948. godine i Marjanović bio predavač, ušla nastavna jedinica pod nazivom „Partizanski rat kao jedina odgovarajuća forma oslobodilačke oružane borbe naroda Jugoslavije“.¹³

Već prilikom pisanja o kraju Aprilskog rata, Jovan Marjanović konstantno sugerise da oružanom ustanku protiv „fašističkih agresora“, koji je pripremala KPJ, nije bilo nikakve alternative.¹⁴ Kako se navodi „na jednoj strani bio je, dakle, pritisnuti narod, izložen nasilju i teroru okupatora, a uz njega je jedino ostala KPJ, koja je pozivala u borbu i organizovala rodoljube za otpor“¹⁵ što je jasno pokazivalo narativ da je, u ovom slučaju, nasilje jedini pravi odgovor na nasilje. To se vidi i na osnovu proglasa KPJ, koji se više puta citira, kojim se narod poziva u borbu: „Kucnuo je sudbonosni trenutak, započela je odsudna bitka protiv najvećih neprijatelja radničke klase koju su fašistički zločinci sami nametnuli (...) Ne oklevajte ni trenutka već se hitno spremajte za tu borbu (...) Napred u poslednji i odlučni boj za slobodu i sreću

¹³ Arhiv Jugoslavije, 507/VIII, I/1-a-1, Organizacija i program naših partijskih škola, 3. XII 1945.

¹⁴ Detaljno razrađeno u: J. Marjanović, *Ustanak i narodnooslobodilački pokret u Srbiji 1941.*

¹⁵ J. Marjanović, *Narodnooslobodilački rat i narodna revolucija*, 32.

čovečanstva..¹⁶

Ustanak je tako opisan kao „plamen koji se neće ugasiti sve do pobedonosnog završetka rata i koji će se pretvoriti u neodoljivi ognjeni valjak pod čijim će naletom biti sprženi svi okupatori i njihovi pomagači.“¹⁷ Na drugom mestu se pak navodi da su „pucnji partizanskih pušaka i mitraljeza i eksplozije granata iz okupatorskih topova grmeli na celoj jugoslovenskoj teritoriji za čitavo vreme rata. Tu na tlu Jugoslavije, upaljene su buktinje čija je svetlost razbijala fašistički mrak i koja je porobljenim narodima Evrope nosila ohrabrenje, a Jugoslaviji osvetljivala put dalje borbe za oslobođenje.“¹⁸

U svim posmatranim delima Marjanovića jasno se zapaža apsolutna glorifikacija partizanskih boraca, kao i same borbe. Kako se na više mesta navodi, „svaka oblast imala je svoje slavne organizatore oslobodilačke borbe, komandante partizanskih odreda i neustrašive borce-heroje.“¹⁹ Ovaj narativ najviše dolazi do izražaja prilikom opisivanja velikih bitaka (Kozara, Neretva i Sutjeska) koje je partizanski pokret vodio protiv okupatora. Borbe vođene na ovim prostorima opisuju se kao „najsvetlije epopeje Narodnooslobodilačkog rata“²⁰, „borbe u kojima su se rađale stotine i hiljade narodnih heroja“²¹

Pored potpune heroizacije Narodnooslobodilačke borbe, autor konstantno apostrofira velike žrtve koje su podnosili jugoslovenski narodi koji su izvojevali pobedu „krvlju i životima svojih najboljih sinova“²²; „rekama prolivene krvi i neviđenim naporima naroda

¹⁶ J. Marjanović, *Narodnooslobodilački rat i socijalistička revolucija*, 43.

¹⁷ Isto, 48.

¹⁸ J. Marjanović, *Narodnooslobodilački rat i narodna revolucija*, 43.

¹⁹ J. Marjanović, *Narodnooslobodilački rat i narodna revolucija*, 73.

²⁰ Isto, 94.

²¹ Isto, 43.

²² J. Marjanović, *Narodnooslobodilački rat i socijalistička revolucija*, 148.

Jugoslavije²³. Jovan Marjanović apsolutno jasno ističe da su velike žrtve bile neminovne i da su vodile ka „svetloj perspektivi mirne sutrašnjice, perspektivi mirne izgradnje i ravnopravnosti među narodima i državama.“²⁴ S druge strane, akcenat se stavlja i na veliki poraz koji su pretrpeli okupator i njegovi pomagači. U tom kontekstu u svim delima navode se ogromni ljudski i materijalni gubici koje su trupama Sila osovine „nanošeni sistematski u toku čitavog Oslobođilačkog rata, svakog dana i svakog sata.“²⁵

Opravdanje i negacija revolucionarnog nasilja

Nasilje koje je počinio partizanski pokret prema ideološkom i klasnom neprijatelju, Jovan Marjanović u svojim delima gotovo da i ne spominje, ili ako spominje, pravda ga borbom za bolje i pravednije društvo.

On krajnje jasno naglašava da su, pored okupatora i njegovih saradnika²⁶, neprijatelji bili „bivši vladajući krugovi, najveći deo buržoazije koji nije uspeo da umakne iz zemlje, za sve to vreme ili su pasivno čekali dalji razvoj događaja ili su otvoreno stupili u kolaboraciju s neprijateljem, stavivši mu na raspolaganje svoja preduzeća, banke i svoja iskustva (pre svega bivši političari i funkcioneri državnog aparata, predsednici opština, sreski i okružni načelnici i drugi)“²⁷. Takođe, kako se navodi, i „kler i crkva u Jugoslaviji za vreme rata predstavljali su svojim najvećim delom oslonac okupatoru“.²⁸

Već prilikom opisivanja ustanka, autor obrazlaže da su se malopre pomenute kategorije jugoslovenske buržoazije, već omražene kao

²³ Isto, 115.

²⁴ Isto, 150.

²⁵ J. Marjanović, *Narodnooslobodilački rat i narodna revolucija*, 134.

²⁶ U tu kategoriju autor ubraja Pavelića, Nedića, Dražu Mihailovića i, kako navodi, ostale lokalne kolaboracionističke organe vlasti u drugim krajevima.

²⁷ J. Marjanović, *Narodnooslobodilački rat i socijalistička revolucija*, 41.

²⁸ J. Marjanović, *Narodnooslobodilački rat i narodna revolucija*, 64.

reakcionarni element, stavljanjem u službu okupatoru definitivno kompromitovale. Tada su oni postali „najprimamljivija meta koju su napadali narodni borci“²⁹. Kako se navodi „udarac po njima bio je udarac po okupatorskom aparatu, a njihovo uništavanje bilo je neophodno za razvijanje narodnooslobodilačke borbe.“³⁰ Po Jovanu Marjanoviću, ovaj vid revolucionarnog nasilja, označen borbom protiv saradnika okupatora, opravdan je željom da se ostvari „novo, bolje društveno uređenje“³¹. Autor istom prilikom navodi da su revolucionari „želeli Jugoslaviju, ali ne onakvu Jugoslaviju kakva je ona bila između dva svetska rata.“³²

Ako se u obzir uzmu najkontroverzniji događaji revolucionarnog nasilja, pre svega „leva skretanja“ i obračunavanje sa protivnicima revolucije 1944/5, zapaža se isti fenomen prećutkivanja i opravdavanja. „Leva skretanja“³³ autor u potpunosti prećutkuje, sa izuzetkom knjige *Naš oslobodilački rat i revolucija* u koautorstvu sa Perom Moračom, gde posvećuje nekoliko rečenica, navodeći da je CK odlučno ustao protiv kopiranja formi kroz koje se razvijala Oktobarska revolucija, zato što su u pojedinim selima Crne Gore i Hercegovine ustanici proglašavali kolektivizaciju i stvarali sovjete, ispoljavajući tendenciju za uništavanje kulaka kao „kontrarevolucionara“.³⁴

Autor nije spomenuo ni revolucionarno nasilje iz 1944/5 godine, kada je došlo do sistematskog i sveobuhvatnog obračuna sa svim klasnim,

²⁹ Isto, 52.

³⁰ J. Marjanović, *Narodnooslobodilački rat i socijalistička revolucija*, 62.

³¹ Isto, 56.

³² Isto.

³³ Termin označava nasilje koje su pripadnici Partizanskog pokreta počinili prema ideološkom i klasnom neprijatelju u zimu 1941/2, pre svega na prostoru Crne Gore i Hercegovine. Pogledati J. Lampe, *Yugoslavia as History. Twice there was a country*, 214.

³⁴ J. Marjanović, P. Morača, *Naš oslobodilački rat i narodna revolucija*, 120.

ideološkim i vojnim protivnicima.³⁵ Iako o ovom fenomenu Marjanović nije direktno pisao, u posmatranim delima ono se, uz prateće opravdanje, čitalo između redova. „Poražene nacionalističke i monarhističke, pretežnim delom reakcionarne građanske političke snage, posle rata nikako nisu mogle da se pomire sa činjenicom da su zauvek izgubile svoje pozicije. Njihovi predstavnici i pristalice u emigraciji, a delom i u zemlji, uz obilatu pomoć inostranih reakcionarnih, pre svega antikomunističkih krugova, pokušavali su na razne načine da spreče stabilizovanje nove Jugoslavije i obnovu zemlje. Pokazalo se da je to bio jalov posao“.³⁶ Takođe, autor je pisao i o obračunavanju sa preostalim četničkim, ustaškim, balističkim i drugim terorističkim grupama, koje su uspešno vršile jedinice Korpusa narodne odbrane, Narodne milicije i Odeljenja za zaštitu naroda.³⁷ U ovom slučaju revolucionarno nasilje, iako nije direktno spomenuto, opravdano je ugroženošću novog režima, a brojni klasni i ideološki neprijatelji svrstani su u kategoriju reakcionarne buržoazije i preostalih četnika, ustaša, balista itd.

³⁵ М. Чалић, *Историја Југославије у 20. веку*, 214-215.

³⁶ Ј. Марјановић, *Народноослободилачки рат и социјалистичка револуција*, 163.

³⁷ Исто, 165.

Zaključak

Vraćajući se na početak rada, možemo zaključiti da se interpretacija revolucionarnog nasilja u delima Jovana Marjanovića nedvosmisleno uklopila u okvir koji su postavili teoretičari, pokazavši sve karakteristike „herojske“ interpretacije koja legitimise nasilje označavajući ga kao jedini put za sprovođenje revolucije. Ako uzmemo u obzir da se radilo o ključnom partijskom istoričaru za Drugi svetski rat i NOB, u Marjanovićevim delima jasno vidimo kako je zvanična država interpretirala revolucionarno nasilje. Glorifikacijom i heroizacijom partizanskog pokreta i Narodnooslobodilačke borbe nasilje se tretira kao apsolutna neminovnost prilikom sprovođenja revolucije. Na taj način izvršena je apsolutna legitimizacija oružane borbe koja je postala jedna od glavnih identitetskih osnova i temelj poretka socijalističke Jugoslavije. S druge strane, kao cenu velike društvene transformacije, Marjanović u svojim delima u isto vreme prikriva i opravdava nasilje koje je počinila revolucija nad poraženim snagama i pristalicama bivšeg režima.

Izvori i literatura

Izvori:

Neobjavljeni arhivski izvori:

Arhiv Jugoslavije, 507/VIII, Ideološka komisija CK SKJ

Dela Jovana Marjanovića:

- Marjanović Jovan, *Narodnooslobodilački rat i narodna revolucija*, Beograd 1957.
- Marjanović Jovan, Morača Pero, *Naš oslobodilački rat i narodna revolucija*, Beograd 1958.
- Marjanović Jovan, *Ustanak i narodnooslobodilački pokret u Srbiji 1941*, Beograd 1963.
- Marjanović Jovan, *Narodnooslobodilački rat i socijalistička revolucija*, Beograd 1975.

Literatura:

Monografije, zbornici, priručnici

- Чалић Мари-Жанин, *Историја Југославије у 20. веку*, Београд 2013.
- Goldstone Jack, *Revolutions: A very short introduction*, Oxford 2014.
- Goldstone Jack (editor), *The Encyclopedia of Political Revolutions*, New York and London 1998.
- *Enciklopedija srpske istoriografije*, priredili Sima Ćirković i Rade Mihaljčić, Beograd 1997.
- Lampe John, *Yugoslavia as History. Twice there was a country*, Cambridge 2000, 214.

Rasprave:

- Ayyash Mark Muhannad „Violence and Revolutionary Change“, *Contemporary Political Theory*, 20 (2021), 153-159.
- Aya Rod, „Theories of Revolution Reconsidered: Contrasting Models of Collective Violence“, *Theory and Society*, 8 (1979), 39-99.

DINO DUPANOVIĆ
MUZEJ UNSKO-SANSKOG KANTONA
BIHAĆ

TALIJANSKO VINO, USTAŠKI PROGLASI I PUSTE GRADSKE ULICE

Početak Drugog svjetskog rata, etničke skupine u Bihaćkoj krajini dočekale su relativno razdijeljene kao rezultat naslijeđa ranijih odnosa u Kraljevini Jugoslaviji. Etnička homogenost, naročito je bila izražena u dijelu Cazinske krajine, koja je obuhvatala gradove Cazin i Veliku Kladušu. Cazinska krajina, koja je imala specifičan mentalitet kao posljednji dio bosanske teritorije koji su Osmanlije osvojile, bila je okružena pravoslavnom većinom i činila je, kako navodi Ivo Banac, čvrstu uvalu u pravoslavnom ostrvu. Status vojne krajine, vječno suočena s prijetnjom kršćanskog susjedstva, velikim je dijelom oblikovao identitet muslimana Cazinske krajine.¹ U ostalom dijelu Bihaćke krajine, u kojem je bila izražena etnička heterogenost, Bihaću, Bosanskoj Krupi i Bosanskom Petrovcu, međuetnički odnosi bili su pod snažnim teretom naslijeđa ranijeg vremena. Pokušaji lokalnih komunista da tokom 1930-ih godina ukažu na potrebu međuetničke suradnje u ovim gradovima, nisu dali adekvatan rezultat. Pored već pomenutih opterećenja iz ranijeg vremena, nerazumijevanje socijalnih ideja uslijed široko rasprostranjene nepismenosti predstavljao je dodatni problem za komuniste. U takvim uslovima, dočekan je april 1941. godine, kada se Kraljevina Jugoslavija našla u svjetskom ratnom vrtlogu. Ranija odluka Adolfa Hitlera od 27. marta o napadu na Kraljevinu Jugoslaviju podrazumijevala je i odluku o uništenju Kraljevine Jugoslavije kao države. Shodno fašističkom

¹ O specifičnostima muslimana Cazinske krajine i utjecaju kršćanskog svijeta na oblikovanje njihovog identiteta, više u: Lejla Hairlahović-Hušić, *Identitet/i muslimana u Cazinskoj krajini*, Institut za historiju u Sarajevu i Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju, Sarajevo, Zagreb, 2021, 63-76.; Marko Attila Hoare, *Bosanski muslimani u Drugom svjetskom ratu*, Vrijeme, Zenica, 2019, 79.

shvatanju trebalo je uništiti vještačku tvorevinu, na čijim ruševinama je trebalo izgraditi novi poredak. Ujedno, ovakav stav značio je diobu teritorije između Njemačke i njenih saveznica.²

Kao i za najveći dio stanovništva, napad njemačke vojske na Kraljevinu Jugoslaviju, označio je navikavanje lokalnog stanovništva Bihaćke krajine, na novi položaj etničkih skupina u zajednici, kao i nove obrasce međusobnih odnosa, u kojima će sjećanje na ranije razdoblje predstavljati značajan generator u kreiranju kontakata sve četiri etničke zajednice, Srba, Hrvata, muslimana i malobrojnih Jevreja. Njemačko i talijansko vazduhoplovstvo koje je tih dana bombardovalo Bihać slutilo je da razdoblje koje je trebalo uslijediti sa sobom nosi još jedan težak period za lokalno stanovništvo.³ Srbin, Aleksa Trtica, koji se nakon okupaciji zatekao u Malom Radiću pokraj Bosanske Krupe, dvadeset i dvije godine poslije opisat će kako je prizor zaklanog čovjeka, Hrvata, Jose Barića, predstavljalo veliko zaprepaštenje za seljane, koji dugo godina nisu vidjeli mrtvog čovjeka, pogotovo na taj način.⁴ Istovremeno sa zajedničkim njemačko-talijanskim napadima, u popodnevnom satima 10. aprila 1941. godine u Zagrebu, Slavko Kvaternik pročitao je proglas o uspostavi Nezavisne Države Hrvatske. Sudbina je htjela da se tog dana u vrijeme čitanja Proglasa u Bihaću zatekao Viktor Gutić, ustaški povjerenik za Bosansku Hrvatsku, koji će u kratkom vremenu odigrati ključnu ulogu u prožimanju fašističkih ideja među lokalnim

² Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988 – prva knjiga*, Nolit, Beograd, 1988, 390-391.

³ Rasim Hurem, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu 1941-1945.*, Plejada-University Press, Zagreb-Sarajevo, 2016, 27.

⁴ Joso Barić ubijen je kao rezultat previranja koja su se tih dana pojavila u redovima jugoslavenske vojske. S obzirom, da je prema sjećanju Alekse Trtice, vojska nakon napada Njemačke počela da odlazi kućama, jedan dio se odlučio suprotstaviti okupaciji. Joso Barić je smatrao da se treba ispoštovati naređenje generala koji je odlučio da se vojska razide svojim kućama., MUSK (dalje: MUSK), Fond memoarska građa, kutija br. 2, br. 122/1, Aleksa Trtica – Dogadjaji u NOR-u na području Velikog Radića i Malog Radića i okolnih sela, 4.

stanovništvom.⁵ U isto vrijeme kada je Slavko Kvaternik proglasio Nezavisnu Državu Hrvatsku, lokalni svećenik bihačke župe fra Bosiljko Ljevar, spremao se za misu, kada mu je župnik fra Viktor Šakić saopštio vijesti s radija. U svojim autobiografskim zapisima, fra Bosiljko Ljevar je ovaj događaj opisao s mnogo ushićenja, u njegovom ručno pisanom zapisu, stajalo je: „Istini za volju moram priznati, da mi je bilo drago što sam dočekao i doživio slobodu ratovima ispaćene, od Turaka poharane, a od Austrije odnemarene nekadašnje kraljevine Hrvatske“.⁶ Čini se kako je fra Bosiljko Ljevar s optimizmom dočekao novu vlast, koja je za njega bila garant da se, ružna sjećanja na ranije vlasti i međuetničke kontakte ne bi trebala ponoviti. Iako je po pitanju proglašenja Nezavisne Države Hrvatske, fra Bosiljko Ljevar dijelio isti optimizam kao i Viktor Gutić koji se tog dana zatekao u Bihaću, nije mogao ni slutiti da su njih dvojica ipak bili različiti po mnogo čemu.

U iščekivanju dolaska njemačkih jedinica u Bihać, Viktor Gutić se uslijed opasnosti od bombardovanja sklonio u Ripač, udaljen svega nekoliko kilometara od grada, i seljanima naredio da izvjesje bijele zastave kako selo ne bi bilo bombardovano. Već prilikom Gutićevog boravka u Ripču tog dana, moglo se naslutiti da su njegovi stavovi naspram lokalnog srpskog stanovništva rigidni. Gutić je iskoristio priliku da se obrati seljanima Ripča, pričajući im o ustaštvu, što je izrevoltiralo lokalnog pravoslavnog popa Vukašina Vukašinovića koji se suprotstavio Gutiću, pa je tek nakon intervencije seljana spriječen veći sukob.⁷ Gutić se ubrzo nakon toga vratio u grad. Kako se vijest o dolasku njemačkih jedinica već pronijela gradom, pred Komandom mjesta okupilo se lokalno stanovništvo na čelu s Narodnim vijećem, među kojim je bilo nekoliko Srba iz Bihaća s popovima, Hrvata sa župnikom i muslimana s hodžom. Stanovnici

⁵ Milan Vukmanović, „Ustaška vlast u Bihaću 1941. godine“, u: *Bihać u novijoj istoriji I*, Institut za istoriju, Banja Luka, 259.

⁶ Arhiv Samostana Petrićevac – Banja Luka (dalje: ASP-BL), *Autobiografski zapisi fra Bosiljko Ljevar*, 113.

⁷ MUSK, Fond memoarska građa, kutija br. 1, br. 00008/1, Salih Džaferagić, Hilmija Lipovača i Branko Bokan – O Ripču do rata 1941. godine, 22.

grada su ponovno zajedno odlučili da dočekaju novu vlast, navika koja im je tokom 19. i 20. stoljeća, postala gotovo ustaljena. Međutim, umjesto njemačke vojske za koju se spremao doček, pred okupljene je stao Viktor Gutić, saopćivši im da je upravo on ovlašteni predstavnik novostvorene hrvatske vlasti za ovu pokrajinu i tom prilikom postavio novu upravnu strukturu u gradu, jer su raniji predstavnici vlasti već ranije pobjegli iz Bihaća. Gutić je za ustaškog logornika u Bihaću postavio advokata Ivana Bunića, pri čemu su mu trebali pomagati dr. Osman Kulenović i Murat Ibrahimpašić. Istovremeno za kotarskog predstojnika, Gutić je imenovao advokata Vicka Dračevca.⁸ Za gradonačelnika Bihaća, Gutić je imenovao Abdulaha Ibrahimpašića, koji je na tom mjestu naslijedio Muhameda Galića-Muhicu, koji je svojevrijem napustio mjesto gradonačelnika. Ibrahimpašić je kao poslanik u Narodnoj skupštini s liste Vladka Mačeka, u koju je izabran 1938. godine kao oponent i bivši član Jugoslavenske muslimanske organizacije, uživao veliki ugled u gradu.⁹ U godinama koje su slijedile Ibrahimpašić će odigrati značajnu ulogu u lokalnoj zajednici, o čijem djelovanju će više riječi biti u nastavku. Njemačka vojska koja je tog dana, 13. aprila 1941. godine, ušla u grad nakon što je prethodno razminirala most preko Une, na kojem je nekoliko godina ranije dočekan ulazak srpske vojske u Bihać, preuzela je kontrolu u svoje ruke.

⁸ Branko J. Bokan, *Prvi krajiški narodnooslobodilački partizanski odred*, Vojno izdavački zavod i novinski centar, Beograd, 1988, 33.

⁹ Zlatko Hasanbegović, *Jugoslavenska muslimanska organizacija 1929.-1941. (u ratu i revoluciji 1941.-1945.)*, Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju – Institut društvenih znanosti Ivo Pilar- Medžlis Islamske zajednice, Zagreb, 2012, 773.

Ulazak srpske vojske u Bihać 1918. godine, sa slikom Petra I Karadžorđevića. Fotografisano na glavnom gradskom mostu. Fotografiju ustupio JU Muzej Unsko-sanskog kantona.

Na skupu kojeg je tog dana organizirao Viktor Gutić, mogla su se naslutiti zlokobna vremena za okupljene ispred Komande mjesta. Obraćajući se okupljenima Gutić je izdao Proglas u kojem su elementi kulture sjećanja na razdoblje ranije vlasti ukazivali da bi se osveta među etničkim skupinama ponovno mogla vratiti u ovaj gradić na sjeverozapadu Bosne. Gutić, koji se već u potpunosti uživio u ulogu ustaškog stožernika, okupljenima se obratio riječima:

HRVATSKI NARODE! Braćo Muslimani i Katolici!

Kako Vam je poznato propala je Vaša tlačiteljica Kraljevina Jugoslavija. Na njezinim ruševinama stvorena je Nezavisna Država Hrvatska na cijelom povijesnom i narodnosnom teritoriju. Odmah imaju da se izbrišu svi znaci našega ropstva, kao grb, zastava, kraljevske slike bivše Jugoslavije itd.

U Zagrebu je stvorena vlada za Državu Hrvatsku, u kojoj je svakako uključena i Bihaćka Krajina, pa je sveta dužnost svih nas da se naredbama naše Vlade pokoravamo.

U ime Hrvatske vlade u kotaru bihaćkom, bosansko-krupskom, cazinskom i bosansko-petrovačkom preuzeo je danas sveukupnu vlast Ivan Bunić, odvjetnik iz Bihaća, te njegovi suradnici i savjetnici dr. Osman Kulenović, odvjetnik iz Bihaća i Murat Ibrahimpašić, posjednik iz Bihaća.

Pozivam sve Vas da se naredbama gornje trojice hrvatskih ustaških predstavnika pokoravate i da ih u njihovom radu svesrdno potpomažete.¹⁰

Iako su se tog dana među okupljenima ispred Komande mjesta našli i pojedini Srbi predvođeni popovima, u Gutićevoj pozdravnoj riječi kada se predstavio stanovnicima, za njih se nije našlo mjesta. Kako je uočljivo iz njegovog Proglasa, Gutić je presudio ranijoj „tlačiteljici“ Kraljevini Jugoslaviji, u kojoj su Srbi imali dominantnu ulogu. Mjesta za stvaranje novog suživota među etničkim skupinama u Bihaćkoj krajini nije bilo. Trebalo se obračunati sa Srbima. Sjećanje na Kraljevinu Jugoslaviju i sve što je podsjećalo na razdoblje prije uspostave Nezavisne Države Hrvatske, a što se moglo dovesti u istu ravan s ranijom vlasti, trebalo je uništiti. U narednim danima došlo je do uništavanja svih spomenika posvećenih kralju Petru I Karađorđeviću u Bosanskoj Krupi i Ćorkovači u blizini Bužima, kao i u Cazinu. Upravo na mjestu gdje se nalazio spomenik u Cazinu podignut poslije Šestojanuarske diktature, posvećen Petru I Karađorđeviću, pred starom opštinskom zgradom na glavnom gradskom raskršću, Alija Omanović je najavio dr. Osmana Kulenovića

¹⁰ Bokan, *Prvi krajiški narodnooslobodilački partizanski odred*, 33.

koji je održao govor usmjeren prema Kraljevini Jugoslaviji.¹¹ Time se nova vlast odlučila već na samom početku obračunati s elementima sjećanja i u potpunosti zadržati razdoblje, kojeg je Gutić okarakterizirao kao „ropstvo“. Nametanje nove kulture sjećanja, nakon uspostave nove vlasti, ni u kom slučaju ne predstavlja presedan. Mnoštvo je primjera kada su spomenici i ulice stradali neposredno nakon uspostava novih državnih režima. Međutim, Gutićeve namjere dosezale su mnogo dalje, koliko fra Bosiljko Ljevar koji je tih dana bio radostan radi uspostave Nezavisne Države Hrvatske, nije mogao niti zamisliti. Već sutradan, 14. aprila 1941. godine, novopostavljeni kotarski predstojnik Vicko Dračevac, objavio je prve naredbe o otpuštanju Srba iz policijske službe, predaji oružja, zabrani podizanja štednih uloga, postavljanje komesara u srpskim i jevrejskim radnjama, i mnoge druge.¹² Sličan događaj zbio se i u Bosanskoj Krupi kada su iz žandarmerijskih stanica u Stabandži, Banjanima, Otoci, Benakovcu i Grabežu otpušteni svi Srbi.¹³ Gutićevo zatiranje svih elemenata prošlosti, i kreiranje nove, zvanične kulture sjećanja, išlo je toliko daleko, da je početkom jula 1941. godine gradskom poglavarstvu u Bihaću poslao odredbu kojom je naredio da se na svim javnim česmama u gradu u roku od osam dana uklone sve oznake koje podsjećaju na ropstvo srpskoj, odnosno jugoslavenskoj državi.¹⁴

Ovakvi Gutićevi stavovi vjerovatno su bili ponukani i snažnom podrškom koju je dobio među uglednim lokalnim političarima iz Bihaćke krajine. Nakon što je uspostavio vlast u Bihaću i Bosanskoj Krupi gdje je smijenjen Aleksa Petrović, a na njegovo mjesto postavljen Muhamed Kadić, dok je na mjesto ustaškog logornika postavio Huseina

¹¹ *Bosansko-krupska opština u ratu i revoluciji*, Skupština opštine i Opštinski odbor SUBNOR-a Bosanska Krupa, Bosanska Krupa, 1969, 56; MUSK, Fond memoarska građa, kutija br. 1, br. 00040/1, Mirko Turić – O njegovim sjećanjima na Bihać do rata i prve ratne godine, 38.; Mirko Turić, „Od fašističke okupacije do bihaćke Kule“, u: *Podgrmeč u NOB-u: Podgrmeč do ustanka i u ustanku 1941: zbornik sjećanja I*, Vojno izdavački zavod, Beograd, 1972, 154.

¹² Vukmanović, „Ustaška vlast u Bihaću 1941. godine“, 260.

¹³ *Bosansko-krupska opština u ratu i revoluciji*, 56.

¹⁴ *Službeni dio Hrvatske Krajine*, Hrvatska krajina, br. 33, Banja Luka, 4.7.1941, 6.

Muratbegovića, poznatog književnika i učitelja,¹⁵ Gutiću je preostalo da isto učini u Cazinu i Velikoj Kladaši. Podršku u ova dva gradića, Gutić je našao u Aliji Omanoviću koji je još od ranije u Cazinu bio poznat po svojim prohrvatskim stavovima kao predsjednik kotarske organizacije Hrvatske seljačke stranke u Cazinu. U Velikoj Kladaši, Gutić je povjerenje našao u Hasanu Miljkoviću koji se još za vrijeme Šestojanuarske diktature odvojio od ostatka Spahine, Jugoslavenske muslimanske organizacije, i za kratko vrijeme stekao toliku moć da je na općinskim izborima u Vrbaskoj banovini porazio pristaše Nurije Pozderca, kao najuglednijeg krajiškog političara. Miljkovićevo prilaženje ustaškom pokretu, u potpunosti je dezorijentiralo većinu muslimana s područja Velike Kladaše i Cazina, jer je do rata napredni pokret djelovao preko Udružene opozicije čiji su nosioci bili Hasan Miljković i Abdulah Ibrahimpašić.¹⁶ U međuvremenu, Gutićevom naredbom krajem aprila 1941. godine, umjesto Abdulaha Ibrahimpašića, koji je odbio suradnju s ustašama, na mjesto gradonačelnika je postavljen bihački urar Niko Pavlović.¹⁷

Turbulencije koje su se tih dana dešavale u gradovima Bihačke krajine dodatno su ažurirane nakon ulaska talijanske vojske u Bihać 17. aprila 1941. godine. Fra Bosiljko Ljevar koji se tih dana osjećao ushićeno radi proglašenja Nezavisne Države Hrvatske, vjerovatno se osjećao zbunjeno kada je tog dana vidio talijanske vojnike koji su ulazili u grad na biciklima obloženim tvrdom gumom, s malom puškom na ramenima, koji su se kasnije uputili prema selu Žegar na prilazu gradu.¹⁸ Istog dana u Bihaću su se desila hapšenja oko petnaest bogatijih srpskih trgovaca

¹⁵ Hrvatski državni arhiv (dalje: HDA), Fond MUP NDH, kutija br. 292, br. predmeta 12 758, Bihać grad; Ustaški stožer za Bosansku Hrvatsku, kab. br. 449/41, 25. april 1941.; *Bosansko-krupska opština u ratu i revoluciji*, 56.

¹⁶ Hasanbegović, *Jugoslavenska muslimanska organizacija*, 772.; Hajro Kapetanović, „U oslobođenom Bihaću i Cazinskoj krajini“, u: *Bihaćka republika – prva knjiga*, Muzej Avnoja i Pounja, Bihać, 1965, 427.

¹⁷ HDA, Fond MUP NDH, kutija br. 292, br. predmeta 12 758, Bihać grad; Ustaški stožer za Bosansku Hrvatsku, kab. br. 449/41, 25. april 1941.

¹⁸ ASP-BL, Autobiografski zapisi fra Bosiljko Ljevar, 114.

za koje su ustaše smatrale da su veliko Srbi. Hapšenje su izvršile ustaše koji su ranije bili članovi Hrvatske zaštite. Nakon petnaest dana provedenih u zatvoru Kula u centru grada, pohapšeni Srbi pušteni su kućama.¹⁹ Već sutradan ujutro dok se fra Bosiljko Ljevar molio u svome vrtu, uspostavio je kontakt s talijanskim vojnim svećenikom, koji ga je uljudno zamolio da mu ustupi jednu sobu u kojoj bi talijanski vojnici obitavali dok se nalaze u gradu. Fra Bosiljko Ljevar koji se tada nalazio u svojim pedesetim godinama, mudro je odlučio da talijanskog svećenika uputi kod fra Viktora Šakića koji je pronašao Talijanima jednu sobu, kako bi izbjegli moguće neprilike. Dok je ispijao dobro talijansko vino u društvu talijanskih vojnika i svećenika, gdje je često pozivan kao gost, fra Bosiljko Ljevar počeo je uspostavljati kontakte sa strancima koji su se tih dana pojavili u gradu.²⁰ Vjerovatno ne sluteći šta bi se moglo desiti u gradu narednih mjeseci, slično kao i Huso Biščević koji je nekoliko dana ranije, 13. aprila 1941. godine prilikom ulaska njemačke vojske u grad kroz Ripač, stajao sa strane puta i dizao ruku i kao pravi fašista pozdravljao njemačke vojnike. Hilmija Lipovača aktivni lokalni komunisti tom je prilikom upitao Biščevića, zašto pozdravlja okupatorsku vojsku, na što mu je Biščević odgovorio: „Pa to je jedno te isto (misli na nacionalsocijalizam i socijalizam), to smo mi i čekali!“²¹ Ovakvi postupci fra Bosiljka Ljevara i Huse Biščevića, koji su živjeli na suprotnim stranama grada, ukazuju da lokalno stanovništvo u većini slučajeva nije razumijevalo događaje koji su se tih dana dešavali u njihovom gradu.

Krajem aprila 1941. godine bilo je jasno da su Gutićeve prijetnje ipak bile sve osim praznorječja, kada je ustaški poručnik Himzo Biščević, koji je u Bihać došao ubrzo nakon kapitulacije, u selu Žegar, bez

¹⁹ Arhiv Jugoslavije (dalje: AJ), Fond 110 – Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, inv. br. 56.127, Zapisnik sastavljen 7. augusta 1946. godine u Bihaću, 2.

²⁰ ASP-BL, Autobiografski zapisi fra Bosiljko Ljevar, 114.

²¹ Branko Bokan, „Organizovanje i aktivnost komunističke grupe u Ripču“, u: *Bihać u novijoj istoriji I*, 403.

ikakvog povoda ubio Srbina, Diziju Radu, koji se vratio iz Beograda, zemljoradnika Petra Bojića i Budu Delića iz sela Ružica, nakon čega ih je zakopao u đubrište u neposrednoj blizini logora.²² Nije poznato, da li su fra Bosiljko Ljevar i Huso Biščević koji je samo nekoliko dana ranije pozdravljao ulazak njemačke vojske u grad, bili uznemireni ovim događajem i da li su uopšte znali šta se dogodilo u neposrednoj blizini grada. Međutim, Vicko Dračevac koji je samo sedam dana ranije postavljen za kotarskog predstojnika, morao je znati za ovaj događaj. Kada se već krajem aprila 1941. godine moglo naslutiti da su ustaše odlučne u svojoj namjeri, Dračevac se ipak odlučio distancirati od nemilih događaja koji su se tih dana uglavnom dešavali u okolini grada. Štaviše, Dračevac je kao kotarski predstojnik odlučio da pomogne nekim lokalnim Srbima, pa je svoj službeni automobil i vozača Ivicu Klarića poslao do Srbina, Sime Miloševića, koji se nalazio u pritvoru, kako bi ga prebacio u Srbiju. Međutim, Milošević, koji je bio uvjeren da se radi o revoluciji za dva-tri dana, odbio je pomoć Dračevca. Pored spašavanja Srba, Dračevac je u prvim danima nakon što su ustaše preuzele kontrolu u Bihaću davao potrebne informacije lokalnim komunistima, s kojim je Slavko Odić održavao redovne kontakte. Dračevac je koristio svoj položaj da redovno Odiću daje novac za narodnu pomoć, koju je Odić slao borcima Internacionalnih brigada. Saznavši da pomaže lokalnim Srbima, ustaše su smijenile Dračevca i poslali ga u Jasenovac na mjesec dana, odakle se uspio spasiti, vjerovatno na intervenciju Nike Pavlovića, gradonačelnika Bihaća.²³ Prisjećajući se prvi dana nakon okupacije i proglašenja Nezavisne Države Hrvatske, lokalni komunist Ale Terzić, navodio da su to bili izuzetno teški dani za Bišćane. I to ne samo Srbe, koji su se prvi našli na udaru ustaških vlasti, nego i za muslimane koji nisu podržavali ustašku vlast i komuniste koji su tih dana djelovali potpuno neorganizirano. Ulice grada tih dana, prisjeća se Terzić, bile su sablasno prazne, niko se gotovo nije zadržavao u gradu, kao i kafane

²² Slavko Odić, „Radnički pokret u Bihaću i okolini (1911-1941)“, u: *Bihać u novijoj istoriji I*, 107.

²³ Odić, „Radnički pokret u Bihaću i okolini (1911-1941)“, 106-118.

gdje su se okupljali lokalci koji su kratili svoje vrijeme.²⁴

Većina lokalnog stanovništva u gradu imala je pasivan stav naspram nove ustaške vlasti. Srpsko stanovništvo je općenito bilo deprimirano porazom u aprilskom ratu, uplašeno i zabrinuto za svoj opstanak, spremno da se pokorava novoj vlasti, dok je većina srpskih građanskih političara, trgovaca i imućnijih pojedinaca pokušalo s osloncem na talijansku vlast da nađe zajednički jezik s ustašama. Slavko Odić se prisjeća da većina muslimana i Hrvata nije osjećala naročit gubitak kapitulacijom Jugoslavije, te su se uglavnom pasivizirali očekujući kakve korake će poduzeti nova vlast. Pored toga, značajan dio lokalnih Hrvata, koje su mnogi do rata smatrali pravašima, ostalo je po strani, želeći da vide kako će se dalje odvijati stvari. Čak niti do kraja rata nisu pružili aktivnu podršku ustašama. Naprotiv, s velikim brojem bihaćkih muslimana i ostatkom Hrvata osuđivali su ono što će se dešavati u gradu narednih mjeseci.²⁵ Slična indolentnost lokalnog muslimanskog stanovništva bila je i u Bosanskoj Krupi, gdje se većina muslimana odlučila da ostane kod kuće i radi svoje svakodnevne poslove.²⁶ U Cazinu samo se mali broj ljudi odlučio da podrži novu ustašku vlast, koja nije mogla pronaći snažan oslonac u nekom od lokalnih uglednika.²⁷ Međutim, bez obzira, što ustaška vlast nije naišla na snažan oslonac u Bihaćkoj krajini kako su se nadali nakon dolaska, to ih nije spriječilo da u godinama koje su slijedile počine brojne zločine nad loklanim stanovništvom. Ciljana grupa bili su dominantno Srbi, Jevreji kao i značajan broj muslimana i Hrvata koji su podržavali lokalne komuniste.

Krajem mjeseca maja 1941. godine ustaške vlasti odlučuju da na mjesto kotarskog predstojnika u Bihaću umjesto smijenjenog Vicka

²⁴ MUSK, Fond memoarska građa, kutija br. 1, br. 23/1, Ale Terzić – Formiranje prvo Sreskog komiteta Komunističke partije za Bihać, 3.

²⁵ Odić, „Radnički pokret u Bihaću i okolini“, 108.

²⁶ *Bosansko-krupska opština u ratu i revoluciji*, 57.

²⁷ MUSK, Fond memoarska građa, kutija br. 2, br. 121/1, Šemso Tabaković – Cazin u proljeće-ljeto 1941. godine i jesen 1941. godine, 7.

Dračevca, postave Jakova Džala, brata mnogo poznatijeg Franje Džala rodom iz Bihaća, koji se proslavio kao ustaški zapovjednik Četvrte lovačke skupine Hrvatske zrakoplovne legije na istočnom frontu.²⁸ Istovremeno, s imenovanjem Jakova Džala, s mjesta ustaškog logornika u Bihaću smijenjen je lokalni advokat Ivan Bunić, a na njegovo mjesto postavljen je student Pero Šimić, iz sela Zavalje, koji se ustaškom pokretu priključio još 1939. godine na Zagrebačkom sveučilištu.²⁹ Smjenom Vicka Dračevca i Ivana Bunića koji se nisu uklapali u buduće ustaške planove, zbog svojih stavova da ne učestvuju u ustaškoj propagandi usmjerenoj prema njihovim sugrađanima, pretežno Srbima i Jevrejima, ostvarivali su se uslovi za početak ustaškog terora u Bihaćkoj krajini. U grad je tih dana došao i Enver Kapetanović, ustaški poručnik, rodom iz Počitelja koji je sa sobom doveo jednu grupu ustaša iz Hercegovine, koja je za cilj imala da osposobi ostale ustaše za ono što se spremalo.³⁰ Ubrzo nakon Kapetanovićevog dolaska u gradu su uspostavljeni tzv. komesari, uglavnom od građana koji su od ranije bili poznati po svojim nedjelima, koji su odlučili da iskoriste ovu priliku za vlastito bogaćenje.³¹ Dok se u Bihaću vršila smjena svih ustaških dužnosnika koji nisu bili raspoloženi za otvoreni sukob i čišćenje svih neprijatelja novoosnovane

²⁸ *Tko je tko u NDH*, Hrvatska 1941.-1945., uredništvo: Zdravko Dizdar, Marko Grčić, Slaven Ravlić i Darko Stuparić, Minerva, Zagreb, 1997, 108.; *AJ*, Fond 110 – Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, F – 3384 / Jakov Džal, 1.; Jakov Džal je još mjesec dana ranije uspostavio kontakte s Viktorom Gutićem, kada je zajedno s Ivanom Barišićem, oputovao u Banja Luku kod Gutića i tamo s njim razgovarao o problemima u Bihaću.; *Deputacija grada Bihaća kod stožernika*, Hrvatska Krajina, br. 4, Banja Luka, 26.4.1941, 1.

²⁹ Odić, „Radnički pokret u Bihaću i okolini“, 106-107.

³⁰ *AJ*, Fond 110 – Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, inv. br. 56.127, Zapisnik sastavljen 7. augusta 1946. godine u Bihaću, 2.; Sava Popović, „Partijska organizacija Bihaća i razvoj oružanog ustanka, organizacija i organa NOP-a u Bihaćkom srezu (jul 1941-jul1942)“, u: *Bihać u novijoj historiji I*, 294.; Vinko Markotić, „Neustrašive udarne grupe mladih Biščana“, u: *Podgrmeč u NOB-u: Podgrmeč do ustanka i u ustanku 1941: zbornik sjećanja I*, Vojno izdavački zavod, Beograd, 1972,126.

³¹ Markotić, „Neustrašive udarne grupe mladih Biščana“, 126; Max Bergholz, *Nasilje kao generativna sila: identitet, nacionalizam i sjećanje u jednoj balkanskoj zajednici*, Buybook, Sarajevo-Zagreb, 2018, 94 i 111.

države, druga polovina mjeseca maja 1941. godine, obilježena je nizom odredbi Viktora Gutića. Većina odredbi donesenih krajem maja mjeseca počivala je na rasnim diskriminacijama, uglavnom odnoseći se na srpsko i jevrejsko stanovništvo. Nakon što je pod svaku cijenu nastojao da raskine s jugoslavenskom prošlošću i dinastijom Karađorđevića nizom zabrana koje su podrazumijevale ukidanje svih simbola koji su podsjećali na ovo razdoblje, Gutić se odlučio za novi korak. Pored toga što je izričitom naredbom od lokalnih vozača autobusa zahtijevao da prednost u prijevoz ustupe Hrvatima i muslimanima, kao i drugim prijateljskim narodima, u odnosu na Srbe i Jevreje, Gutić je otvoreno pozvao stanovništvo bivše Vrbaske banovine na odmazdu protiv potonjih. Gutić je u jednom intervjuu za list *Hrvatska Krajina*, izjavio da će strožije mjere protiv neprijatelja Nezavisne Države Hrvatske tek uslijediti, te da će u najkraćem roku biti uništeni zatiranjem svakog traga. Sve što je po Gutiću trebalo ostati je „zlokobno sjećanje na njih“ (Srbe i Jevreje op.a. D.D.).³² Gutićeve stavovi koji su počivali na sjećanju na prethodna razdoblja u kojem su sve etničke skupine u određenom momentu bile u podređenom ili povlaštenom položaju, bili su prožeti opsesivnim strahom, kako Michael Foucault definiran devetnaesto stoljeće. Prethodna stoljeća u Bihačkoj krajini zaista su bila ispunjena onim što Foucault naziva *akumulacijom prošlosti*. Kada se tome pridodaju zastarjele metode i pogrešne pristupe vremenu i povijesti koji su doveli do stagnacije i kriza, kakvih je bilo u Bihačkoj krajini, kao konačni rezultat akumulacije prošlosti, dobije se „višak mrtvih“.³³ U godinama koje su slijedile u Bihačkoj krajini je zaista bio veliki broj „viška mrtvih“. Ubistva, progoni i nasilna pokrštavanja trajno su promjenila etničku strukturu lokalnih zajednica. Pored toga nova vlast nakon Drugog svjetskog rata bila je suočena s nizom problema u kreiranju zvanične kulture sjećanja, koja je često bila nipodištavana u zatvorenim etničkim zajednicama koje

³² *Službeni dio – Odredba*, Hrvatska krajina, Banja Luka, br. 18, 28.5.1941., 4.; *Stožernik dr. Viktor Gutić dobio je naročite pohvale sa Najvišeg mjesta za svoj dosadašnji rad*, Hrvatska Krajina, Banja Luka, br. 18, 28.5.1941., 1.

³³ Michel Foucault, *Of Other Spaces, Diacritics*, vol. 16, No. 1, Johns Hopkins University Press, 1986, 22.

se nisu mogle pomiriti s onim što je nova vlast nametala. S vremenom takvi stavovi izazvat će brojne nesuglasice, koje su najčešće završavale prebrojavanjem broja mrtvih, grobnica i spomenika.

Literatura:

- Bergholz, Max, *Nasilje kao generativna sila: identitet, nacionalizam i sjećanje u jednoj balkanskoj zajednici*, Buybook, Sarajevo-Zagreb, 2018.
- Bokan, Branko, *Prvi krajiški narodnooslobodilački partizanski odred*, Vojno izdavački zavod i novinski centar, Beograd, 1988.
- Bokan, Branko, „Organizovanje i aktivnost komunističke grupe u Ripču“, u: *Bihać u novijoj istoriji I*, Institut za istoriju, Banja Luka, 1987.
- *Bosansko-krupska opština u ratu i revoluciji*, Skupština opštine i Opštinski odbor SUBNOR-a Bosanska Krupa, Bosanska Krupa, 1969.
- Foucault, Michel, *Of Other Spaces, Diacritics*, vol. 16, No. 1, Johns Hopkins University Press, 1986, 22.
- Hairlahović-Hušić, Lejla, *Identitet/i muslimana u Cazinskoj krajini*, Institut za historiju u Sarajevu i Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju, Sarajevo, Zagreb, 2021.
- Hasanbegović, Zlatko, *Jugoslavenska muslimanska organizacija 1929.-1941. (u ratu i revoluciji 1941.-1945.)*, Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju – Institut društvenih znanosti Ivo Pilar- Medžlis Islamske zajednice, Zagreb, 2012.
- Hoare, Attila Marko, *Bosanski muslimani u Drugom svjetskom ratu*, Vrijeme, Zenica, 2019.
- Hurem, Rasim, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu 1941-1945.*, Plejada-University Press, Zagreb-Sarajevo, 2016.
- Kapetanović, Hajro, „U oslobođenom Bihaću i Cazinskoj krajini“, u: *Bihaćka republika – prva knjiga*, Muzej Avnoja i Pounja, Bihać, 1965.

- Markotić, Vinko, „Neustrašive udarne grupe mladih Biščana“, u: *Podgrmeč u NOB-u: Podgrmeč do ustanka i u ustanku 1941: zbornik sjećanja I*, Vojno izdavački zavod, Beograd, 1972.
- Odić, Slavko, „Radnički pokret u Bihaću i okolini (1911-1941)“, u: *Bihać u novijoj istoriji I*, Institut za istoriju, Banja Luka, 1987.
- Popović, Sava, „Partijska organizacija Bihaća i razvoj oružanog ustanka, organizacija i organa NOP-a u Bihaćkom srezu (jul 1941-jul 1942)“, u: *Bihać u novijoj istoriji I*, Institut za istoriju, Banja Luka, 1987.
- Petranović, Branko, *Istorija Jugoslavije 1918-1988 – prva knjiga*, Nolit, Beograd, 1988.
- *Tko je tko u NDH, Hrvatska 1941.-1945.*, uredništvo: Zdravko Dizdar, Marko Grčić, Slaven Ravlić i Darko Stuparić, Minerva, Zagreb, 1997.
- Turić, Mirko, „Od fašističke okupacije do bihaćke Kule“, u: *Podgrmeč u NOB-u: Podgrmeč do ustanka i u ustanku 1941: zbornik sjećanja I*, Vojno izdavački zavod, Beograd, 1972.
- Vukmanović, Milan, „Ustaška vlast u Bihaću 1941. godine“, u: *Bihać u novijoj istoriji I*, Institut za istoriju, Banja Luka, 1987.

Historijski izvori:

Arhiv Jugoslavije, Beograd

- Fond 110 – Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, inv. br. 56.127, Zapisnik sastavljen 7. augusta 1946. godine u Bihaću.
- Fond 110 – Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, F – 3384 / Jakov Džal,

Arhiv Samostana Petrićevac, Banja Luka

- Autobiografski zapisi fra Bosiljko Ljevar.

Hrvatski državni arhiv, Zagreb

- Fond MUP NDH, kutija br. 292, br. predmeta 12 758, Bihać grad; Ustaški stožer za Bosansku Hrvatsku, kab. br. 449/41, 25. april 1941.

Muzej Unsko-sanskog kantona, Bihać

- Fond memoarska građa, kutija br. 2, br. 122/1, Aleksa Trtica – Događaji u NOR-u na području Velikog Radića i Malog Radića i okolnih sela, 4.
- Fond memoarska građa, kutija br. 1, br. 00008/1, Salih Džaferagić, Hilmija Lipovača i Branko Bokan – O Ripču do rata 1941. godine.
- Fond memoarska građa, kutija br. 1, br. 23/1, Ale Terzić – Formiranje prvo Sreskog komiteta Komunističke partije za Bihać.
- Štampa:
- *Službeni dio Hrvatske Krajine*, Hrvatska krajina, br. 33, Banja Luka, 4.7.1941.
- *Deputacija grada Bihaća kod stožernika*, Hrvatska Krajina, br. 4, Banja Luka, 26.4.1941.
- *Službeni dio – Odredba*, Hrvatska krajina, Banja Luka, br. 18, 28.5.1941.
- *Stožernik dr. Viktor Gutić dobio je naročite pohvale sa Najvišeg mjesta za svoj dosadašnji rad*, Hrvatska Krajina, Banja Luka, br. 18, 28.5.1941.

MARINO BADURINA
DOKTORANT, SVEUČILIŠTE U ZAGREBU

ŽRTVA, PRAVEDNIK, POBJEDNIK: ŽRTVOSLAVLJE KAO SUOČAVANJE S PROŠLOŠĆU ILI PRENOŠENJE BACILA ZLOPAMĆENJA?

“Pogreb je svečan, nezaboravan, grandiozan, ali ne služi da se pokojnici sahrane. Naprotiv, sve u njemu – propoved, *mea culpa*, Očenaš, masa s obe strane ulice – treba da posluži da oni ostanu nesahranjeni. Neka se ne zatrpa njihov grob. Ne govori se u spomen na mrtve: oni se svete.” (Antonio Skurati, *M. Sin veka*)

Historiografija se kroz 20. stoljeće teško borila, i do danas zapravo nije sasvim izborila, za svoje mjesto pod znanstvenim suncem, da ne ostane na razini retoričke i političke sluškinje, ali da ne bude izdominirana ni od novih i pretencioznih društvenih znanosti, da se i sama pokuša konstituirati kao društvena znanost koja si uzima za pravo da postavlja hipoteze, proučava strukture, uspostavlja kakve-takve generalizacije, da uopćava, pa i predviđa, ali da za sebe sačuva i područje detalja, pojedinosti, događaja, nepredvidivosti, priče. Ukratko, da ostane prostor slobode i unutarnje pluralnosti, da bude humanistička (i humana) znanost koju pišu ljudi za druge ljude, bez straha da će zbog toga biti proglašena nerelevantnom i *passé*. No, ako si uzmemo za pravo da slikamo ponešto širim (povijesnim) kistom, nije preuzetno reći kako se u naše vrijeme, u skladu s modernim senzibilitetom, hijerarhija pojmova i vrijednosti ponešto izmijenila. Ako je povijest do jučer cijenila i veličala snagu, moć, herojstvo, borbu velikih ličnosti za još veće i više ciljeve, danas su na cijeni slabost, ugroženost, submisija, anonimnost (imenovanje eventualno zbog primjera), i nadasve bivanje žrtvom. Naravno, uvijek smo skloni koristiti određenja „danas“, „u naše vrijeme“, „moderno“, no bilo je to zapravo oduvijek tako, premda ipak, uz neke bitne razlike u polju shvaćanja, prihvaćanja i doživljaja.

Kako je upozorio René Girard: „Nikad ranije u povijesti ljudi nisu u tolikoj mjeri jedni drugima po glavama bacali žrtve, kao zamjenu za druga oružja.“¹ Za njega, to je i dalje dokaz prožetosti modernog društva kršćanskom etikom, ali iako su sekularna društva od judaizma i kršćanstva u osnovi preuzela perspektivu radikalno usmjerenu prema žrtvi, ona nisu prisvojila i poniznost koja omogućava da vidimo kako lako možemo postati krvnici onda kad odbijemo prepoznati suučesništvo u strukturama koje podupiru posvemašnju viktimizaciju.

Nije li nam na svakom koraku razvidna tendencija da se i historiografiju sve više pretvara u svojevrstu subdisciplinu viktimologije (žrtvoslovlja)? Ladicama povijesnog pamćenja uvijek se dirigira s (ne)vidljivih pozicija moći, predmeti se iz tih pretinaca uzimaju i vraćaju po potrebi. Neki procesi se namjerno i maratonski otežu, sve uz prisustvo najšire javnosti i navijanje, drugi se premještaju u neatraktivne termine, male prostorije, bez publike, treći se zatvaraju i stavljaju *ad acta*, a četvrti nisu još ni izvađeni. Povjesničarima se pritom namjenjuje neprirodna uloga sudaca, odvjetnika ili, eventualno, navođenih svjedoka.

Tu igru i ples između pamćenja, povijesti i zaborava, filozof Paul Ricoeur je pregnantno sažeo zapisavši: “Presuda i kazna su stvar suca; borba protiv zaborava i za istinito sjećanje je stvar građanina; povjesničaru preostaje razumijevanje, bez osuđivanja i bez smišljanja isprika”²

„Historija nije strašni sud“, reći će i često ponoviti Latinka Perović. Pa onda valjda ni povjesničari nisu suci. Prosuđivati nije isto što i suditi. No ambicije historije mogu biti još i manje, onda kad odluči igrati ulogu puke sudske zapisničarke. Još gore je kad se povjesničari ponašaju kao brokeri na burzi žrtava, dobavljači, licitatori ili zamračitelji žrtvoslovnih sredstava. Naravno, historiografija nije amoralna, povjesničari nisu puki promatrači borbi oko prošlosti, ali je problem što se često zadovoljavaju

¹ GIRARD 2010: 42.

² FRANÇOIS 2006: 235.

samo ulogom čuvara sjećanja. Imajući pritom poteškoća da odgovore na prvo i zadnje pitanje: čemu to sjećanje? Sjećanje radi sjećanja, „da se ne bi ponovilo“... Pritom, paradoksalno, što je veće moraliziranje, pozivanje na svaku pojedinu, slabu ljudsku jedinku to jezik znanosti kao da postaje mehaničkiji, robotiziraniji, kvantitativniji, obezličeniiji. Znanost stvarana od ljudi i za ljude, gubi svoju ljudsku, komunikativnu dimenziju. Svaka, makar i ne pretjerano temeljita, usporedna analiza znanstvenih časopisa danas i od prije četrdeset ili pedeset godina potvrdila bi koliko se jezik znanosti (i prirodnih i humanističkih) izmijenio. Sve uži metajezici raznih specijalizacija i subspecijalizacija potpuno su narušili njenu komunikativnost, razumljivost. Ona u svojoj racionalnosti i utilitarnosti postaje upravo nerazumna. No oni što su tu da iznose „samo činjenice“ (ili brojke), a pisci o žrtvama nerijetko spadaju upravo u takve, često nisu drugo do prikriveni šverceri određenog tipa morala, vrijednosnih pozicija, nagnuća, pa čak i fetiša.³ Doduše, dobro i zanimljivo povijesno štivo ponekad može proizaći upravo iz slabosti autora, njegovih strasti i pristranosti, pa čak i ostrašćenosti. Samo onim najdosadnijima teško je pronaći manu. No, s druge strane, hiperinflacija relativizma, kao i esencijalizma, zatvara puni krug, simptom je ili intelektualne tromosti ili kukavičluka.

„Prešli smo put od povijesti koju pišu pobjednici do povijesti koju pišu žrtve“, zaključio je svojevremeno Tony Judt.⁴ No te dvije linije služenja (žrtvi i pobjedi) često konvergiraju, miješaju se u jednu još toksičniju smjesu, makar i nehotično, po onoj Pascalovoj: „Čovjek nije anđeo ni životinja. Nesreća je u tome što baš onaj koji želi postati *anđeo* obično postaje životinja.“ Pritom, naša situacija, kao i uvijek kad se radi o čemu „našem“, nosi određene specifičnosti. Osim što smo očigledno viktimološki neiživljeni, neispuhani, nismo uspjeli dovoljno razgranati ni potrebna sredstva za bavljenje dotičnom problematikom, počevši od elementarnog nedostatka vokabulara. Među riječima „žrtva“,

³ BLOXHAM 2020

⁴ JUDT 2005: 828.

„žrtvovanje“, „žrtvovatelj“, „žrtvenik“ ili „žrtvište“ (kao mjesta žrtvovanja), „viktimizacija“, „viktimologija“ ili „žrtvoslovlje“, što sve pronalaze gotovo jednoznačne prijevode u drugim jezicima, tek bi se pojam „viktimizacije“ mogao raščlaniti s pravnog stajališta, kao oblik direktne diskriminacije prema nekoj osobi, koji slijedi sekundarna viktimizacija (kao psihološko stanje), dok bi „viktimizacija“ u sociološkom smislu imala nešto šire značenje – proglašavanja žrtvom, što može implicirati i stvarnu ili lažnu žrtvu. Stoga, taj pojam zbog svoje istovremene višeznačnosti i preuskosti ostaje nedostatan. Valja, s druge strane, primijetiti da u našim jezicima ipak nema odgovarajućeg prijevoda za u literaturi često korišten engleski pojam *victimhood*. Možda bi nam pomoći mogao njemački ekvivalent *opferrolle*. Radi se, dakle, o ne nužno stvarnoj i iskustvenoj žrtvi (*victim*) nego o onome što (ili koji) igra ili se uživljava u neku rolu, ulogu žrtve, koji se tom ulogom koristi ili je (zlo)upotrebljava. Zbog jezične i funkcionalne potrebe da se određene pojave, gdje god je to moguće, imenuju jednom riječju, koja će istovremeno biti dovoljno značenjski prozirna, makar ne nužno i predvidiva u smislu svih mogućih konotativnih značenja koja joj tek stvarnost i upotreba mogu pridodati, na ovom mjestu možemo predložiti uvođenje pojma – *žrtvoslavlje*. Doduše, ni taj pojam nije idealan, tehnički je preblizu postojećem pojmu „žrtvoslovlje“, ali semantički je ilustrativan, mada na prvi pogled djeluje suviše stilski nabijeno, gotovo ironično. Ipak, ova riječ razgolićuje metodologiju onih koji joj se utječu. Slavljenje i fetišizaciju vlastite žrtve, gotovo veselje, traženje dividendi što proistječu iz zakona velikih brojeva. Ona sa sobom povlači i određeni sekularno-religijski odnos spram žrtve, njenu invokaciju, spiritističko nasljedovanje, kontinuitet.

U međunarodnoj literaturi javljaju se neke sintagme koje opisuju to stanje duha, bez potrebe prevođenja: „victim chic“, „monetization of victims“, „competitive victimhood“, „victimhood Olympics“, „boastful victimhood“, „victimhood egoism“, „macho victimhood“ itd. U odnosu prema žrtvama definira se identitet zajednice, jer „mi smo [samo] ono

što su naši djedovi pretrpjeli“.⁵ S druge strane, priča o žrtvama i njihovo zagovaranje, mimo službene politike, u tzv. nevladinim sektorima, također se često pretvara u pomodni aktivizam, vlastito brendiranje, stjecanje socijalnog kapitala. Ono što se u političkoj konceptualizaciji može nazvati „zloćudnom elegancijom žrtvovanja“⁶, društveno se reflektira kao neopisiva lakoća žrtvosavlja.

Identitet žrtve nije dakle nužno vezan uz direktno iskustvo žrtve. To iskustvo se može diseminirati, transferirati, transgeneracijski širiti. Time ono ne ostaje nešto iskustveno već postaje nešto naučeno, usvojeno. Izvorna trauma postaje zamjenska trauma, ona koja od traumatiziranog može prijeći i na terapeuta. Chaim F. Shatan, kanadski klinički psiholog, jedan od zaslužnih za danas široko korišten termin „posttraumatski stresni poremećaj“, to je među prvima primijetio radeći s američkim veteranima iz Vijetnamskog rata.⁷ Po analogiji, trauma tako može prijeći i na istraživače, viktimologe, ali se potencijalno može sustavno prenositi i na čitavu zajednicu koju se uvjerava da se time suočava sa prošlošću, a zapravo joj se, svjesno ili nesvjesno, prenosi bacil zlopamćenja, perpetuirati se kolektivna trauma. Sve pod egidom potrebe za pamćenjem i prijetnjom straha od zaborava. Pri čemu se pamćenje proglašava moralnim, etičkim, a zaborav nemoralnim, nečasnim. No, na temelju povijesnog iskustva, moguće je zaključiti i potpuno suprotno. Nasuprot opasnosti od zaborava i nedostatka memorije postoji ne manja opasnost od prememorijalizacije, koja može postati štetna, a naročito ako je previše koncentrirana oko samo jedne povijesne epohe ili događaja (npr. ratova u 20 stoljeću). Ona je dvosjekli mač koji, osim pridavanja moralne superiornosti, zapravo dugoročno može i potkopati samouvjerenost zajednice. Umjesto da sugerira kontinuitet, stabilnost i snagu, takvo žrtvosavlje zapravo implicira diskontinuitet, trajnu nestabilnost i ranjivost. Ukratko, ako se pravite da ste slabi, na kraju ćete takvi i (p)ostati.

⁵ JUDT 2010

⁶ PUHOVSKI 2013

⁷ SHATAN 1973: 640-653.

Koncepti pak pravde i pobjede, koji su na ovom mjestu ostali u sjeni žrtve, zapravo su jednako stari i obično se usko vežu uz narative o žrtvi. Pritom „naši“ počinitelji uvijek će nam ostati bliži od „njihovih“ žrtava. No priče i mantre o „našim“ ratovima koji su uvijek istovremeno i „pravedni“ i „obrambeni“ i „pobjednički“ nemaju utemeljenje ni u teoriji ni u praksi. Pravda i pobjeda su dubinski kontradiktorni koncepti, teorija pravednog rata zanemaruje pobjedu kao elementarni cilj svakog rata, koja opet otvara pukotinu u konceptu pravde. Ako je ideja pravednog rata samo jedna forma punitivne akcije ona nužno kolidira s idejom pobjede. Kako se zapitao jedan autor: „Pobjeđuje li sudac kad zločinca pošalje na vješala?“⁸ Tautologija takvog pristupa sadržana je u uvjerenju o vlastitoj apriornoj pravednosti koja po zakonu neke više sile vodi prema pobjedi, dok se naposljetku upravo ta pobjeda smatra ultimativnim dokazom pravednosti. Ni u odnosu na suvremene ratove ne vidimo oslobođenje od te *In hoc signo vinces* etike. Stoga bi i na recentne ratove 90-ih, uključujući i hrvatski Domovinski rat, trebalo primijeniti novi kategorijalni aparat finijeg razlikovanja međuodnosa pravde i pobjede. Time bi se možda, u idealnoj projekciji, moglo početi na ponizniji način promišljati o ovim složenim i multikauzalnim povijesnim događajima umjesto što ih se svodi na simbolični (i sve više lažni) transfer ponosa i pobjede. Nije najprimjerenije slaviti rat, trijumf i pobjedu ako ste samo htjeli povratiti red i mir, uspostaviti zakon, zar ne? Kao što ne bi trebalo osnaživati ni shvaćanje (povijesnog) zakona kao nečega što služi samo opsluživanju i udovoljavanju prohtjevima žrtve. To neće donijeti željeni *closure*, psihološki završetak. Dapače, učiniti će nas direktnim nasljednicima prošlih žrtava, što znači da se možemo samo pripremati za neke buduće viktimizacije.

Naravno, pisanje povijesti ne iscrpljuje se u spretnom žongliranju teorijama i konceptima. „Prije no što proučiš povijest, prouči povjesničara“, rekao je E. H. Carr. Povjesničari, čak i kad se zaogrcu plaštom objektivne analize, uvijek će ostati subjektivni i pristrani. Koliko

⁸ O'DRISCOLL 2020

god probirljivi bili oko činjenica, njihova zadaća je ipak da ispričaju neku priču. Radi se dakle uvijek više o umijeću nego o znanosti, kako, među ostalim, zagovara Richard Cohen u svojoj novoj knjizi *Making History: The Storytellers Who Shaped the Past* (2022). Pisati povijest nije isto što i pisati enciklopediju, pa ni „enciklopediju mrtvih“ (osim ako niste Danilo Kiš). S tim bi se složio i nešto revolucionarniji Enzo Traverso: „Učiniti da smisao koncepata koegzistira sa ukusom za priču i dalje je najveći izazov u bilo kojem pisanju povijesti, a to vrijedi i za povijest ideja.“⁹ Upravo o toj mjeri dobre priče i dobrog ukusa posebno valja voditi računa kad se radi o temama iz našeg naslova, jer kroz njih je najlakše skliznuti u moralku, patetiku, zloupotrebu, loš i pretenciozan stil. Za povjesničare to je poziv na oprez, na neopuštanje, spoznaju da formiranje povijesne svijesti nije monopol profesionalnih povjesničara, da će se u pripovijedanju o velikim i važnim pitanjima uvijek morati mjeriti s nepovjesničarima (književnicima, novinarima, filozofima, sociolozima itd.), neprofesionalcima, novim medijima i sredstvima koji će ih često talentom, zanimljivošću, lukavošću, komunikativnošću, pa ponekad i stvarnim znanjem, nadmašiti. Prudentno bi bilo pred time ne zatvarati oči nego pozvati na suradnju, nadopunjavanje, učenje kroz razmjenu. Iz priznanja starih slabosti uvijek se može roditi nova, revitalizirana samouvjerenost.

⁹ TRAVERSO 2012: 26.

Literatura

1. BLOXHAM, Donald. 2020. *History and Morality*, Oxford: Oxford University Press.
2. FRANÇOIS, Ettiene. 2006. Velike pripovijesti i brana sjećanja. Sjećanje na Drugi svjetski rat između nacionalizacije i univerzalizacije. U: *Kultura pamćenja i historija*, prir. Maja Brkljačić, Sandra Prlenda. Zagreb: Golden marketing i Tehnička knjiga.
3. GIRARD, René. 2010. *Battling to the End: Conversations with Benoît Chantre* East Lansing-Michigan: Michigan State University.
4. JUDT, Tony. 2005. *Postwar: A History of Europe since 1945* [Epilog]. New York: Penguin Books.
5. JUDT, Tony. 2010. Edge People. *The New York Review of Books*, 23. veljače 2010. <https://www.nybooks.com/daily/2010/02/23/edge-people/> (posjet 31.8.2022.).
6. O'DRISCOLL, Cian. 2020. *Victory: The Triumph and Tragedy of Just War*. Oxford: Oxford University Press.
7. PUHOVSKI, Žarko. 2013. Mistika žrtve II. <https://pescanik.net/mistika-zrtve-ii/> (posjet 25.8.2022.).
8. SHATAN, C. F. 1973. The grief of soldiers: Vietnam combat veterans' self-help movement. *American Journal of Orthopsychiatry* 43(4): 640-653. <https://doi.org/10.1111/j.1939-0025.1973.tb00834.x> (posjet 29.8.2022.).
9. TRAVERSO, Enzo. 2012. *La historia come campo de batalla: Interpretar las violencias del siglo xx*. Buenos Aires: Fondo de Cultura Económica.

SAVA ĐURĐEVIĆ
DOKTORANT, FILOZOFSKI FAKULTET, UNIVERZITET U BEOGRADU

INTERPRETACIJE NASILJA U JUGOSLOVENSKOJ ŠTAMPI: GRČKO-TURSKI RAT I RAZMENA STANOVNIŠTVA

Apstrakt: U radu se analizira pisanje tri beogradska dnevna lista (*Vreme*, *Politika* i *Pravda*) o grčko-turskom ratu u periodu od grčkog zauzimanja Smirne u maju 1919. godine, do pobeđe turske vojske u Smirni u septembru 1922. godine. Pored analize prikaza samog toka ratnih borbi, u radu je prvenstveni naglasak stavljen na interpretaciju nasilja i dominantne narative koje je štampa plasirala u javnost o samom toku ratnih borbi, kao i diplomatskoj pozadini ovog rata.

Završetkom Prvog svetskog rata, tokom priprema za mirovnu konferenciju u Parizu, izbio je rat između Grčke i turskog pokreta otpora u Anadoliji, predvođenog Kemal-pašom. Formalni početak rata označilo je grčko zauzimanje Smirne u maju 1919. godine.¹ U izveštajima beogradske štampe iz tih dana, nema značajnih vesti o ovom događaju. Jedini dostupan izveštaj pronašli smo u dnevnom listu *Pravda*, gde se naglašava da je grčka vojska zauzela Smirnu.² Ta vest je prenetu u maniru redovne kratke vesti, bez posebnih komentara. Prilično je neuobičajeno da je takva vest prošla bez veće pažnje u jugoslovenskoj štampi. Zbog nedostupnosti drugih dnevnih novina za sam početak tursko-grčkog rata ne možemo da damo siguran odgovor, zašto je ovo proteklo bez veće pažnje u jugoslovenskoj štampi. Možemo pretpostaviti

¹ Opravdanje za grčko iskrcavanje na zapadne obale Male Azije, nađeno je u ugovoru iz Mudrosa, koji je snagama Antante omogućavao da radi sopstvene zaštite okupiraju bilo koju strateški važnu tačku na teritoriji bivšeg Osmanskog carstva; Hakov, Džengiz, *Istorija savremene Turske*, Prizren, Centar za turkološka istraživanja Balkana, 2011, 55.

² „У Смирни“, *Правда*, 21. мај 1919, 2.

da se o ovim događajima nije dovoljno znalo u jugoslovenskoj javnosti ili nije bilo velikog interesovanja za iste.

Tokom 1919. godine izveštaji beogradskih dnevnih listova o dešavanjima, vezanim za grčko-turski rat, bili su periodični. Najveći broj izveštaja posvećen je toku diplomatskih pregovora i planovima država Antante oko rešavanja Istočnog pitanja i podele teritorija Osmanskog carstva. U jednom od tekstova, *Pravda* je pisala o planovima Antante za rešenje pitanja Carigrada, konstantujući da će u slučaju da Carigrad ostane u turskim rukama, velike sile voditi borbu oko toga koja će imati veći uticaj na sultana, zaključujući rečima da se „turski militarizam mora razoriti“.³

Pozadina ovog rata i moguća diplomatska rešenja istog, jedna su od najčešćih tema o kojima je izveštavala beogradska štampa tokom prve godine rata. Jugoslovenska štampa je vrlo često kritikovala poteze velikih sila, i podsećala na obavezu poštovanja međunarodnih ugovora.⁴ Nezadovoljstvo odlukama velikih sila, posebno oko rešavanja Jadranskog pitanja, odražavalo se i u pisanju štampe. Tu je pravljena paralela sa tekovinama koje je Grčka stekla odlukama velikih sila. U jednom od tekstova u *Pravdi* naglašava se „kako je Grčka uspela, a da se ostali na konferenciji mira nisu ni primećivali“.⁵ To nezadovoljstvo bila je jedna hronična tekovina u pisanju jugoslovenske štampe, imajući u vidu da je Kraljevina SHS, kao jedna od zemalja pobednica u Prvom svetskom ratu, očekivala velike dobiti od mirovnih konferencija u Parizu, u skladu sa doprinosom Srbije pobeđi sila Antante. Saveznička razmimoilaženja, nerešena pitanja sa Italijom, događaji su koji su doprineli takvom nezadovoljstvu u srpskoj javnosti. Saveznička okupacija Carigrada⁶,

³ „Питање Цариграда“, *Правда*, 2. јул 1919, 2.

⁴ Тако *Pravda* u jednom od tekstova, koji govori o razmeštanju turskih i bugarskih trupa po Trakiji, postavlja pitanje kako je to moguće, kada pitanje Trakije do tada nije bilo rešeno.; „Трупе у Тракији“, *Правда*, 9. септембар 1919, 2.

⁵ „Венизелос“, *Правда*, 5. септембар 1919, 1.

⁶ „Окупација Цариграда“, *Политика*, 19. март 1920, 3.

odluke međunarodnih konferencija koje su joj prethodile, izazvale su salvu nezadovoljstva u beogradskoj dnevnoj štampi. Tako je *Politika* u izveštaju o Londonskoj konferenciji pisala o britanskim uspesima, navodeći to „da je Sredozemno more postalo neka vrsta Indiskog Okeana“, kako je londonska konferencija završena bez štete ni po jednu stranu, izuzev jugoslovenske.⁷

U toku pisanja posvećenih mirovnim konferencijama, beogradska štampa počinje periodično da izveštava o postojanju turskog pokreta otpora u Maloj Aziji.⁸ Ti izveštaji su vrlo retki i ne otkrivaju previše, već daju samo osnovne informacije.⁹ Na osnovu ovih izveštaja, ne može se u potpunosti rekonstruisati priča oko nastanka turskog pokreta otpora u Anadoliji, već se najčešće navode potezi usmereni ka neprijateljskoj strani.¹⁰ Ipak, pažnji jugoslovenske štampe nije mogla da promakne vest o pregovorima boljševika i Mustafe Kemala.¹¹ Tu se može učitati strah jugoslovenskih vlasti od mogućeg uticaja kemalističkog pokreta na muslimane u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca. Upravo iz tog razloga jugoslovenska vlada je uticala na stvaranje jedinstvenog muslimanskog pokreta u zemlji, oličenog u partiji Džemijet.¹²

Izveštavanje beogradskih dnevnih listova u prvom redu, *Pravde* i *Politike*, o toku ratnih operacija tokom 1920. godine, bilo je veoma slično. Nekoliko stvari koje primećujemo su: prenošenje vesti o toku

⁷ „Енглеска на Босфору“, Политика, 16. март 1920, 1

⁸ U jednom tekstu o okupaciji Carigrada *Politika* piše: „U Turskoj Saveznici okupiraju Carigrad, ali sultanov Carigrad nije danas što i Turska u Maloj Aziji, nacionalistički elementi vode i dalje rat protiv Saveznika, a u Jedrenu je proglašena nezavisna država“. v.: „Победа и мир“, Политика, 22. март 1920, 2.

⁹ „Турски устанак“, Правда, 25. март 1920, 2

¹⁰ „Mustafa Kemal naredio je opštu mobilizaciju, prema Grcima i Francuzima“; vidi: „У Малој Азији“, Политика, 3. јул 1920, 2.

¹¹ „Бољшевици и Турци“, Политика, 27. јул 1920, 1.

¹² Todorović, Desanka, „Stav Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca prema mirovnom ugovoru sa Turskom u Sevru 1920. godine“, *Istorija XX veka*, XI, Beograd, 1970, 255.

ratnih operacija isključivo iz izvora grčke provenijencije ili prenošenje zvaničnih izveštaja grčke vojske.¹³ Te vesti najčešće započinju sintagmom „zvanični komunikacije grčke vojske“, prema „grčkim izvorima“. Pored ove, još jedna osobenost štampe u izveštavanju o ovom ratu, jeste retko navođenje podataka o broju žrtava. Ukoliko se navodi broj žrtava u većini slučajeva navodi se za grčku stranu, dok se u slučaju turskih žrtava najčešće samo konstatuje da je neprijatelj pretrpeo velike gubitke.¹⁴ Izveštaji u dnevnoj štampi su tokom 1920. godine prenosili vesti o uspesima grčke vojske¹⁵, tačnije o ofanzivi započetoj u junu i završenoj u julu iste godine zauzimanjem Burse.¹⁶

Operacije grčke vojske u leto 1920. godine nastavile su se u Trakiji. Razlog za zabrinutost na jugoslovenskoj strani predstavljala je činjenica da su bugarske trupe pokazivale mogućnost da uzmu učešća u ovom sukobu. U prilog tome ide i činjenica da jugoslovensko-bugarski odnosi i posle potpisivanja mirovnog sporazuma sa Bugarskom nisu težili ka punoj normalizaciji. Kao ključno izdvajalo se pitanje Makedonije, a naročito to da je Bugarska na svojoj teritoriji dozvoljavala rad različitih nacionalističkih makedonskih organizacija. Pored toga, sama Kraljevina SHS je bila suočena sa nerešenim pitanjima u Makedoniji.¹⁷ U tom trenutku razloga za paniku bilo je i na grčkoj i jugoslovenskoj strani. Bugari su koncentrisali trupe na granici sa Trakijom, a pored toga podržavali su ustanak Džafera Taje.¹⁸ Grčke snage uspele su da uguše

¹³ „Борбе у Малој Азији“, Политика, 4. јул 1920, 2

¹⁴ „Грци и Мала Азија“, Политика, 29. јун 1920, 3.

¹⁵ „Грчки успеси“, Политика, 18. јул 1920, 2.

¹⁶ U tekstu „Grci u Brusi“, Politika je pisala o ideološkom značaju zauzimanja ovog grada od strane grčke vojske, kao stare osmanske prestonice. U tekstu se naglašava da je tu i grob carice Mare, Bajazitove žene, a kćeri cara Lazara. Spominje se i priličan broj naših iseljenika iz Bosne i Hercegovine naseljenih u Bursi i okolini, kao i da je tu preminio sin Smail-age Čengića ne „progovorivši nikada do smrti ni reči turskog“ v: „Грци у Бруси“, Политика, 13. јул 1920, 3

¹⁷ Todorović, Desanka, „Stav Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca...“, 248.

¹⁸ „Грчка бојазан“, Политика, 15. јул 1920, 2; „Бугари у Тракији“, Политика, 22. јул 1920, 2.

ustanak Džafera Taje u Trakiji, a zauzete su i značajne tačke u Trakiji poput Jedrena.¹⁹

Veliko nezadovoljstvo se moglo učitati u beogradskoj dnevnoj štampi povodom potpisivanja mirovnog ugovora u Sevru. Odredbama ovog mirovnog ugovora na Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca otpadao je plaćanje dela „otomanskog duga“. Tačnije, bilo je predviđeno da se dug Osmanskog carstva raspodeli na države koje su preuzele bivše osmanske teritorije nakon Balkanskih i Prvog svetskog rata, odnosno da se dug računa prema veličini zauzetih teritorija od dana stupanja na snagu Londonskog i Bukureštanskog mirovnog ugovora. Pretpostavljalo se da bi po takvoj raspodeli duga na jugoslovensku stranu bio raspoređen dug od oko 7.000.000 zlatnih turskih lira.²⁰ U tome leži i glavni razlog zašto je jugoslovenska delegacija u Parizu odbila da parafira konačni tekst mirovnog ugovora iz Sevra.²¹ Ovakav rasplet je naišao na strogu osudu beogradske štampe. Tu se najpre učitava nezadovoljstvo savezničkom politikom, „da bi vratili u svoje džepove ono što ne mogu naplatiti od Turske, saveznici se bacaju na toliko već opljačkanu, osakaćenu i okrvavlenu Srbiju“.²² „Saveznici su nas ucenili i nametnuli nam deo turskog duga koliko pada na teritoriju Stare Srbije i Maćedonije ma da smo te dve pokrajine oslobodili bez ikakve savezničke pomoći i ma da je to pitanje rešeno još 1913. godine Londonskim ugovorom o miru“.²³

U sledećoj fazi rata između grčke i turske vojske u Anadoliji primećuju se izvesne promene u tonalitetu u kojem se izveštava o samom ratu. Ključan trenutak za takvu promenu bio je pad Elefterosa Venizelosa sa vlasti u

¹⁹ „Грци у Једрену“, Политика, 9. август 1920, 1.

²⁰ Todorović, Desanka, *Jugoslavija i Balkanske države 1918—1923*, Beograd, Narodna knjiga-Institut za savremenu istoriju, 1979, 228.

²¹ Виријевић, Владан, Југословенско-турски економски односи 1918—1941, 49.

²² „Нова неправда“, Политика, 12. август 1920, 1.

²³ „Мир са Турском“, Политика, 14. август 1920, 2.

novembra 1920. godine, i povratak kralja Konstantina na grčki presto.²⁴ Beogradska štampa nije zaboravila na „neprijateljske poteze“ kralja Konstantina tokom Prvog svetskog rata prema savezništvu sa Srbijom, tokom julske krize 1914. godine.²⁵ Istovremeno, štampa je iskazivala veliko nezadovoljstvo Venizelosovom smenom sa vlasti, ukazujući na posledice koje će to imati po Grke i Grčku.²⁶ Pod tim posledicama koje po Grčku može imati povratak Konstantina na vlast beogradska štampa je najčešće podrazumevala nezadovoljstvo saveznika tom promenom, kao i mogućnost da Grčka izgubi teritorije koje je do tog trenutka držala u svojim rukama.²⁷ Razmere tog nezadovoljstva kulminaciju su dostigle u pisanju štampe oko pitanja savezništva sa Grčkom, koje je postajalo od 1912. godine. Politika je otvoreno postavljala pitanje da li takvo savezništvo više uopšte i postoji, kada u Grčkoj na vlasti nisu više ljudi koji su pravili i širili taj savez, „u čiju je savezničku ispravnost naš narod jedino imao punu veru i u koje se jedino nije prevario“.²⁸ Ovakvo viđenje unutrašnje grčke politike bojilo je stranice beogradske dnevne štampe sve do kraja tursko-grčkog rata, izuzev vesti o grčkim uspesima i neuspesima na frontu u Anadoliji.

Izveštaji sa fronta od januara 1921. godine, tačnije od započinjanja turske ofanzive i turske pobede u bici kod Inonua²⁹, prenosili su pojedinosti o

²⁴ U iščekivanju izbora u Grčkoj, *Politika* je u jednom tekstu pisala „Naš narod očekuje s interesovanjem ishod ove borbe. On ne sumnja u zdravi instinkt grčkog naroda i njegovo zdravo razumevanje svojih rođenih interesa. Pobeda njegova na izborima značila bu da stvarni nosilac politike sporazuma s nama nisu više samo pojedine ličnosti nego jedan ceo narod. Takvu pobedu mi bismo prvi i najiskrenije pozdravili“; v. v. „Grčka“, *Politika*, 14. oktobar 1920, 2.

²⁵ „Константин о Србији“, *Politika*, 20. децембар 1920, 1.

²⁶ „Веницелос“, *Politika*, 20. новембар 1920, 2.

²⁷ „Константина или Смирну“, *Politika*, 22. новембар 1920, 1; „Грчка и Савезници“, *Politika*, 21. децембар 1920, 2.

²⁸ „Наш савез са Грчком“, *Politika*, 11. децембар 1920, 2.

²⁹ Mango, Andrew, *Atatürk. Biografija tvorca modern Turske*, Zagreb, Golden marketing-Tehnička knjiga, 2011, 308.

ishodima ratnih borbi bez preteranog zalaženja u detalje.³⁰ Treba istaći da se tokom 1921. godine smenjuju turske i grčke ofanzive na frontu u Anadoliji, a odlučujuća bitka te godine odigrala se na reci Sakariji od 23. avgusta do 13. septembra 1921, gde su turske snage postigle značajnu pobedu i time sačuvale Ankaru³¹, a Grci su od ove bitke prešli u defanzivu.³²

Značajno za ovu fazu rata, jeste sve češće pisanje beogradske dnevne štampe o Kemal-paši i uviđanje pravog karaktera pokreta koji je on pokrenuo. U prvoj fazi rata češći su primeri tekstova u kojima se on posmatra samo kao komandantpobunjenika ili vojske turskih nacionalista. Od 1921. godine beogradska dnevna štampa polako uviđa rast uticaja Kemal-paše. Tako je *Politika* pisala „*Mustafa Kemal-paša, postao je poslednjih dana ne samo jedna od najznačajnijih ličnosti na Istoku, već i dobro poznata i vrlo često pominjana figura na Zapadu. Zato nisu bez interesa, čak i oskudni podaci koji se imaju i o njemu i o njegovoj sredini*“.³³ Preovlađujući narativ beogradske dnevne štampe o Mustafi Kemalu tokom rata sa Grčkom, jeste slika njega kao novog islamskog vođe, a vremenom će takav narativ doživeti radikalnu evoluciju.

Završna etapa rata

Zatišje na anadolijskom ratištu, između grčke vojske i turskog pokreta otpora predvođenog Kemal-pašom, nastalo nakon turske pobeđe na reci Sakariji avgusta 1921. godine, trajalo je godinu dana. Grci su nakon ovog poraza prešli u defanzivu, a Turci su se pripremali na odlučujuću ofanzivu. Velika ofanziva turske vojske započela je 26. avgusta 1922.

³⁰ „Грци беже“, Политика, 13. април 1921, 3.; „Из Ангорe у Шивас“, Политика, 27. јул 1921, 2.; „Грчки пораз“, Политика, 30. август 1921, 1.; „Турска офанзива“, Политика, 7. септембар 1921, 1.

³¹ „Грци пред Ангором“, Политика, 7. септембар 1921, 2.; „Ангора је Турска“, Политика, 10. септембар 1921, 1.

³² Након, Džengiz, *navedeno delo*, 70.

³³ „Ангора“, Политика, 14. јул 1921, 2.

godine.³⁴ Turske trupe stacionirane južno od Afjon-Karahisara započele su toga dana odlučujuću ofanzivu, uspevši da za nekoliko dana opkole glavninu grčke vojske i do 30. avgusta uspostave potpunu dominaciju na frontu i odnesu konačnu pobedu u ovom ratu.³⁵ Nakon početnog probijanja fronta turske trupe nastavile su sa daljim oslobađanjem. Redom su oslobađani značajni gradovi poput Burse, Eskišehira, a 9. septembra turske trupe ušle su u opkoljenu Smirnu, dok je grčka vojska već ranije započele evakuaciju svojih trupa iz Anadolije.³⁶

U izveštajima beogradskih dnevnih listova završnica rata između grčkih i turskih snaga, dobila je dosta značajniji prostor. Iako je na prethodnim stranicama, donekle predstavljena slika koju je beogradska dnevna štampa kreirala o tursko-grčkom ratu, završna faza ovog rata u većoj meri pruža priliku da se dublje pronikne u sliku grčko-turskog rata u jugoslovenskoj javnosti. Pre svega treba podvući obimnost novinskih tekstova koji su govorili o ovim temama. U štampi se sve više učitavao značaj, uticaj i posledice ovog rata za samu Jugoslaviju.³⁷

Početak završne turske ofanzive u ovom ratu bio je obeležen gotovo istovetnim pisanjem beogradskih dnevnih listova. Prvih nekoliko dana rata gotovo sva štampa prenosila je detalje o turskoj ofanzivi i porazu Grka. Sva tri posmatrana dnevna lista su svojim pisanjem pokazivala otvorenu podršku grčkoj strain u ovom ratu. Ako se samo letimično pogledaju naslovi u većini slučajeva oni su govorili o grčkom porazu i propasti grčke vojske, retki su primeri koji ovaj događaj posmatraju iz turske perspektive, gde se otvoreno moglo reći da su Turci pobedili.

³⁴ Hakov, Džengiz, *navedeno delo*, 71.

³⁵ Tomić, Sv., Zoran, *Kamal Atatürk. Tvorac Nove Turske*, Beograd, Planeta, 1939, 128.

³⁶ Mango, Andrew, *navedeno delo*, 339—340.

³⁷ U tekstu „Grčka pred katastrofom“, ukazuje se na katastrofalne posledice grčkog poraza za opšte odnose na Balkanu i u Evropi, posebno da će nastupiti jedna nova komplikacija, koja nosi opasne poremećaje kod jugoslovenskih suseda. „Грчка пред катастрофом“, Правда, 5. септембар 1922, 2.

Politika je tako pisala da je „grčki poraz potpun“³⁸. *Pravda* je pisala o porazu grčke vojske, podvlačeći da je i pored naše bliskosti sa Grčkom, turska pobjeda postala činjenica. Tu se provuklo i viđenje da je glavna prepreka ostvarivanju grčke megali ideje bila nesloga sila Antante, a da je takvu situaciju iskoristio Mustafa Kemal i da je jednim snažnim zamahom „podsetio Evropu da u njoj na sve strane tinjaju ostaci neugašenih zgarišta, koji se svakog časa mogu razbuktati u strahoviti požar“.³⁹ Mogućnost izbijanja rata na Balkanu, bila je jedna od čestih tema, a posebno u kontekstu tursko-sovjetskog savezništva.⁴⁰ Ukazivalo se da bi združivanje kemalista i „degenerisano varvarstvo“ boljševika imalo dalekosežne posledice na stabilnost Bliskog i Srednjeg Istoka, da civilizovane države moraju blisko sarađivati, ne sme se dopustiti da Crno more postane rusko-tursko jezero, kao ni Carigrad ni Trakija, što bi vodilo ka balkanskom ratu.⁴¹

Događaji vezani za poslednju etapu rata otvorili su stare rane u srpskom kolektivnom sećanju, posebno večiti strah od Turaka. Centralno mesto u razumevanju slike Turaka u ovom ratu predstavlja tursko zauzimanje Smirne. U prvim danima turskog zauzimanja Izmir, beogradski dnevni listovi su izveštavali o pojedinostima vezanim za ulazak turskih trupa u ovaj grad na zapadnoj obali Male Azije⁴², ali bez preteranog navijanja ili žaljenja zbog ovih događaja.⁴³ Kako su se događaji u Smirni razbuktavali, menjao se i tonalitet u izveštavanju jugoslovenske štampe. Ključan trenutak bio je požar koji je izbio u jermenskoj četvrti Smirne i proširio se na ceo grad. Po jednoj verziji požar su podmetnuli Grci u svom povlačenju, po drugoj verziji za požar su bili odgovorni Turci želeći da unište sve što je hrišćansko.⁴⁴ Ipak do današnjih dana

³⁸ „Грчки је пораз потпун.“, Политика, 8. септембар 1922, 2.

³⁹ „Пораз грчке војске“, Правда, 1. септембар 1922, 1.

⁴⁰ „Москва и Ангора“, Политика, 9. септембар 1922, 2.

⁴¹ „Страх од бољшевика“, Политика, 11. септембар 1922, 2.

⁴² „Турци пред Смирном“, Правда, 9. септембар 1922, 2.

⁴³ „Улазак турске војске у Смирну“, Време, 11. септембар 1922, 2.

⁴⁴ Томић, Св. Зоран, наведено дело, 129.

stvarna krivica nikada nije bila dokazana.⁴⁵ Turska krivica, stvarna ili ne, poslužila je kao povod za izrazitu turkofobiju, kako u zapadnoj, tako i u jugoslovenskoj štampi. Slika divljeg turskog osvajača ponovo se reinkarnirala u srpskom kolektivnom sećanju.⁴⁶

Ulazak turskih trupa u Smirnu u beogradskoj dnevnoj štampi ispraćen je serijom tekstova, koji su često sadržale motive iz epske poezije. Štampa je izveštavala o strahu od pokolja hrišćanskog stanovništva, koje je napuštalo svoje domove⁴⁷, bežeći pred naletom „pobesnelih turskih hordi“.⁴⁸ „Turska zverstva“⁴⁹, to je jedna od uobičajenih sintagmi koja je služila za opisivanje turskih zločina u Smirni.⁵⁰ „Tursko divljaštvo“⁵¹ opisivano je veoma detaljno, stvarala se slika da opisi turskih zločina prevazilaze i najveću maštu.⁵² Opise turskih zločina u našoj štampi karakterisao je izraziti emotivni naboj, tragični događaji u Smirni predstavljani su kao kulminacija viševjekovnih turskih zločina nad hrišćanima u Osmanskom carstvu.⁵³ Po pisanju beogradske dnevne

⁴⁵ Shaw, K. Ezel, Shaw, J. Stanford, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey II*, New York, Cambridge University Press, 1975, 363.

⁴⁶ Jezernik, Božidar, „Uvod. Stereotipizacija. „Turčina“, u: *Imaginarni Turčin* (ur. B. Jezernik), Beograd, Biblioteka XX vek, 2010, 9.

⁴⁷ „500.000 бегунаца из Мале Азије“, *Политика*, 12. септембар 1922, 2

⁴⁸ „У Смирни“, *Политика*, 10. септембар 1922, 3.

⁴⁹ „Турска зверства“, *Политика*, 15. септембар 1922, 3; „Турска зверства у Смирни“, *Време*, 16. септембар 1922, 1.

⁵⁰ Sa druge strane, beogradska dnevna štampa gotovo da nije izveštavala ili intepretirala grčke zločine u ovom ratu. Samo je u jednom slučaju prenet vest o grčkim zločinima, što je u stvari bio izveštaj Međunarodnog Komiteta Crvenog Krsta preuzet iz Ankare; v. „Ratna zverstva“, *Politika*, 13. septembar 1922, str. 4.

⁵¹ Opisivane su veoma teške i uznemirujuće turskih zločina u Smirni, o leševima žena i dece, sa „rasporanim trbusima i iskopanim očima i zaklanom decom“.

⁵² „Grci optužuju Turke“, *Pravda*, 17. Septembar 1922, 2.

⁵³ U štampi su mogli su se naći i primeri koji pokazuju svu tragiku rata i posledica koje on ostavlja. Tako je autor jednog članka u *Politici* postavljao pitanje kakva budućnost stoji pred jednim od najvećih gradova Osmanskog carstva, kada se „krv proleva, svejedno da li je turska ili hrišćanska“?. „Док се игра Риголето“, *Политика*, 13. септембар 1922, 3.

štampe stvarao se utisak, da su zločini u Smirni prevazišli sve ranije turske zločine, poput onih iz vremena osmanskog osvajanja Carigrada, pokolja na Hiosu, pokolja Jermena pre i tokom Prvog svetskog rata, prevazišli su sve što je „krvava hronika Turske do tada zabeležila“.⁵⁴

Jak anti-turski sentiment u viđenjima beogradske dnevne štampe dodatno je bio izražen kada se postavljalo pitanje budućih granica Turske. Iako je Srbija sa Turskom rešila većinu svojih sporova nakon Balkanskih ratova, novo uređivanje granica na Balkanu, ponovo je otvaralo vekovne „rak rane“ srpske istorije. Savezništvo Bugarske i Turske, kao i nesređenost jugoslovensko-bugarskih odnosa išli su u prilog tom izraženom strahu, kao i pitanje muslimana u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca. U viđenjima beogradske štampe ključno je bilo pitanje budućih granica Turske u Evropi, naročito onih u Trakiji.⁵⁵ To je predstavljano kao pitanje od neprocenjivog značaja, kao zalag za budućnost i mir u Kraljevini SHS. Bugarsko-turska granica u Trakiji, sagledavana je kao pretnja za opstanak same Kraljevine, odnosno smatralo se da „naši večiti neprijatelji“ ne smeju imati zajedničku vojnu granicu.⁵⁶ U pitanju turskih granica na Balkanu, Jedrene je predstavljano kao žila kucavica Balkana, koja ponovo ne sme dospeti u turske ruke, već mora pripasti Grčkoj, jer ni Kraljevini, a ni Rumuniji ne bi odgovarala vlast polumeseca nad Jedrenom i Trakijom.⁵⁷ Povratak Turaka na Balkan sagledavan je i kroz prizmu budućeg sukoba islama i hrišćanstva, jer i ako je Turska, koju je u toku rata počeo da stvara Kemal-paša, možda postajala modernija, nije isključivana mogućnost da moderni turski nacionalizam u borbi protiv hrišćana, kao u slučaju mladoturaka, koristi

⁵⁴ „Трагедија Смирне“, Политика, 18. септембар 1922, 2.

⁵⁵ Burna reakcija beogradskih dnevnih listova oko pitanja turske granice u Evropi bila je podstaknuta izjavom jugoslovenskom ministra spoljnih poslova Momčila Ninčića da se Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca neće protiviti povratku Turske u Evrope i da će u tom pitanju slediti politiku saveznika.v:„Чудна изјава г. Нинчића“, Политика, 17. септембар 1922, 3.

⁵⁶ „Око Цариграда и Једрена“, Политика, 19. септембар 1922, 1

⁵⁷ „Турски проблем“, Време, 22. септембар 1922, 2

svirepije metode.⁵⁸

U pisanju beogradske štampe, o mogućnosti turskog povratka na Balkan, može se učitati koncepcija *antemurale christianitatis*. Radi se o ideji srednjeevropskih i balkanskih naroda da su svi oni pojedinačno imali istorijsku misiju odbrane hrišćanstva i Evrope od Turaka.⁵⁹ „Više od pet stoleća mi bili na mrtvoj straži Evrope, to je vreme neprekidnog niza krvavih borbi sa Turcima, a sve to vreme predstavljalo je niz naših teških stradanja, kojima smo očuvali kulturu Zapada.“⁶⁰ Pored ove koncepcije, u ovakvim viđenjima beogradske štampe možemo učitati i jedno od tumačenja pitanja osmanskog nasleđa na Balkanu, da ono predstavlja spajanje nespojivih elemenata hrišćanstva i islama, i da je predstavljalo nametanje socijalnih, verskih, institucionalno nespojivih, rasnih elemenata autohtonim balkanskim hrišćanskim narodima.⁶¹

Slika predvodnika turskog pokreta otpora Kemal-paše u očima beogradske dnevne štampe i jugoslovenske javnosti tokom trajanja rata sa Grčkom, bila je izrazito negativna. Jedan od ključnih narativa koji se sreće u štampi jeste slika Kemal-paše kao novog panislamskog vođe i muslimanskog ratnika, imajući u vidu strah od potencijalnog uticaja i odjeka pobeđe Kemal-paše, na muslimane u Kraljevini SHS. U poslednjim danima turske ofanzive septembra 1922. godine, beogradska štampa je prenosila vesti iz sarajevske štampe, o turskim uspesima. U jednom tekstu crnim slovima su podvučene reči da su Turci pokazali „da nijesu umorni i posle desetogodišnjeg ratovanja, da u njima živi stari duh velikih turskih osvajača.“⁶² U jednom od svojih govora u ankarskoj skupštini, Mustafa Kemal je navodno govorio o teškom položaju muslimana u Staroj Srbiji, izražavajući uverenje da ta velika

⁵⁸ „Наша политика и Турска“, Време, 18. септембар 1922, 2

⁵⁹ Jezernik, Božidar, “Uvod. Stereotipizacija Turčina”, 23—24.

⁶⁰ „Значај турског уласка у Тракију“, Политика, 10. септембар 1922, 3.

⁶¹ Todorova, Marija, *Imaginarni Balkan*, Beograd, Biblioteka XX vek, 1999, 279—280.

⁶² „Одјек Кемалових победа“, Политика, 10. септембар 1922, 3.

muslimanska masa ostati neće ostati nezainteresovana za ono što se dešava u Turskoj.⁶³ Kemal-paša viđen je kao pokretač modernog turskog nacionalizma, taj turski nacionalizam je u srpskoj javnosti upoređivan sa zvaničnom politikom Osmanskog carstva, nakon revolucije iz 1908. godine. Bio je to pokret koji je iznedrio i samog Kemal-pašu. Negativnoj slici Kemal paše doprinosilo je i pisanje beogradske dnevne štampe o turskom rešavanju nacionalnog pitanja u Maloj Aziji. Tokom rata sa Grčkom beogradska dnevna štampa je periodično izveštavala o turskim zločinima nad Jermenima tokom Prvog svetskog rata⁶⁴, da bi gotovo svakodnevno izveštavala o turskim zločinima u Smirni i velikom broju izbeglica iz Male Azije.⁶⁵ U pisanju beogradske dnevne štampe o turskom rešavanju nacionalnog pitanja u Anadoliji, Kemal-paša sreće se kao „Angorski Neron“ čime se pravila analogija sa spaljivanjem Rima i Smirne, i zločinima nad Grcima i Jermenina sa jedne, i Jevrejima sa druge strane.⁶⁶

Vojni uspesi Kemal-paše sagledavani su više kao posledica slabosti njegovih protivnika, u prvom redu Grčke, a ne kao dokaz njegovog izuzetnog komandovanja turskom vojskom.⁶⁷ Retki su primeri koji su govorili pohvalno o delu i liku Kemal-paše. U listu *Vreme* se samo nekoliko dana kasnije sreće tekst koji govori veoma pohvalno o karakteru Mustafe Kemal-paše, ističe se njegova veličanstvena pobeda, da postaje jednako dobar političar, kao što je i vojnik, da nije želeo da lakomislenim potezima kompromituje plodove svoje pobede.⁶⁸ Ako bi gledali sliku Kemal-paše u celini tokom rata sa Grčkom, njegova karijera praćena je kroz Istočno pitanje, ne toliko kroz njegovu političku i vojnu karijeru, a po najmanje su tokom većeg dela rata iznošeni stavovi koji su

⁶³ „Цариград и Једрене.“, Политика, 16. септембар 1922, 3.

⁶⁴ „Јерменске жртве“, Правда, 9. новембар 1919, 2.

⁶⁵ „500.000 бегунаца из Мале Азије“, Политика, 12. септембар 1922, 3.

⁶⁶ „Ангорски Нерон“, Политика, 29. септембар 1922, 1—2.

⁶⁷ „Наша политика и Турска“, Време, 18. септембар 1922, 2.

⁶⁸ „Око Кемал паше“, Време, 24. септембар 1922, 2.

govorili o njegovoj ličnosti, što će kasnije doživeti potpuni preobražaj.⁶⁹ Ako bismo grčko-turski rat sagledali kao jednu od celina u kojima se u srpskoj i jugoslovenskoj javnosti stvarala slika o Ataturkovoju Turskoj, faza grčko-turskog rata pre bi poslužila da se sagleda šira slika Jugoslavije. Ono što je u pisanju dnevne štampe provejavalo tokom trajanja ovog rata, najčešće je proizilazilo iz velikog nezadovoljstva koje su u srpskoj i jugoslovenskoj javnosti izazivale odluke velikih sila oko rešavanja mirovnih pitanja u Evropi, a odlukama vezanim kako za Grčku, tako i za Tursku u pisanjima štampe stvarao se osećaj izvesne ugroženosti nove jugoslovenske države, a u takvoj ugroženosti stari neprijatelji Turci i ambivalentni saveznici Grci igrali su trenutne uloge, u zavisnosti od toga koje je u datom trenutku Jugoslaviji stvarao veći osećaj ugroženosti.

Slika Jugoslavije

Na početku ovog rada u kratkim crtama smo predstavili percepciju Kemalpaše u jugoslovenskoj javnosti vodeći se pisanjima beogradske dnevne štampe za vreme grčko-turskog rata. U ratnom vihoru Anadolije Kemal-paša je započeo evoluciju svoje slike u jugoslovenskoj javnosti. Prvi meseci grčko-turskog rata u izveštajima beogradske dnevne štampe nisu donosili mnogo vesti o turskom pokretu otpora u Anadoliji. U sporadičnim izveštajima koji su govorili o postojanju turskog pokreta otpora isticao se njegov nacionalistički karakter i da oni vode rat protiv saveznika⁷⁰. Jugoslovenska vlada je posredstvom svog delegata u Carigradu dobijala izveštaje koji su govorili da će kemalistički pokret imati uticaja na ceo islamski svet i da će igrati važnu ulogu u budućoj istoriji Turske.⁷¹ Razlog za negativnu percepciju kemalističkog pokreta viđen je u savezništvu koje je Kemal paša sklopio sa Sovjetskim Savezom

⁶⁹ Teodosijević, Mirijana, *Mustafa Kemal Ataturk u jugoslovenskoj javnosti*, Beograd, Nea, 1998, 10.

⁷⁰ „Победа и мир“, Политика, 22. март 1920, ; Hakov, Džengiz, *navedeno delo*, 67.

⁷¹ Todorović, Desanka, „*Stav Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca prema mirovnom ugovoru u Sevru*“, 253.

u martu 1921. godine.⁷² Beogradska štampa prenosila je povremeno vesti o kontaktima boljševika i Kemal-paše, koje su verovatno imale za cilj da dokažu uništilački potencijal kemalističkog pokreta.⁷³ Strah od ovog savezništva bio je podgrejan politikom jugoslovenske vlade prema novonastalom Sovjetskom Savezu, ali i jačanju Komunističke partije u zemlji i zabranom njenog rada koji je nastao donošenjem Obznane i Zakona o zabrani rada Komunističke partije. Obznana je Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca proglasila samo za jedan deo fronta u borbi protiv boljševika, koju je vodio čitav svet.⁷⁴ Već je naglašeno ranije, da je glavni strah sa jugoslovenske strane, u vezi sa Kemal-pašom dolazio od strane mogućeg uticaja kemalističkog pokreta na muslimane u Jugoslaviji. Sa time je bilo i povezana mogućnost eventualnog savezništva između kemalista i Bugarske. Strah od uticaja na muslimane u Kraljevini dolazio je usred nerešnosti agrarnog pitanja, zahtevom muslimana u Kraljevini za izvesnu versku autonomiju, po pitanju šerijatskih sudova, prosvetnom autonomijom i sličnim zahtevima. Zvanična politika jugoslovenske vlade bila je usmerena ka tolerisanju muslimanskog političkog pokreta, ali u jugoslovenskim okvirima. Paralelno sa tim tekla je i borba jugoslovenskih vlasti za suzbijanje uticaja koji su mogli stići iz Turske.⁷⁵

Ličnost Mustafe Kemala Atatürka (*tur. Mustafa Kemal Atatürk*) je u izveštajima beogradskih dnevnih listova u prvim fazama rata tokom 1920. i 1921. godine sagledavana iz ugla njegovih vojničkih poduhvata i vesti koje su dolazile sa fronta. Zbog udaljenosti samog ratišta u Anadoliji beogradski dnevni listovi nisu ni putem sopstvenih izvora ili onih iz inostranstva dobijali vesti o samom karakteru turskog pokreta otpora i ličnosti Kemal-paše. Uticaj na takvo izveštavanje jugoslovenskih medija verovatno treba tražiti u vladajućim narativima savezničke štampe i slike o Kemal paši koja je tamo stvarana, a time

⁷² „Руси и Турци“, Правда, 23. март 1921, 2.

⁷³ „Болшевици и Турци“, Политика, 22. јул 1920, 2.

⁷⁴ Petranović, Branko, *Istorija Jugoslavije 1918-1978*, Beograd, Nolit, 1981, 65–67.

⁷⁵ Todorović, Desanka, „*Stav Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca prema mirovnom ugovoru u Sevru*“, 253.

i posredno prenošena u jugoslovensku javnost. Retki tekstovi koji se mogu pronaći u štampi o Ataturku u prvim godinama rata ističu se oskudnošću podataka o njemu. Ocenjivan je kao jedna od najznačajnijih figura na Istoku, o tome da Turci vide u njemu tvorca i preporoditelja Turske, sa neograničenom vlašću koju je jedino upotrebljavao za dobro svoje zemlje.⁷⁶ Od predstavnika kemalističkog pokreta su tokom 1921. godine slati brojni signali jugoslovenskoj vladi koji su za cilj imali kako afirmaciju samog kemalističkog pokreta, tako i razbijanje svake sumnje da kemalisti sa Bugarima rade na štetu Jugoslavije u Makedoniji ili na mobilizaciji muslimanskih masa u celoj Jugoslaviji. Jugoslovenska vlada stupila je u kontakt sa predstavnicima kemalističkog pokreta, ali je zadržan neutralan stav usled nepoverenja u Turke.⁷⁷

Slika Kemal-paše kao islamskog ratnika koja je dominirala u njegovoj percepciji u srpskoj i jugoslovenskoj javnosti tokom rata sa Grčkom odgovarala je istorijskom iskustvu. To iskustvo u datom trenutku nije omogućavalo sagledavanje celokupne ličnosti Kemalpaše, politike i karaktera njegovog pokreta. To istorijsko iskustvo Turke je poznavalo kao divlje zavojevače sa Istoka, koji su Srbiju stavili u petvekovno ropstvo, a u Kemalpaši je videlo simbiozu svega onoga što je u osmanskom periodu srpske istorije simbolizovala vrhovna vlast sultana. Opšta mesta koja smo mogli sreći o Turcima i Kemal-paši, kako smo pokazali u poglavlju o turskom ratu za nezavisnost, posledica su dugogodišnje potčinjenosti Turcima, a odnose se na turske zločine počinjene prema Srbima i uništenja srpske srednjovekovne države i kulture. Zvaničan stav jugoslovenskih vlada tokom grčko-turskog rata o nemešanju Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca u isti iz činjenice da je Kraljevina Srbija sve svoje probleme sa Turskom rešila Balkanskim ratovima, nije u srpskoj i jugoslovenskoj javnosti mogao da dobije jako uporište upravo iz razloga

⁷⁶ „Ангора“, Политика, 14. јул 1921, 3.

⁷⁷ Todorović, Desanka, *Jugoslavija i balkanske države*, 153–155.

percepcije Turaka kao „većitih neprijatelja“.⁷⁸ Takođe, u slici koja se o Kemal-paši stvarala u jugoslovenskoj javnosti u vezi povezivanja njegove politike sa islamom i redefisanju turskog nacionalizma, a sa tim u vezi da će moderni turski nacionalizam dati novu snagu islamu u nekom budućem sukobu sa hrišćanstvom, može se videti povezivanje kemalističkog pokreta sa mladoturskim pokretom. U srpskoj javnosti Mladoturska revolucija iz 1908. godine otvorila je izvesnu nadu da će zvanična politika Osmanskog carstva skrenuti sa kursa panislamizma na kojem je bila za vreme sultana Abdul Hamida, ali vreme je pokazalo da je ona na novim temeljima samo još više zaoštrila taj kurs. Kako je Kemal-paša upravo potekao iz redova ovog pokreta, uzmimo u obzir i posledice rata sa Grčkom, milione izbeglica i svirepe zločine, a usled nepoznavanja prave suštine novog kemalističkog pokreta, jedina konstrukcija koja je u srpskoj javnosti mogla da se stvori jeste ona koja je već bila i duboko ugrađena u kolektivnu svest, o Turcima kao većitim neprijateljima.

Nepoverljivost prema Turcima bila je još jedan od osnova za građenje negativne slike Kemal-paše i Turaka u jugoslovenskoj javnosti. Kako smo istakli ranije, iako su sa turske strane neprestano slate poruke koje su isticale prijateljske namere prema Kraljevini Jugoslaviji, štampa je uporno isticala nepoverenje prema Turcima.⁷⁹ Obećanja Kemal paše o nemešanju u unutrašnja pitanja Kraljevine, shvatana su kao zaludna obećanja u kojima se provlačila ideja o orijentalističkoj prevrtljivosti koja će stvoriti sve suprotno u odnosu na ono što se govorilo da će se uraditi.⁸⁰ Negativna percepcija Turaka u vezi turskih zločina u Maloj

⁷⁸ Milosavljević, Olivera, *U tradiciji nacionalizma ili stereotipi srpskih intelektualaca XX veka o "nama" i "drugima"*, Beograd, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2002, 285–286.

⁷⁹ Tokom konferencije u Lozani turski ministar spoljnih poslova Ismet-paša je u ime ankaraske vlade čak dao i izjavu da su apsolutno neistinite tvrdnje da turska vlada planira bilo kakvu akciju među muslimanima u Jugoslaviji, potvrđujući to rečima da je turska vlada spremna da donese i zvaničnu deklaraciju po tom pitanju. v. A. Милосављевић, „Нинчић и Исмет паша“, Политика, 24. новембар 1922, 2.

⁸⁰ „Турска опасност“, Време, 11. новембар 1922, 2.

Aziji u srpskoj javnosti predstavljena je kao imperativ i dužnost na koju je srpsku stranu obavezivala krvava hronika turskih zločina počinjena nad sopstvenim narodom. U tome je istican glas čovečnosti, koji je govorio iz duše našeg naroda pune mučeničkih uspomena na turske zločine i takve uspomene nisu mogle da dozvole da srpska javnost ostane samo nemi posmatrač.⁸¹ Ovakva konstrukcija pored iskustava iz zajedničke srpsko-turske prošlosti na Balkanu pravljena je iz razloga velikog nezadovoljstva koje je beogradska štampa prenosila u srpsku javnost povodom politike sila Antante u pogledu rešavanja Istočnog pitanja u Maloj Aziji, a koji je ponikao iz nezadovoljstva oko nesređenosti koje su Jugoslaviji donosile mirovne konferencije i nesređenost odnosa sa susedima. U povratku Turske na Balkan viđena je još jedna opasnost po opstanak novostvorene jugoslovenske države. Evropa je viđena kao krivac za jednu od najstrašnijih tragedija 20. veka. Evropski dezorijentisani stav dopuštao je i nije sankcionisao zatvaranje knjige novog hrišćanskog mučeništva.⁸² U strahu od potencijalne ugroženosti od povratka Turske na Balkan, štampa je u javnosti pravila konstrukciju koja je Turke uvek činila drugima, udaljene od svakog evropskog obrazca, Turcima koji su nakon teškog poraza u Prvom svetskom ratu sada pobedili i predstavljeni su kao željni osvete.⁸³

Strah od Turaka i isticanje turske pretnje u srpskoj javnosti nakon završetka turskog rata za nezavisnost bila je izvesna srpska ili u širem smislu rečeno jugoslovenska reprodukcija orijentalizma. Prvobitna orijentalistička dihotomija u kojoj je Azija „Istok“ ili „druga“ u odnosu na Evropu, u srpskom i balkanskom slučaju predstavljaju primenu ovog prvobitnog obrasca gde se Turska definiše kao drugo u odnosu na Evropu, a mi se definišemo kao ono prvo.⁸⁴ U jednom novinskom tekstu

⁸¹ „Глас човечанства“, Време, 13. новембар 1922, 2.

⁸² Isto.

⁸³ Франкароли, Арналдо, „Страх од сутрашњице“, Политика, 6. новембар 1922, 1–2.

⁸⁴ Bakić, Hayden, Milica, *Varijacije na temu 'Balkan'*, Beograd, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, 2006, 54.

ta reprodukcija se najbolje videla u iskazu jednog autora koji naglašava da su turski zločini nad hrišćanima u Maloj Aziji i u budućoj zaštiti nacionalnih manjina, dokaz da se na Tursku ne mogu primeniti evropski pojmovi o državama.⁸⁵ Strah od Turaka propagiran u srpskoj javnosti po pitanju uticaja Turske na muslimane u Jugoslaviji, svoje uporište ima u srpskom odnosu prema Muslimanima koji se može definisati kao izdajnički sindrom, povezan sa islamizacijom u vreme osmanske prevlasti na Balkanu i većitog motiva izdaje vere pradedovske.⁸⁶ Već smo istakli kako je u pisanjima o budućim granicama Turske štampa uporno isticala nepohodnost da se Turskoj ne dozvoli povratak na Balkan, gde je Jedrene istaknuto kao žila kucavica koja nikako ne sme pasti u turske ruke. U takvom viđenju budućih granica Turske u srpskoj javnosti potencirala se dodatna ugroženost jugoslovenskih granica u slučaju nekog budućeg rata. Tu opasnost dodatno je otežavala potencijalna opasnost od Mađarske sa severa, Bugarske sa istoka i Italije sa zapada. Ta opasnost je najbolje sažeta u jednom članku u Politici gde je nepoznati autor to definisao rečima „još manje nam je potrebno da talijansko-bugarsko-mađarskom lancu, koji vezuje našu državu dodamo i turski beočug“.⁸⁷ Ovde se da učitati ukorenjena predstava o „pretećem Turčinu“ i nemilosrdnom osvajaču sa Istoka, a ona je u evropskom slučaju uvek aktivirana kada bi se ukazala neka nova pretnja.⁸⁸ Kako je u srpskoj javnosti uporno isticana pretnja od strane gotovo svih jugoslovenskih suseda, Turci su iskorišćeni kao začim koji je svakoj pretnji davao na jačini, iako realna pretnja nije postojala.

Period od Lozanske konferencije do uspostavljanja zvaničnih odnosa između Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca jeste izvesna međufaza u kojoj dolazi do velikog zaokreta u pisanju beogradskih dnevnih listova

⁸⁵ „Питање мањина у Лозани“, Време, 29. децембар 1922, 2.

⁸⁶ Bakić, Hayden, Milica, *navedeno delo*, 67.

⁸⁷ „Наши интереси у Источном питању“, Политика, 24. децембар 1922, 1.

⁸⁸ Muršič, Rajko, “O simboličkom Drugojačenju. „Turčin kao preteće drugo“, u: *Imaginarni Turčin* (ur. Božidar Jezernik), Beograd, Biblioteka XX vek, 2010, 32–33.

o Turskoj. Narativi beogradskih dnevnih listova postepeno prerastaju u sve pozitivnije viđenje promena koje se dešavaju u Turskoj. Letimični pogled na naslove koji govore o Turskoj omogućavaju da se stekne prvi uvid u takvu promenu. Ako se ranije o Kemalpaši govorilo kao o „angorskom Neronu“, u ovoj međufazi predstavljan je kao onaj koji hoće da modernizuje Tursku.⁸⁹ Veliku ulogu u promeni te percepcije imalo je i uspostavljanje zvaničnih odnosa između dve zemlje tokom 1925. godine. Intervjui turskih zvaničnika o obnovi jugoslovensko-turskih odnosa u kojima je naglašavano to da Turska Jugoslaviju vidi kao vodeću zemlju na Balkanu⁹⁰ morali su u srpskoj javnosti proizvesti osećaj nadmoćnosti koju je nova država nosila, da ona više nije malena Srbija već jedna velika država koja ravnopravno učestvuje u balkanskoj i evropskoj politici. To je bila jedna od glavnih mantri jugoslovenske spoljne politike tokom trajanja konferencije u Lozani koja je nastojala da igra na kartu zemlje predvodnice novog balkanskog pakta, čime se pothranjivao narativ o novoj ulozi Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca u međunarodnim odnosima, zaštitnice Versajskog sistema.⁹¹ Simpatije prema Turskoj mogle su se osetiti u svakom daljem približavanju između dve zemlje. Tako je intervju *Politike* i *Vremena* sa ministrom spoljnih poslova Turske Ruždijem Arasom još više otvarao vidike srpskoj javnosti u kojima je mogla da sagleda novu Tursku. Ruždi Aras je govorio o idealima unutrašnje turske politike, koja je pošla od toga da usvoji modernu civilizaciju i postane savremena. Turski ministar je govorio o velikom afinitetu između Turaka i Slovena, isticao je da na Balkanu, Turska i jugoslovenska država nemaju više među sobom nikakvih suprotnosti i da Jugoslavija i Turska kao trebaju postati faktori koji će najbolje saradivati na očuvanju mira na Balkanu.⁹²

⁸⁹ „Кемал-паша хоће да модернизује Турску“, Време, 3. април 1924, 2

⁹⁰ С. Винавер, „Пред успостављањем односа између наше земље и Турске“, Време, 12. септембар 1925, 1.

⁹¹ Michalak, Pawel, „The Image of Turkey in the Public Discourse of Interwar Yugoslavia During the Reign of King Aleksandar Karađorđević (1921-1934) According to the Newspaper „Politika“, *Nauki Społeczne*, 24 (1/2019), 151–152.

⁹² „Izjave Ruždi-beja „Politici“, *Politika*, 25. decembar 1925, 2.

Summary:

After the end of the First World War and during the peace conference in Paris, a war broke out between Greece and Turkey on the west coast of Asia Minor, after the Greek capture of Izmir. The newly formed Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes mostly maintained a neutral position during the war between Greece and Turkey. Based on the writings of the Belgrade daily press, we come to the conclusion that this war was of great interest to the Yugoslav state. Based on the analysis of writings about the course of the war, one gets the impression that the Yugoslav press openly supported the Greek side in this war, but with a certain amount of ambivalent attitude due to the support Greece received from the great powers. On the other hand, the press, due to experiences from the common Serbian-Turkish past, created a very negative image of Turks and Mustafa Kemal Atatürk. That negative image was created for the reason of seeing Turkey as a danger and a threat to the survival of the newly founded Yugoslav state.

Izvori i literatura**Izvori**

Време – Београд

Политика – Београд

Правда – Београд

Literatura

Bakić, Hayden, Milica, *Varijacije na temu 'Balkan'*, Beograd, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, 2006.

Виријевић, Владан, Југословенско-турски економски односи 1918–1941, Косовска Митровица, Филозофски факултет Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици, 2018.

- Jezernik, Božidar, *Divlja Evropa*, Beograd, Biblioteka XX vek, 2007.
- Jezernik, Božidar, *Imaginarni Turčin*, Beograd, Biblioteka XX vek, 2010.
- Mango, Andrew, *Atatürk. Biografija tvorca moderne Turske*, Zagreb, Golden marketing – Tehnička knjiga, 2011. (prev. Dino Mujadžević).
- Michalak, Pawel, „The Image of Turkey in the Public Discourse of Interwar Yugoslavia During the Reign of King Aleksandar Karađorđević (1921-1934) According to the Newspaper „Politika“, *Nauki Społeczne*, 24 (1/2019), 143–166.
- Milosavljević, Olivera, *U tradiciji nacionalizma ili stereotipi srpskih intelektualaca XX veka o “nama” i “drugima”*, Beograd, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2002.
- Stanford, Shaw J., Shaw, Kural, Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey II: Reform, Revolution and Republic: The Rise of Modern Turkey, (1808-1975)*, New York, Cambridge University Press, 1977
- Teodosijević, Mirjana, *Mustafa Kemal Atatürk u jugoslovenskoj javnosti*, Beograd, Nea, 1998.
- Todorova, Marija, *Imaginarni Balkan*, Beograd, Biblioteka XX vek, 1998.
- Todorović, Desanka, *Jugoslavija i Balkanske države 1918–1923*, Beograd, Narodna knjiga – Insitut za savremenu istoriju, 1979.
- Todorović, Desanka, „Stav Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca prema mirovnom ugovoru sa Turskom u Sevru 1920. godine“, *Istorija XX veka*, XI (1970), 231–268.
- Тодровић, Десанка, „Питање успостављања дипломатских односа између Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца и Републике Турске (1923–1925)“, 265–289.
- Томић, Св. Зоран, Камал Ататурк – творац Нове Турске, Београд, Планета, 1939.
- Наков, Дžенгиз, *Istorija savremene Turske*, Prizren, Centar za turkološka istraživanja Balkana, 2011. (prev. Vladan Virijević)

JOVAN MUHADINOVIĆ
DOKTORANT, UNIVERZITET CRNE GORE
FILOZOFSKI FAKULTET, NIKŠIĆ

ISTORIJSKE INTERPRETACIJE NASILJA NA PRIMJERU „RATA ZA MIR” 1991.

Abstrakt: Rad *Istorijske interpretacije nasilja na primjeru Rata za mir 1991.* predstavlja studiju slučaja čiji je primarni cilj da kroz analitičko - komparativni istorijski metod ukaže na interpretacije događaja ratne 1991-92. godine na teritoriji Konavala i starog grada Dubrovnika. Naučnom analizom dali smo prikaz vojne operacije koju su izvele jedinice Jugoslovenske Narodne Armije, čiji su pripadnici većinom bili vojnici iz Crne Gore. Razlozi, tumačenja, interpretacije iz perioda ove vojne operacije 1991. godine uveliko se razlikuju od onoga što će se govoriti decenijama kasnije. Cilj ove studije slučaja je upravo to - objasniti razloge i uzroke zbog kojih je došlo do promjene stava crnogorske državne vlasti prema ovom događaju.

Izvori korišćeni u ovom radu baziraju se na prethodnim istraživanjima, koje su sastavni dio mog rada: *Rat 90-ih, napad na Dubrovnik*, koji je objavljen u zborniku radova *Ratovi 1990-tih u regionalnim historiografijama*, 2021. u izdanju Udruženja za modernu historiju iz Sarajeva. U tom radu je kroz istraživanje dnevnog lista *Pobjeda* detaljno analiziran period napada JNA na Dubrovnik od oktobra 1991. do povlačenja ovih jedinica u maju 1992. godine. Tekstovi dnevnog lista *Pobjeda* iz oktobra 2001, 2012. i 2021. godine korišćeni u ovom radu najbolje prikazuju kako su se događaji na dubrovačkom ratištu tumačili u narednim decenijama od strane crnogorskih vlasti. Sadržaj najstarijeg crnogorskog dnevnog lista tokom 2000-tih na najbolji način pokazuje distinkciju državnog i javnog interpretiranja rata i nasilja na dubrovačkom ratu 1990-tih godina prošlog vijeka i danas. Za bolje razumijevanje događaja prije i poslije ratne 1991. godine, kao i

promjene u zvaničnoj crnogorskoj politici nakon 1997. godine koristio sam i trotomnu monografiju: Šerbo Rastoder, Novak Adžić, *Moderna istorija Crne Gore 1988 – 2017*, koja je izdata u Podgorici 2020. godine.

Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija i njena rukovodstva pored decenijskih napora tokom svog postojanja nijesu uspjeli da stvore stabilne preduslove za opstanak višenacionalne zajednice. Ekonomska nestabilnost i inflacija 1980-tih godina 20. vijeka doprinijele su produbljanju političkih problema u jugoslovenskim republikama.¹

Jugoslovenska nestabilnost i problemi nijesu zaobišli ni Crnu Goru. Krajem avgusta 1988. godine došlo je do mitinga u tadašnjem Titogradu, gdje su učestvovali Srbi i Crnogorci sa Kosova i Metohije. Miting *solidarnosti sa kosovskim Srbima i Crnogorcima*, ubrzo je dobio potpuno drugačiji kontekst. Iako su crnogorske vlasti sa organizatorima dogovorile da se sa titogradskim mitingom završe okupljanja, oni su nastavili sa sprovođenjem naloženog plana. Proteste je trebalo proširiti na cijelu republiku čime bi se učvrstila Miloševićeva politika.² Tokom 1988. godine mitinzi su nastavljeni u Kolašinu, na Cetinju u Nikšiću i u Andrijevići. Prema nekim podacima održano je preko 40 mitinga na kojima se procjenjuje da je bilo više stotina hiljada ljudi. Cilj ovih okupljanja bio je da se obori Vlada SR Crne Gore koja se zalagala za smirivanje tenzija i mirno rješenje krize na Kosovu. Nije bila tajna da ova Vlada nije bila naklonjena Miloševiću. Taj cilj postignut je u januaru 1989. godine kada su *mladi, lijepi i pametni* kadrovi zamijenili *ostarjele* članove Vlade koji su optuživani za izdaju srpskog i crnogorskog naroda na Kosovu i Metohiji. Među *mladim, lijepim i pametnim* kadrovima izdvojiće se Momir Bulatović, Svetozar Marović i Milo Đukanović.

¹ Jovan Muhadinović, „Rat 1990-ih: Napad na Dubrovnik“. U: Dubravka Stojanović, Husnija Kamberović (ur), *Ratovi 1990-ih u regionalnim historiografijama: kontroverze, interpretacije, nasljeđe*. Sarajevo: Udruženje za modernu historiju, 2021, str. 71-92.

² Šerbo Rastoder, Novak Adžić, *Moderna istorija Crne Gore 1988 – 2017*, Podgorica, 2020, tom. 1, str. 64-77.

Zahvaljujući ovoj *avangardi mladosti, ljepote i pameti* Miloševićev je pod svoju kontrolu stavio Crnu Goru.³

Slovenija i Hrvatska su krajem juna 1991. godine proglasile nezavisnost. Kao odgovor na to došlo je do sukoba JNA i Teritorijalne odbrane Slovenije. Oštra reakcija Evropske zajednice primorala je jugoslovenske državnike da potraže mirno rješenje nastalih sporova. Početkom jula 1991. godine na Brionima su se susreli predstavnici Srbije, Crne Gore, Hrvatske i Slovenije. Zajedno sa predstavnicima Evropske zajednice izrađena je Brionska deklaracija koju su 7. jula potpisali svi delegati. Slovenija i Hrvatska privremeno su povukle odluku o proglašenju nezavisnosti, dok su se srpski i crnogorski zvaničnici obavezali na poštovanje prava naroda na izbor i mirno rješenje situacije. Srbija nije imala ništa protiv slovenačke nezavisnosti. Međutim, dijelovi Hrvatske naseljeni srpskim stanovništvom za Srbiju su predstavljali teritorije koje moraju ostati u sastavu Jugoslavije, tj. Srbije. Crna Gora je tada potpuno pratila politiku zvaničnog Beograda. Slovenija je prilično lako izašla iz sastava druge Jugoslavije, ali ne i Hrvatska.⁴ Jedini način da se to ostvari bilo je parčanje hrvatske republike, protivno zakonima. Zbog toga će izbiti ratni sukobi među kojima je i napad na Dubrovnik.

Sredinom 1991. godine ogromni uticaj na građane i javnost Crne Gore izvršili su mediji. U nedostatku informacija iz različitih izvora (tada postoji jedna novina *Pobjeda* i jedna televizija državna) crnogorski građani potpuno su pali pod uticaj režimskih sredstava informisanja. Aktuelne crnogorske vlasti preko ovih glasila pripremale su napad na Dubrovnik. *Pobjeda* je već 16. septembra pisala o kritičnom stanju na granici Crne Gore i Hrvatske. Situacija se tumačila namjerom hrvatskih vlasti da ugroze crnogorsku teritoriju i stanovništvo. Iz Herceg Novog stizale su vijesti o gomilanju hrvatskih trupa, čiji pripadnici ulaze na teritoriju republike. *Pobjeda* je na to reagovala riječima „... treba da

³ Isto, str. 93-102.

⁴ Isto, str. 514-519.

znaju da Boka Kotorska nikad nije bila hrvatska, pa neće ni biti uprkos skrivenim aspiracijama Franja Tuđmana i njegovih doglavnika“.

Članci ovog lista pod nazivom *Spremni za odbranu granice* nijesu ukazivali na mir, već na ugroženost Crne Gore i njenih stanovnika od hrvatskih agresora. U istom broju „*Pobjede*“ kao neophodna je navedena mobilizacija Titogradskog korpusa i Ratne jedinice 6247 u Vojnopomorskom sektoru Boka. Novinski tekstovi ovog lista govore da je „Dubrovčanima dosadila tišina ratnih položaja (...) da hoće da pale srpske kuće, kolju goloruk srpski narod i progone djecu....“⁵ Medijska propaganda izazivala je gnijev crnogorskih građana koji su sistematski pripremani da podrže napad na dubrovačko primorje.

Predsjednik opštine Herceg Novi govorio je da su na granici uspostavljene neophodne kontrole zbog švercovanja oružja za hrvatske snage. Na zahtjeve i molbe iz dubrovačke opštine za smirivanjem tenzija gradonačelnik Novog je odgovorio: „a što se pak razgovora s njima tiče bilo ih je dosta i previše. Ništa od dogovorenog nijesu ispoštovali. Kada to učine razgovaraćemo o mirnom životu za koji se navodno i na riječima zalažu...“ Što je to što Dubrovčani *nijesu ispoštovali* do danas je ostalo nepoznato. Situaciju su intezivno potpaljivali novinari *Pobjede* svojim tekstovima: „Varljivi mir još traje. Ali izvjesno je, on više nikoga ovdje, ni pripadnike JNA ni opštinske vlasti, pa ni građane ne može zavarati. Iskustva drugih ne treba još jednom provjeravati...“⁶ Ubrzo su u Herceg Novom uhapšena i trojica ribara za koje se tvrdilo da su špijuni, jer su navodno sa sobom imali dvogled, fotoaparat i pištolj za koji nijesu imali dozvolu. *Pobjeda* zaključuje „da su išli u lov po zadatku“, tj. da su utvrđivali pozicije optimalne za planirani napad na Crnu Goru. Novine daju naslov članka *Mir sve dalje*. Novinarima je data uloga sudija i političkih analitičara koji su unaprijed izvještavali da od mirnog rješenja neće biti ništa. Crnogorska javnost se intezivno,

⁵ Jovan Muhadinović, „Rat 1990-ih: Napad na Dubrovnik“, str. 72.

⁶ Isto, str. 73.

medijski bombardovala vijestima o koncentraciji hrvatskog MUP – a i Zbora narodne garde na granici ka Crnoj Gori.

Predsjednik Predsjedništva SR Crne Gore Momir Bulatović boravio je septembra 1991. godine u Herceg Novom. Tom prilikom izjavio je da je vojna mobilizacija neophodna radi odbrane Crne Gore. Navodni razlog bila je aktivnost hrvatske vojske koja stalno dopunjava svoje redove na drugoj strani granice. *Pobjeda* izvještava da su JNA i Teritorijalna odbrana u napetosti, ali da spremno „iščekuju prvi pucanj protivnika“. Zapaljivi naslovi u novinama se nastavljaju. Naziv ovog članka Čekajući metak, dovoljno govori. Nakon takvih izjava dolazi 20. septembra do navodnog hrvatskog napada na Prevlaku u Crnoj Gori. Metak se izgleda jedva dočekaao.

Narodna stranka Crne Gore je u Skupštini pozivala svoje članove i građane na mobilizaciju jer kako kažu: „treba da branimo⁷ srpske teritorije kako u granicama Crne Gore tako i šire (...) Poziv na demilitarizaciju Crne Gore je upravo poziv na izdaju koju očekuju hadezovski istomišljenici

⁷ Kakva je to „odbrana“, bila sa razočaranošću je kasnije za „Monitor“ govorio jedan od bivših članova i visokih funkcionera Narodne stranke koji je bio na dubrovačkom ratištu. U kasarni u Nikšiću je primijetio da među dobrovoljcima nije bio niko od članova DPS a, koji su pozivali na rat. Na frontu je uvidio da to nije rat ni za odbranu Crne Gore, ni srpstva ni Jugoslavije, zbog čega se on prijavio. Teritorije na kojima je bio opisuje kao tuđe, napuštene, bez vojnika i bilo kakve odbrane. Kaže da je morao da odbrani jednog seljaka koji nije htio pijanom vojniku da da vino iz podruma. Ovaj je nasrnuo na njega, njegovog oca od 96 godina i unuku koja je imala svega 10 godina tada. Sjetio se svoje ćerke Jelene isto tih godina, koju je ostavio kod kuće. Batinama je spriječio pijanog vojnika da ugrozi ovu porodicu. U tom prilogu je naveo i ime i prezime tog starog domaćina kod kojeg je bilo sanitetsko odjeljenje u koje je prešao jer nije htio da bude na linijama ovog nečasnog rata. U toj vojsci nije bilo nikakve discipline, a kao najveće kukavice pokazali su se oni koji su važili za hrabre ljude, napadajući goloruki narod. Imalo se ratovati samo „sa nekim nevidljivim borcima.“ Ofanzivu je opisao riječima: „To je jedna ružna stranica crnogorske istorije, jer Crnogorci nikad nijesu bili osvajači. Mi smo uvijek vodili odbrambene ratove. Doživio sam jedno veliko razočarenje kad su u pitanju ljudi i njihovo ponašanje u ratnim okolnostima. (...) To nije bio rat, to je bila jedna sramota za Crnu Goru.“

u Crnoj Gori”⁸

Pobjeda je javila da je 25. septembra iz rejona sela Vitaljina otvarana hrvatska snajperska vatra na pripadnike JNA, nakon koje je uslijedila i rafalna paljba, na koju je armija odgovorila. Okršaji su se navodno nastavili u noć, dok se pucnjava čula u neposrednoj blizini Herceg Novog. Naslovi „*Granica Crne Gore i Hrvatske*”, potom „*Na administrativnoj granici Crne Gore i Hrvatske*” jasno govore da je „administrativna” granica za tadašnje crnogorske vlasti neophodno promjenljiva. Ove vijesti objavljene su neposredno nakon što je predsjednik crnogorske Vlade Milo Đukanović izjavio da stare granice neće postojati, i da se one moraju korigovati. Predsjednik Predsjedništva SR Crne Gore Bulatović je to potvrdio rekavši da su sve granice administrativne, a ne državne.⁹ Svetozar Marović visoki funkcioner DPS-a krajem septembra 1991. godine je u Danilovgradu optužio hrvatski režim da je „proizveo rat i mržnju“ Za glavnog krivca nemira u Jugoslaviji optužio je Antu Markovića, nazvavši ga „tragičnom figurom koja odgovara samo Hrvatskoj“. Opozicija koja je u Crnoj Gori održavala mitinge za mir, za njega je bila izdajnička klika. Govorio je da ti ljudi vjeruju hrvatskoj vlasti i da „dok govore o nerealnom miru dotle je drugi narod izložen genocidu i divljaštvu“. *Pobjeda* je Marovićev govor objavila u članku koji je naslovila čudno u odnosu na njegov sadržaj: *Mir moramo sačuvati*.¹⁰ U jugoslovenskoj i crnogorskoj javnosti odjeknula je vijest da je 29. septembra kontraadmiral Vladimir Barović, Crnogorac po nacionalnosti, izvršio samoubistvo. U oproštajnom pismu je između ostalog napisao razlog svog čina riječima: „agresija JNA protiv Hrvatske je djelo suprotno crnogorskoj časti“¹¹ Sve to nije spriječilo potpredsjednika Predsjedništva SFRJ, inače Crnogorca, dr Branka Kostića, da nastavi sa tvrdnjama da su Hrvati

⁸ Jovan Muhadinović, „Rat 1990-ih: Napad na Dubrovnik“, str. 75.

⁹ Jovan Muhadinović, „Rat 1990-ih: Napad na Dubrovnik“, str. 76.

¹⁰ Isto, str. 78

¹¹ Isto, str. 79-80.

izazvali sukob i da se Crna Gora mora braniti izvan svojih granica. Kostić je zajedno sa Mommirom Bulatovićem, sredinom oktobra 1991. godine obišao hercegovačko i dubrovačko ratište. Državnici su tom prilikom prenijeli odlučnost vojske da nastavi akciju za očuvanje Jugoslavije. U istom članku *Pobjede* saopštena su i imena dvojice mladih crnogorskih vojnika koji su poginuli na frontu.¹² Poginuli crnogorski mladići su za članove ratnohušakačke i prosrpske Narodne strane predstavljali neophodne žrtve i junake - povratnike u *Gorski vijenac*¹³. Od 9. oktobra 1991. godine *Pobjeda* je o ratu pisala u specijalnoj rubrici *Rat za mir* gdje je pored informacija kako su „ustaše silovale bespomoćnu djevojčicu“, javila i da su „ubijena tri vojnika JNA“.¹⁴

Još jedna sumnjiva smrt iznenadila je građane Crne Gore. Jugoslovenski oficir, Crnogorac, kapetan Krsto Đurović je poginuo. Njegova smrt nastupila je nakon što je preuzeo komandu Vojno pomorskog sektora Boka. Zvanični organi saopštili su da je početkom oktobra helikopter u kojem je bio kapetan oborila „ustaška vatra u Konavlima“. Sumnjalo se, iako nije nikad dokazano, da je Đurović uklonjen od strane aktuelnih crnogorskih i jugoslovenskih vlasti, jer nije htio da naredi bombardovanje Dubrovnika. Hrvatska vojska tvrdila je da nije oborila helikopter, a prema nekim podacima, područje pada letjelice je bilo duboko u rukama JNA. Nejasno je kako je ubijen i mladi rezervista JNA Dejan Bogojević, koji je prvi bio na mjestu pada helikoptera.

Krajem oktobra *Pobjeda* piše o *slavnom* ulasku JNA u Srebrno i Kupare na dubrovačkom primorju. Tih dana premijer Đukanović izjavljuje „da Crna Gora nije u ratu, tako da će sve ove ciljeve ostvariti ne ratujući“ jer ona nikom nije objavila rat, već se samo „brani od ustaša“.¹⁵

¹² Isto, str. 80.

¹³ Isto, str. 82.

¹⁴ Isto, str. 83

¹⁵ Jovan Muhadinović, „Rat 1990-ih: Napad na Dubrovnik“, str. 81

Predsjednik crnogorske Vlade smatrao je vojnu akciju neophodnom navodeći da je hrvatska vlast po svaku cijenu htjela rat i da ga je dobila. Crnogorska strana je aktuelni scenario izbjegavala sve „dok ustaške formacije nijesu najdirektnije ugrozile Crnu Goru i njene građane“. Govorio je da su hrvatske snage imale namjeru da okupiraju i Hrvatskoj priključe Boku Kotorsku. Nije propustio ni da izjavi i da će se „granice sa Hrvatskom povući mnogo prirodnije i logičnije, nego što su uradili priučeni boljševički kartografi“. Đukanović je u razgovoru sa ambasadorom Kipra tvrdio da je „Crna Gora napadnuta od strane ustaških formacija“. Momir Bulatović je takođe tvrdio da su hrvatske vlasti izazvale sukob gomilajući trupe na granici, sa željom da dio crnogorskog primorja okupiraju i pripoje Hrvatskoj. *Pobjeda* je javljala da ustaše iz utvrđenog starog dubrovačkog grada ugrožavaju jugoslovenske vojnike, računajući da ovi neće bombardovati kulturno - istorijski grad. Ove novine izvještavaju i o plaćenicima u hrvatskoj vojsci, Kurdima, Iraćanima, Turcima, Bugarima, Rumunima.¹⁶

Pobjeda je u novembru 1991. godine javno tražila osvetu za poginule crnogorske vojnike i kazne za počinioce. Zanimljivo je da će ubrzo, već sredinom mjeseca ove novine promijeniti priču, govoreći da dubrovačku operaciju treba što prije zaboraviti.¹⁷ U novembru 1991. godine naređeno je povlačenje crnogorskih vojnika sa svih ratišta.¹⁸ Nakon mjeseci laži i medijske manipulacije da je rat i napad na Dubrovnik neophodan, zbog namjere hrvatske vojske da teritorijalno ugrozi Crnu Goru, crnogorske građane je sad trebalo pripremiti za povlačenje JNA. Problem je bio kako objasniti razlog vojne operacije, koja je koštala života veliki broj crnogorskih vojnika.

U decembru 1991. godine *Pobjeda* javlja o odugovlačenju vlasti Dubrovnika u predaji oružja i evakuaciji „ustaških oružnika i plaćenika“. Vojnici JNA koji su bili u dubrovačkoj operaciji nazivani su junacima, potomcima junaka, koji su se borili protiv izdajnika i fašista Hrvatske.¹⁹

¹⁶ Isto, str. 81-82.

¹⁷ Jovan Muhadinović, „Rat 1990-ih: Napad na Dubrovnik“, str. 84.

¹⁸ Isto, str. 85.

¹⁹ Isto, str. 85-86.

Crnogorski mediji, televizija i dnevni list *Pobjeda* na sve načine pokušavali su da stanovnike dubrovačkog primorja, pozivajući se na zločine ustaša tokom Drugog svjetskog rata, okarakterišu kao fašiste, nacionaliste, ubice i zločince. Radili su na tome da stvore opštu atmosferu panike među crnogorskim građanima plasirajući neistine o upadima hrvatskih zločinaca na područje Boke Kotorske. Može se reći da su u tome potpuno uspjeli. Većina građana Crne Gore bila je mišljenja da su stavljeni u bezizlaznu poziciju i da moraju da se brane.

Konavle i Prevlaku jedinice JNA napustile su 20. maja 1992. godine. Kontrolu su preuzele snage UN. Javnosti nije bilo jasno zašto su crnogorski rezervisti bili tamo i zašto je 165 vojnika izgubilo život. Radi kojeg cilja?! Prezir svijeta osjetila je sva Crna Gora. Napadom na Dubrovnik crnogorski narod dobio je epitet varvarskog. Nikome nije bilo jasno, ako je ugrožena granica republike, zbog čega su sa vojskom išle jedinice Teritorijalne odbrane Crne Gore i jedinice MUP-a. Ove snage su služile za obezbjeđivanje mira u republici, tako da su na matičnoj teritoriji trebale da ostanu.²⁰

U julu 1997. godine došlo je do raskola u vladajućoj Demokratskoj partiji socijalista. Od nekada jedinstvene partije nastale su dvije frakcije. U tom trenutku obje strane su zadržale zajedničko ime²¹. Na čelu dijela stranke koji se zalagao za saradnju sa Zapadom i reforme u odnosima Srbije i Crne Gore u okviru SR Jugoslavije stao je predsjednik crnogorske Vlade Milo Đukanović. Drugu stranu koja je bila odlučna da ostane čvrsto vezana za Slobodana Miloševića predvodio je predsjednik Republike Crne Gore Momir Bulatović. Prvi od kandidata imao je podršku zapadnog svijeta, domaćih medija, kao i velikog broja opozicionih partija u Crnoj Gori. Bulatović se oslanjao na pomoć Beograda i Miloševića.²² Nova vlast birala se na izborima oktobra 1997. godine. Nakon održanih izbora i male, ali nedovoljne prednosti Momira Bulatovića, u drugom

²⁰ Isto, str. 88-89.

²¹ U februaru 1998. godine Bulatovićev dio partije promijenio ime u Socijalistička narodna partija - SNP

²² Šerbo Rastoder, Novak Adžić, *Moderna istorija Crne Gore 1988 – 2017*, tom. 3, str. 1257-1263, Podgorica, 2020.

krugu pobjedu je odnio Milo Đukanović. Dan nakon izbora rezultate su priznale SAD –e, podržavajući novi kurs politike koji oni treba da donesu.²³ Bulatović i njegove pristalice nijesu priznale rezultate izbora i započeli su proteste. Ova akcija podržavana je medijski i finansijski od strane zvaničnog Beograda. U januaru 1998. godine, uprkos upozorenju američkog izaslanika za Balkan ambasadora Gelbarda da se svi uzdrže od nasilja, pokušao je i državni udar napadom Bulatovićevih pristalica na zgradu Vlade u Podgorici. Demonstranti su razbijeni policijskom akcijom zahvaljujući kojoj je očuvan građanski mir u Crnoj Gori. Milo Đukanović je 15. januara 1998. godine inaugurisan za predsjednika Republike Crne Gore, što je ujedno bio i početak kraja Miloševićeve i Bulatovićeve vladavine u Crnoj Gori.²⁴

Pobjeda prozapadnih i reformističkih snaga na čelu sa Đukanovićem bila je tek početak u kom su nove vlasti trebale da pokažu punu saradnju sa Evropom. Već nekoliko godina kasnije one će biti na prvom testu, prilikom objavljenih optužnica Haškog tribunala za zločine počinjene na teritoriji bivše SFRJ.

Sa novim političkim smjerom počelo se vrlo brzo. Sredinom 2000. godine predsjednik Republike Crne Gore Milo Đukanović se u Cavtatu, u prisustvu hrvatskog predsjednika Stjepana Mesića javno izvinio hrvatskom narodu zbog počinjenih zločina crnogorskih snaga na području Dubrovnika 1991-1992. godine. Budućnost Crne Gore u Evropi zavisila je od ovog čina. Đukanović je jedinog krivca za ratne greške Crne Gore u operaciji Dubrovnik vidio u Slobodanu Miloševiću i politici zvaničnog Beograda u namjeri da se stvori Velika Srbija. Ova izjava bila je u suprotnosti sa onom koju je Đukanović dao godinu ranije, da opasnost od hrvatske agresije prema Crnoj Gori i dalje postoji. Tada je to navodio kao razlog ostanka Crne Gore u sastavu SR Jugoslavije. Pored svega toga hrvatska javnost i mediji pozdravili su izvinjenje crnogorskog predsjednika. Normalizovanje odnosa dvije države predstavljalo je prioritet.²⁵

²³ Isto, str. 1274.

²⁴ Isto, str. 1275-1282.

²⁵ Jovan Muhadinović, „Rat 1990-ih: Napad na Dubrovnik“, str. 91.

Pobjeda, koja je kao jedina dnevna novina u Crnoj Gori 1991. godine bila katalizator i distributer informacija o navodnoj agresiji i nasilju hrvatskih ustaša na području Dubrovnika i njihove namjere da okupiraju zapadni dio crnogorskog primorja sada ima drugačiji pogled na ovaj događaj. Deceniju nakon dubrovačke operacije u kojoj su u sastavu JNA učestvovala crnogorske jedinice, interpretacija cijelog događaja dobila je potpuno drugačiju sliku. Nema više pomena o nasilju koje sprovode ustaše i hrvatske jedinice nad srpskim stanovništvom. Pažnja je suprotno medijskim izvještajima iz 1991. godine usmjerena na jedinice JNA i njihovu komandu koju optužuju za agresiju na suverenu hrvatsku državu, kao i za zločine koji su 1991-1992. godine počinjeni na području dubrovačkog primorja.

Početkom oktobra 2001. godine na prvoj strani *Pobjede* izašao je naslov *Hag traži Strugara²⁶, Jokića, Zeca i Kovačevića*. *Pobjeda* navodi da se optuženi terete da su „individualno, krivično odgovorni jer su planirali, naredili, podsticali ili na druge načine lično učestvovali u zločinima počinjenim u području Dubrovnika (...) optuženi su i po principu komandne odgovornosti zato što vojnike koji su im bili potčinjeni nijesu spriječili da čine zločine niti su ih zbog toga kaznili“.

²⁶ Narednog dana *Pobjeda* je 12. oktobra 1991. godine objavila da je general Strugar odlučio da se dobrovoljno preda Haškom tribunalu. Vlasti Crne Gore su pozdravile tu odluku izjavivši da je to u interesu i generala Strugara i Crne Gore. Vlada Crne Gore davala je sve garancije Tribunalu da se Strugar, koji je bio narušenog zdravlja brani sa slobode. Na trećoj strani je pored obavještenja sa konferencije za štampu ministra Jovičevića dat i članak pod nazivom: „Odluka generala Strugara je visoko moralan čin“. *Pobjeda*, 12.10.2001, br. 12861, Podgorica, str.1; 3; Nedjelju dana kasnije u *Pobjedi* objavljen je i razgovor sa Goranom Rodićem, pravnim zastupnikom generala Strugara. Rodić je izjavio da se njegov branjenik odlučio na punu saradnju sa Haškim sudom. Napomenuo je da je Strugar prvi među optuženim za ratne zločine na teritoriji Jugoslavije koji se dobrovoljno predao. Prenio je izjavu generala koji je rekao da: „nikome u porodici, niti državi, ne želi da pravi probleme u vezi njegovog potraživanja od strane Haškog tribunala, već da je spreman da, iznoseći odbranu pred Međunarodnim sudom, dokaže svoju nevinost“. *Pobjeda*, 19.10.2001, br. 12875, Podgorica, str.1; 2; General Pavle Strugar je presudom Haškog tribunala osuđen na 8 godina zatvora, zbog napada na civile i bombardovanja starog grada u Dubrovniku. Zbog lošeg zdravlja pušten je nakon odsluženih sedam i po godina u zatvoru: vidjeti: *Pavle Strugar Case Sheet*, August 2015.

Interesantna je reakcija DPS-a koju je prenio portparol Igor Lukšić u kojoj se na sve ovo odgovara: „Sve što je do Crne Gore mi ćemo uraditi“. Navodi se da je saradnja sa Tribunalom od krucijalne važnosti za dalju integraciju Crne Gore i Srbije u međunarodnu zajednicu. Međutim, nigdje se ne pominje ni riječ o onoj neophodnoj vojnoj intervenciji u oktobru 1991. godine zbog „hrvatskih, ustaških zločina, kao i progona“ onih stanovnika koji su imali želju da ostanu u sastavu SFR Jugoslavije. Nigdje se ni u naznakama ne pominje mogućnost da optuženi mogu biti nevin. Ne promiče da je na istoj strani i članak: *Državni vrh Crne Gore nastavlja da gradi dobre odnose sa SAD*.²⁷ Nije slučajno što su ova dva članka na istoj strani novina. Javnosti se na istom mjestu u ovom glasilu stavilo do znanja da podrška za ulazak Crne Gore u svijet razvijenih država i Evropsku uniju upravo zavisi od saradnje sa Haškim sudom. Zapad je i pored učesća mnogih zvaničnika aktuelnog DPS-a u događajima 1991. godine na dubrovačkom ratištu, bio spreman da zažmuri. Crnogorska vlast zauzvrat je bila dužna da prihvati potpunu saradnju i osudu akcija sprovedenih početkom 1990-tih.

Sljedećeg dana *Pobjeda* donosi tekst pod nazivom *Hag traži hapšenje optuženih*. Za razliku od ratne 1991. godine, u novinama nema ništa o sukobu koji je izazvala Hrvatska svojim „ustaškim divljanjem, ubistvima i progonima stanovništva“. Umjesto toga, tadašnji ministar inostranih poslova Crne Gore Branko Lukovac u ovom broju izjavljuje: „Crna Gora je za punu saradnju sa Haškim sudom“. Tražio je dobrovoljnu predaju svih optuženih za ratne zločine u dubrovačkoj operaciji među kojima je i general pukovnik Pavle Strugar, jugoslovenski i crnogorski oficir. Strugar je bio jedan od glavnokomandujućih oficira u operaciji 1991. godine.

Ministar Lukovac izjavio je da je Crna Gora spremna za punu saradnju sa Haškim tribunalom navodeći da „ta saradnja podrazumijeva i hapšenje te predaju sudu osumnjičenih za ratne zločine (...) Nezamislivo je i

²⁷ *Pobjeda*, 03.10.2001, br. 12860, Podgorica, str.1; 3.

protivno istinskim i dugoročnim interesima Crne Gore, njenih građana i njene evropske budućnosti drugačije ponašanje“.

Na istoj strani *Pobjede* je i izjava potpredsjednika Vlade Republike Crne Gore, Dragana Đurovića pod naslovom *Poštovaćemo obaveze prema Tribunalu*. Đurović poziva optužene da se predaju Haškom sudu. Prenosimo i dio njegove izjave: „Pred istinom se ne smiju zatvarati oči i ona se mora utvrditi, jer narod ne treba da trpi...pojedinačna odgovornost treba da eliminiše moguću hipoteku kolektivne odgovornosti naroda“.²⁸ Međutim, o tome kako su vlasti 1991-92. godine crnogorskoj javnosti *zatvarale i vezale oči* pred istinom o stvarnim događajima na dubrovačkom ratištu ne govori se ništa.

U *Pobjedi* je 11. oktobra 2001. godine izašla i izjava dr Branka Kostića, koji je bio potpredsjednik Predsjedništva SFRJ tokom dubrovačke operacije. Bio je jedan od onih koji je podržao vojnu intervenciju JNA i javno govorio o korekciji hrvatskih granica. Prema toj *korekciji* teritoriju od Neuma do crnogorske granice trebalo je pripojiti Jugoslaviji. Kostić je rekao da se neće kriti. Tražio je da mu se za optužbe Haškog suda sudi u Jugoslaviji, navodeći da mu je „savjest potpuno mirna“. Ispod ove izjave je i članak pod nazivom *Del Ponte radi svoj posao* u kom se ističe da DPS potpuno podržava djelovanje Tribunala. Zanimljivo je da dok se radi na tome da se skine kolektivna odgovornost crnogorskog naroda za zločine počinjene na dubrovačkom ratištu, opoziciona SNP daje drugačiji pogled na sve. Oni se na istoj strani protive izručenju optuženika Haškom sudu i izjavljuju: „Kostića i Bulatovića je podržavao narod“.²⁹

U rubrici na zadnjoj strani ovog broja su vijesti o održanom mirovnom protestu pod nazivom *Sjećam se oktobra 1991...* Tom prilikom se ženski lobi Crne Gore uz podršku žena Podgorice, Cetinja, Bijelog Polja, Nikšića

²⁸ *Pobjeda*, 04.10.2001, br. 12861, Podgorica, str. 1; 3.

²⁹ *Pobjeda*, 11.10.2001, br. 12868, Podgorica, str. 3.

i Pljevalja okupio na Trgu Ivana Milutinovića u Podgorici. Organizatori skupa nijesu prihvatili narodnu odgovornost za događaje 1991. godine na dubrovačkom primorju. Tražili su da odgovorni za zločine obje strane budu privedeni, kako bi se etiketa kolektivne odgovornosti skinula sa crnogorskog naroda. Ženski lobi poručio je sljedeće:

„Nadamo se da će ovaj mirovni protest podstaći otvaranje prostora za istinu o nestalim i ubijenim kao i pokretanje krivične odgovornosti za umiješane u ovaj rat“.³⁰

Ovo je ujedno i jedini pomen da su vijesti i informacije o operacijama u Dubrovniku 1991-92. godine bile lažne i da su crnogorski građani bili u potpunosti izmanipulisani radom medija pod kontrolom tadašnjih vlasti. Nigdje drugo u *Pobjedi* u septembru i oktobru 2001. nijesmo naišli na pomen lažnog informisanja građana tokom sukoba na dubrovačkom ratištu.

General Pavle Strugar je 21. oktobra 2001. godine oputovao u Hag. Crnu Goru je ubrzo posjetila i glavna tužiteljka Haškog tribunala Karla Del Ponte. Ona je u Podgorici razgovarala sa predsjednikom Crne Gore Milom Đukanovićem. Del Ponte je tom prilikom dobila garancije za punu saradnju crnogorskih vlasti sa Međunarodnim sudom za ratne zločine. Đukanović je izrazio nadu da će general Strugar dobiti mogućnost da se brani sa slobode, kao nagradu za čin dobrovoljne predaje.³¹ U novinama nigdje nema pomena u učešću Mila Đukanovića u toj ratnoj 1991., tokom operacija JNA i crnogorskih jedinica na području Dubrovnika. Nema ništa o agresiji hrvatskih snaga, gomilanju trupa na granici, planu za okupaciju Boke Kotorske i njeno priključenje Hrvatskoj. Na početku novog milenijuma stvoren je nov pogled na taj događaj. *Pobjeda* ni na jednoj stranici, u oktobru 2001. kada se stalno pominjao Haški tribunal, ne pominje svoja obavještenja i vijesti iz ratne 1991-92. godine.

³⁰ *Pobjeda*, 19.10.2001, br. 12875, Podgorica, posljednja strana.

³¹ *Pobjeda*, 24.10.2001, br. 12881, Podgorica, str. 1.

Narednog dana nakon sastanka Đukanović-Del Ponte, *Pobjeda* je prenijela i pozdrav američkog Stejt departmenta. Iskazano je priznanje Crnoj Gori za saradnju sa Hagom, gdje se između ostalog kaže: „Prva dobrovoljna predaja Međunarodnom tribunalu za ratne zločine jednog jugoslovenskog državljanina predstavlja ohrabrujući pokazatelj da je narod Crne Gore krenuo ka svojoj stabilnoj i mirnoj budućnosti, suočavajući se sa zločinima iz prošlosti...³²

Tadašnja crnogorska vlast u kojoj je pored Đukanovića bilo još ljudi koji su bili akteri sukoba na dubrovačkom ratištu na pomen crnogorskih zločina ćuti. Nema ni jednog jedinog pomena svega „onog neophodnog“ što je dovelo da se pali, žari, ubija i gine na dubrovačkom primorju. Umjesto toga u sljedećem broju *Pobjede* na naslovnoj strani objavljen je tekst pod nazivom *Crna Gora podržava američki pristup djelovanju Haškog suda*. Đukanović je 25. oktobra 2001. godine primio u posjetu američkog specijalnog ambasadora za ratne zločine Pjera Prospera. Predsjednik Crne Gore je potvrdio punu saradnju crnogorskih vlasti sa Haškim sudom, uz nadu da će Strugaru biti dozvoljeno da se brani sa slobode.³³

Zanimljivo je da pregledom *Pobjede* za mjesec septembar-oktobar 2011. (deceniju kasnije) godine nijesmo naišli na pomen sjećanja na 20 godina od ulaska jedinica JNA na dubrovačko primorje. U oktobru 2011. na naslovnoj strani imamo poruke iz Hrvatske. Međutim, ove poruke se tiču hrvatskih savjeta Crnoj Gori prilikom poziva naše zemlje za prijem u Evropsku Uniju.³⁴

Tek deceniju kasnije 1. oktobra 2021. godine na naslovnoj strani *Pobjede* osvanuo je tekst *Operacija Dubrovnik – Pogibija mita o*

³² *Pobjeda*, 25.10.2001, br. 12882, Podgorica, str.1; 2.

³³ *Pobjeda*, 26.10.2001, br. 12883, Podgorica, str.1.

³⁴ *Pobjeda*, 15.10.2011, br. 16466, Podgorica, str.1; 3.

herojskoj Crnoj Gori. Ispod naslova je fotografija na kojoj za topom sjedi jugoslovenski vojnik, ispred njega se uzdiže veličanstvena panorama starog dubrovačkog grada. U tekstu se navodi da su snage JNA bile „potpomognute pripadnicima teritorijalne odbrane Crne Gore, Istočne Hercegovine i četničkim dobrovoljačkim jedinicama (...) *I državni mediji u Crnoj Gori su odigrali jednu od ključnih uloga u lansiranju apsurdne kovanice Rat za mir*, kako je naslovljena trilogija tadašnje *Pobjede* (...) čije se autorstvo pripisuje nekadašnjem visokom funkcioneru *Demokratske partije socijalista*, Svetozaru Maroviću.“

Jedan od podnaslova ovog novinskog članka, u kojem se govori o mobilizaciji specijalnih jedinica Teritorijalne odbrane Crne Gore 1991. godine, nosi naslov *Retorika laži*. U njemu se pominje rad tadašnjih crnogorskih vlasti u konstruisanju lažne slike dubrovačkog sukoba. Rezultat operacije JNA i specijalnih jedinica na području Dubrovnika pored ogromnih materijalnih razaranja i opsade grada duge devet mjeseci, bio je i bilans od 116 mrtvih civila, 194 poginula hrvatska branioca i 165 poginulih crnogorskih vojnika, koji su bili u sastavu JNA. Veliki broj ljudi prošao je kroz logore u Bileći i Morinju. Autor ovog članka prenosi riječi crnogorskog pisca Andreja Nikolaidisa kojim se može i zaključiti ova priča: „na Dubrovniku je poginuo i mit o herojskoj Crnoj Gori“.³⁵

Iz svega priloženog jasno se vidi da je crnogorska vlast krajem prošlog milenijuma promijenila politički kurs. Taj kurs nakon 1998, a posebno tokom 2001. godine pokorno je slijedila *Pobjeda*. Djelovalo je kao da je *zaboravila* sve reportaže objavljene 1991. godine. Zapaljive govore, pozive na rat, izazivanje panike među crnogorskim građanima. Najstariji dnevni list u Crnoj Gori ostao je dementan prema događajima koje je tako slikovito opisivao deceniju ranije. Nije bilo pomena *ustaša, hrvatskih nacista, njihovih upada i planova da okupiraju* zapadni dio crnogorskog primorja. *Pobjeda* je sada tražila hitno privođenje pravdi osuđenih

³⁵ *Pobjeda*, 01.10.2021, br. 20068, Podgorica, str. 1; str.7.

za ratne zločine na području Dubrovnika. Tekstovi objavljeni tokom oktobra 2001. godine prepuni su pozivanja na pravdu koja se duguje hrvatskom narodu koji je stradao ratne 1991-92. godine. Međutim, ova novina je početkom 1990-tih rezervisala pravdu samo za jednu stranu. Manipulišući i varajući svoje građane *Pobjeda* je poslužila onoj strani koja je agresijom na antički Dubrovnik zauvijek okaljala vjekovnu oslobodilačku istoriju crnogorskog naroda. Da u politici nema vječnih prijatelja, ni neprijatelja, već samo vječnih interesa, *Pobjeda* je pokazala nakon 1998. godine. Na tome je posebno radila od 2001. godine kada ni jednom, jedinom riječju nije pomenula greške svog izvještavanja, ili bolje reći manipulacija iz 1991. godine. Jedino je pokazala da je strašno *zaboravna*, možda računajući na to da je najstariji dnevni crnogorski list.

Literatura

Šerbo Rastoder, Novak Adžić, *Moderna istorija Crne Gore 1988 – 2017*, tom. 1-3, Podgorica, 2020.

Jovan Muhadinović, „Rat 1990-ih: Napad na Dubrovnik“. U: Dubravka Stojanović, Husnija Kamberović (ur) *Ratovi 1990-ih u regionalnim historiografijama: kontroverze, interpretacije, nasljeđe*. Sarajevo: Udruženje za modernu historiju, 2021.

Štampa

Dnevni list Pobjeda, Podgorica, 2001.

Inetrnet

General jailed for Dubrovnik role, BBC news, 31.05.2005.

Pavle Strugar Case Sheet, August 2015.

VUKADIN NIŠAVIĆ
MAGISTRANT, UNIVERZITET CRNE GORE
FIKOZOFSKI FAKULTET, NIKŠIĆ

INTERPRETACIJE NASILJA O DRUGOM SVJETSKOM RATU U CRNOGORSKIM UDŽBENICIMA

APSTRAKT: U radu se analizira način interpretacije nasilja o Drugom svjetskom ratu u crnogorskim udžbenicima. Uz ukazivanje na promjene u načinu interpretacije nasilja preispituje se i njegova pedagoška funkcija u udžbenicima iz socijalističkog i postsocijalističkog perioda. Analizirani su crnogorski udžbenici za osnovne škole iz 1960, 1967, 1994, 2001, i 2016. godine. Rezultati su zasnovani na analizi jezika teksta, ali i vizuelnim prikazima nasilja, promišljajući njihovu vezu sa različitim društveno-političkim kontekstima koji su dominantno određivali same narative udžbenika.

Pored toga što sadrže osnovne informacije o najznačajnijim događajima iz prošlosti udžbenici po pravilu ukazuju i na dominantne modele interpretacije prošlosti preko kojih država servira učenicima prihvatljiv vrijednosni sistem, način ponašanja i interpretaciju prošlosti. Iz tog razloga se i društveno-politička kretanja i promjene odražavaju i na promjenu narativa u udžbenicima.¹ Dominantnost političke istorije u udžbenicima istorije znači da će se većina prostora posvetiti ratovima, revolucijama i osvajanjima, jednom riječju, nasilju. Pošto je Drugi svjetski rat po svom intenzitetu, žrtvama i razaranjima bez konkurencije, poslužio nam je kao odličan izvor za analizu interpretacija nasilja u udžbenicima osnovnih škola iz socijalističke i savremene Crne Gore.

¹ Dubravka Stojanović, *Ulje na vodi, ogledi iz istorije sadašnjosti Srbije*, Beograd, 2010, 129.

Ovaj rad polazi od pretpostavke da postoji očigledna povezanost društveno-političke stvarnosti i narativa u udžbenicima kao i da je uočljiva jasna razlika u interpretaciji nasilja, i njegove pedagoške funkcije u udžbenicima iz socijalističkog i postsocijalističkog perioda. Shodno tome bazirali smo se na kritičkoj obradi crnogorskih udžbenika istorije za osmi, odnosno deveti razred osnovne škole iz 1960, 1976, 1994, 2001. i 2016. godine. U radu je primijenjena kvantitavna i kvalitativna analiza jezika onih dijelova teksta koji se odnose na Drugi svjetski rat, a problematizovani su i vizuelni prikazi nasilja u udžbenicima.

U socijalističkoj Crnoj Gori cilj obrazovanja je bio usmjeren ka izgrađivanju novog čovjeka na idealima revolucije i socijalizma,² stoga su i teme vezane za Drugi svjetski rat bile dominantno zastupljene. U socijalističkim udžbenicima prostor posvećen Drugom svjetskom ratu je neuporedivo veći nego u onima iz 2001. i 2016. godine.³ Tako je period Drugog svjetskog rata u svijetu i Jugoslaviji u udžbeniku iz 1960. obrađen na 77 strana, udžbeniku iz 1976. na 98 strana a u udžbeniku iz 1994. na 71 strani. Za razliku od pomenutih u udžbeniku iz 2001. Drugi svjetski rat zauzima 26, a u udžbeniku iz 2016. 36 strana. Na osnovu prostora u udžbenicima koji je posvećen Drugom svjetskom ratu možemo zaključiti da on nije imao isti značaj za vlasti i prosvjetnu politiku u socijalističkoj i savremenoj Crnoj Gori.

Analizom teksta primijetićemo da je jezik socijalističkih udžbenika neuporedivo više emotivno obojen, oštar u sudovima i eksplicitan u opisu i karakterizaciji nasilja. Kao opravdanje ove tvrdnje pokušali smo izbrojati koliko se puta pominju riječi koje se odnose na nasilje. Tako se u udžbeniku iz 1960. godine riječ *krv* pominje desetak puta, *ubistvo* i *umiranje* po osam, a pored njih učenici mogu naići na pojmove

² Adnan Prekić, *Crvena ideja Crne Gore*, Podgorica, 2020, 185-188.

³ O pisanju o Drugom svjetskom ratu u crnogorskim udžbenicima i primjerima revizionizma vidi: Filip Kuzman, „Crnogorski udžbenici o Drugom svjetskom ratu“, *Pred izazovima revizionističkih historiografija regionalni kontekst*, Zbornik radova, Sarajevo, 2020, 145-161.

strah, mučenje, zvjerstva, grob, pokolj, pakao, strijeljanje, teror i smrznuto ljudsko meso, kao i epitete *bratoubilački i ludački*. Ni udžbenik iz 1976. po svom rječniku ne zaostaje za prethodnim, tako se riječi *teror* i *smrt* pominju desetak puta, *krv* pet, a *grob* i *umiranje* po četiri puta. U ovom udžbeniku svoje mjesto našli su i pridjevi *mrtvo* i *svirepo*, ali i imenice *progon, istrebljenje, pokolj, pljačka, zvijer, krvolok, sahrana, kosti, mržnja, mučenje, leš* i *gubilište*. Centralni motiv oba udžbenika predstavlja borba protiv okupatora i ustanak u Jugoslaviji, pa se osjeća i zasićenje teksta upravo tim pojmovima. *Borba* se u udžbeniku iz 1960. godine pominje oko 110 puta, a *ustanak* više od dvadeset. U udžbeniku iz 1976. koji ima i 21 stranu više *borba* je pomenuta oko 220 puta, dok je *ustanak* pomenut skoro 80 puta.

Otkud potreba državne vlasti da se čestom upotrebom eksplicitnih termina vezanih za nasilje obraća učenicima uzrasta između 13 i 15 godina? Možemo reći da odgovor leži upravo u percepciji kako uloge obrazovnog sistema, tako i samog Drugog svjetskog rata kao istorijskog događaja. Da bismo razumjeli šta se tačno htjelo ovim postignuti ući ćemo u kvalitativnu analizu upotrebe ovih termina u pojedinim slučajevima. Rezultati analize pokazuju da nasilje u socijalističkim udžbenicima ima dvostruku funkciju. Ono je sa jedne strane užasavalo, rađalo mržnju, a sa druge nadahnjivalo i inspirisalo. Na prvom mjestu nasilje je poslužilo kao djelotvorno sredstvo prikazivanja užasa rata i brutalnosti neprijatelja NOB-a. Iz tog razloga su i opisi zločina okupatora živopisni i bogati. Tako se, naprimjer, u udžbeniku iz 1960. navodi svjedočenje pripadnika ustaškog pokreta na suđenju o Jasenovcu koji govori o načinima pogubljenja u logoru. U tekstu se navodi da su pogubljenja vršena ponekad „strijeljanjem iz revolvera, a uglavnom maljem ili sjekirom”.⁴ U udžbeniku iz 1976. u posebnom podnaslovu je govoreno o ljudskim i materijalnim gubicima u oštrom tonu. Tako je napisano da su „fašistički zločinci (...) nemilosrdno ubijali civilno

⁴ Vukašin Radonjić, Đuro Mrvaljević, Dragomir Petrić, *Istorija za VIII razred osnovne škole*, Titograd, 1960, 59.

stanovništvo (...) progonili i ubijali Slovene”, da bi se na kraju zaključilo da je okupator gdje god da je prošao ostavljao „smrt i pustoš”.⁵

Sa druge strane, NOB je osnivački mit socijalističke Jugoslavije i najbolji zalog legitimisanja vlasti komunističke partije, pa se samim tim i nasilje kao i borba predstavljaju kao nešto bez čega ne bi bilo budućeg socijalističkog društva. Ovdje je nasilje izgrađujuća snaga novog društva, koja nadahnjuje buduće socijalističke generacije. Tako se u udžbeniku iz 1960. navode i konkretni plodovi borbe u Drugom svjetskom ratu kao što su *nova vlast, JNA, narodni front*, a kao najveća tekovina NOB-a izdvaja se *bratstvo i jedinstvo*.⁶ Takav odnos prema borbi može se naći i u citiranom dijelu pjesme Vladimira Nazora u kojoj se između ostalog kaže da je u borbi spas.⁷ Na ovaj način su nasilje i borba nužan uslov za izgrađivanje socijalističkog društva i njegovih vrijednosti. Kroz stradanje i nevolje stvorena je nova država i vlast koja je neuporedivo bolja i savršenija od svega prethodnog. U udžbenicima nasilje nije posmatrano sa nekog univerzalnog i principijelnog stanovišta, već je ono stigmatizovano kada ga čini okupator, a sa druge strane isticano kao vrlina kada ga čine partizani. Ovi dvostruki aršini mogu se vidjeti iz primjera u kome se govori o djelatnosti NOO koji je „žigosao izdajnički rad špijuna” a u nastavku se kaže da je takođe prikupljao podatke o kretanju neprijateljske vojske.⁸ Iz ovoga vidimo da nije problematična špijunaža po sebi već onaj ko je obavlja. Slično je i isticanje fotografije zapaljenog njemačkog kamiona od strane „omladinaca” kao primjer borbe protiv okupatora.⁹

⁵ Vukašin Radonjić, Dragomir Petrić, *Istorija za VIII razred osnovne škole*, Titograd, 1976, 55.

⁶ Vukašin Radonjić, Đuro Mrvaljević, Dragomir Petrić, *Istorija za VIII razred osnovne škole*, Titograd, 1960, 117-119.

⁷ Vukašin Radonjić, Dragomir Petrić, *Istorija za VIII razred osnovne škole*, Titograd, 1976, 69.

⁸ Isto, 81; Vukašin Radonjić, Dragomir Petrić, *Istorija za VIII razred osnovne škole*, Podgorica, 1994, 86.

⁹ Vukašin Radonjić, Dragomir Petrić, *Istorija za VIII razred osnovne škole*, Titograd, 1976, 71.

U tekstu se želi istaći da su sve starosne grupe stanovništva bile inspirisane partizanskim pokretom, s tim što možemo opravdano tvrditi da je pominjanje omladine imalo naročit pedagoški značaj. Tako se u tekstu može naći tvrdnja da su u revoluciji uzimali učešća „i stari i mladi”, kao i da je ugled KPJ porastao kod studentske i srednjoškolske omladine pred Trinaestojulski ustanak u Crnoj Gori.¹⁰ Indikativna je i priča sa podnaslovom „Rafal je prekinuo himnu”, preuzeta od crnogorskog historičara Zorana Lakića gdje se govori o strijeljanju đaka u Kragujevcu. Dva su momenta upečatljiva. Prvo đak koji traži od direktora da zamoli Njemce da ih pošalju na prinudni rad u Njemačku, što direktor ne vjerujući da će im biti dozvoljeno odbija uz opasku da bi to bilo „ponižavanje”, a učenik skrušeno i sa puno razumijevanja prihvata njegov sud. Na sceni je pripremanje terena gdje se želi pokazati očinska figura direktora sa jasnim socijalističkim stavovima koji je nepokolebljiv pred prijetnjom smrću i učenika koji podučen i inspirisan ovim potezom i sam ide na gubilište. Sve to je začinila „mlada skojevka” koja stoički saopštava „Jednom se mre, umrimo kao ljudi!”, a za to vrijeme ostali učenici predlažu da se zapjeva himna čije stihove prekida njemački rafal.¹¹ Možemo samo pretpostaviti kakav ideološki naboj može izazvati navedena scena kod učenika. Žrtvovanje i najmlađih za novu socijalističku državu trebalo je da bude primjer neustrašivosti koji su imale da slijede naredne generacije. Ovom pričom predstavljen je jasan „pravilnik” o tome kako treba postupati pred smrtnom opasnošću koja negira ideale socijalizma i revolucije.

Vrline i izdržljivost boraca se ističu kao oružje snažnije od tenkova i pušaka. U oba udžbenika iz socijalističkog perioda je istaknuto da je moralnost boraca, njihova ljubav prema domovini i hrabrost značajnija od broja vojnika i kvaliteta naoružanja,¹² tako u udžbeniku iz 1976.

¹⁰ Isto, 100, 76.

¹¹ Isto, 85-86.

¹² Vukašin Radonjić, Đuro Mrvaljević, Dragomir Petrić, *Istorija za VIII razred osnovne škole*, Titograd, 1960, 87;

postoji kratki tekst koji govori o pogibiji Save Kovačevića, koji nosi naziv „Moralna snaga jača od oružja”.¹³ Ono što je partizanske borbe razlikovalo od neprijatelja jesu njihova moralna uzvišenost koja prevazilazi vojno-tehničku nadmoć neprijatelja. Na ovaj način je u narativu pripreman teren za uvođenje priča o herojskim podvizima istaknutih pojedinaca nadahnutih idealima socijalizma. Ti istaknuti nosioci NOB-a jesu narodni heroji, a najistaknutiji su pobrojani uz kratke biografije u udžbeniku iz 1960. godine. Interesantno je zapaziti da ponašanje narodnih heroja u ratu gotovo odgovara ponašanju mučenika u hrišćanstvu. Tako se navodi da je njihov život bio izuzetno težak, ali kao što stradanje hrišćana nije dovodilo do odricanja od vjere već još većeg učvršćivanja u njoj, tako i narodne heroje patnja nije pokolebala već očeličila „da u NOB-u uzmu rukovodstvo u svoje ruke i izvedu naše narode do pobjede”.¹⁴ Opisi stradanja narodnih heroja kao da su prepisani iz žitija hrišćanskih mučenika, njima su, kako se navodi u udžbeniku, „stezali glavu gvozdenim obručem (...) zasipali so u otvorene rane (...) vadili oči”. Ali muke nijesu mogle slomiti njihov duh i oni su hrabro prihvatili neminovnost smrti. Na kraju se zaključuje da narodni heroji pokazuju „kako treba da se voli sloboda, a neprijatelj mrzi”. U zagradama se dodaje i pitanje: „Čime im se možemo odužiti?”¹⁵ Primjer narodnih heroja nije samo događaj iz rata, već on obavezuje i buduće generacije. Što je veće stradanje i mučeništvo to treba da bude i snažniji odgovor dolazećih generacija prema njihovom primjeru. U čemu bi se sastojao odgovor? Kao što su hrišćani na mučeništvo svojih članova odgovarali njihovim proglašavanjem za svece, uzore budućim vjernicima kako se ne bi pokolebali kada dođu iskušenja, tako su i nova socijalistička pokoljenja trebala podražavati živote narodnih heroja i njegovati njihove vrline. Takvo postupanje postaje garancija da će se sve tekovine NOB-a očuvati i u budućnosti. Priča je dopunjena i

¹³ Vukašin Radonjić, Dragomir Petrić, *Istorija za VIII razred osnovne škole*, Titograd, 1976, 110.

¹⁴ Vukašin Radonjić, Đuro Mrvaljević, Dragomir Petrić, *Istorija za VIII razred osnovne škole*, Titograd, 1960, 120.

¹⁵ Isto, 124.

fotografijom „mučenika” Stevana Filipovića na vješalima koja ilustruje cjelokupnu atmosferu građenu u tekstu. Nasilje u ovom slučaju nije negativna pojava, jer se kroz njega izgrađuje novi čovjek i novo društvo. Socijalistički sistem baš zato što ga stvaraju ljudi koji su se očeličili u mukama borbe i nasilja, ili nadahnjivali njima, biće savršeniji i bolji od svega prethodnog.

Skoro isti narativ i interpretacije nalazimo u udžbeniku iz 1994. koji je gotovo identičan sa udžbenikom iz 1976. godine, i zato neće biti detaljnije analiziran. Međutim, značajno je pomenuti da navedeni udžbenik, smješten u novi istorijski, društveni i politički kontekst, targetira određene nacije u Jugoslaviji, a prije svega Albance zbog tada aktuelnog kosovskog pitanja. Nacionalistička obojenost se ogleda preko korišćenja termina „Šiptar” koji se pojavljuje četiri puta i kojeg nema u izdanju iz 1976. Istovremeno se želi preko pitanja i zadataka uspostaviti paralela između albanskih saradnika okupatora iz Drugog svjetskog rata i savremenih, kako je to navedeno u udžbeniku, „albanskih separatista”.¹⁶

Novi politički procesi u Crnoj Gori započeti 1997. raskolom u vladajućoj partiji i postepeni otklon od politike Slobodana Miloševića odraziće se i na reinterpetciju „istorijskih istina“. Tako će udžbenik istorije iz 2001. godine Slavka Burzanovića i Jasmine Đorđević afirmisati domaću, crnogorsku historiografiju i promovisati univerzalne humanističke vrijednosti. Ovaj udžbenik, kao i njegovo najnovije izdanje iz 2016, je i po pedagoškom i saznajnom kvalitetu neuporedivo napredniji u odnosu na njegove socijalističke parnjake. Iako je pitanju Drugog svjetskog rata posvećeno neuporedivo manje prostora za razliku do udžbenika iz socijalističkog perioda (26, odnosno 36 strana), on je iskorišćen na pedagoški savršeniji i učenicima prilagođeniji način.

¹⁶ Vukašin Radonjić, Dragomir Petrić, *Istorija za VIII razred osnovne škole*, Podgorica, 1994, 112.

Pedagoška nadmoć udžbenika iz savremene Crne Gore u odnosu na socijalistički period može se uvidjeti i preko sljedećeg primjera. U udžbeniku iz 1976. godine nakon lekcije „Razvitak narodnooslobodilačke borbe u drugoj polovini 1942. god.” nalazi se zadatak koji glasi: „Ako u tvom mjestu bude prikazivan film “Kozara”, posmatraj ga da bi bolje doživio veličinu bitke, herojske podvige partizana i uočio svirepost okupatora.”¹⁷ U udžbeniku iz 2016. godine nakon navedenog dijela instrukcija Draže Mihailovića Đorđiju Lašiću i Pavlu Đurišiću iz 1941. godine nalazi se pitanje: „Koji od postavljenih ciljeva ugrožavaju osnovna ljudska prava?”¹⁸ U prvom slučaju učenik se jasno usmjerava šta treba da *vidi* u filmu a nasilje se koristi sa ciljem da se učenik nadahne primjerom partizanske hrabrosti i borbe, kao i da razvije odbojnost i mržnju prema neprijatelju zbog njegove svireposti. U drugom slučaju učenik se takođe usmjerava na to šta treba da traži, ali ovog puta nasilje koje je usmjereno prema nacionalnim manjinama i ideološkim protivnicima treba da posluži kao sredstvo navođenja učenika da se upozna sa osnovnim ljudskim pravima i iz toga izvuče vrijednosni sud o etničkom čišćenju, vjerskom i ideološkom progonu.

Ranije navedena društveno-politička promjena se odrazila i na promjenu u interpretaciji nasilja, tako da odmah primjećujemo smanjenu upotrebu ili odsustvo nekih eksplicitnih termina. Tako se pojmovi *krv, prekrštavanje, strijeljanje, pokolj, grob, pljačka, interniranje, paljenje, i mučenje* pominju jednom u oba udžbenika. Češće je pominjanje drugih riječi, ipak u mnogo manjoj mjeri, pa se *ubijanje* u udžbeniku iz 2001. pominje četiri a u udžbeniku iz 2016. pet puta, *teror* se u oba udžbenika pominje pet puta, *umiranje* po tri, *istrebljenje* jednom, odnosno četiri puta u udžbeniku iz 2016, a *zločin* pet u udžbeniku iz 2001, odnosno tri u udžbeniku iz 2016. godine. Sama kvantitativna analiza pokazuje smanjenu upotrebu termina koji se odnose na nasilje, i koji ga tretiraju

¹⁷ Vukašin Radonjić, Dragomir Petrić, *Istorija za VIII razred osnovne škole*, Titograd, 1976, 101.

¹⁸ Slavko Burzanović, Jasmina Đorđević, *Istorija udžbenik za deveti razred osnovne škole*, Podgorica, 2016, 97.

na živopisan i emotivan način. Takođe primjećujemo da se upotreba nekih drugih termina potpuno izgubila poput pridjeva *bratoubilački* ili dosta omiljenog naziva za neprijatelja – *krvolok*.

Analizom jezika uviđaju se i pozitivni pomaci u skladu sa dostignućima istorijske nauke. Tako je u ovim udžbenicima upotrijebljen termin *genocid* kada se pisalo o logoru Jasenovac, a takođe se prvi put pominje i *antisemitizam*, dok se u udžbeniku iz 2016. nalazi i termin *holokaust* i to kao naslov posebnog poglavlja. Pisanjem o holokaustu razmjera stradanja Jevreja u Drugom svjetskom ratu dobila je konačno pristojno mjesto.¹⁹ U istom udžbeniku se kroz tekstualne sadržaje naglašava stradanje djece u ratu. Prvo je naveden podatak da je u Drugom svjetskom ratu stradalo oko milion djece, a zatim i svjedočenje Rudolfa Hesa koji je izjavio da su manja djeca u logorima slata direktno na pogubljenja zbog nesposobnosti za rad.²⁰ Nesumnjivo da se isticanjem stradanja djece u ratu, sa kojima se učenici devetog razreda osnovne škole mogu najlakše identifikovati želi razviti empatija prema žrtvama.

Analiza vizuelnog prikaza slijedi tekstualnu interpretaciju nasilja. U socijalističkim udžbenicima nasilje koje trpe „naši” je tu da nadahne, a istovremeno da užasne zbog onih „drugih” koji to nasilje čine. Najeksplicitniji prikaz nasilja nalazi se u udžbeniku iz 1960. godine gdje je prikazana scena u kojoj se ustaše spremaju da žrtvi odrube glavu velikom testerom!²¹ Pandan ovoj fotografiji koja je trebala da užasne, i istovremeno rodi mržnju prema neprijatelju jeste slika Stevana Filipovića na vješalima²² koja je trebala da nadahne i inspiriše simbolišući prezir prema smrti i odanost idealima revolucije. U prvu grupu fotografija

¹⁹ Slavko Burzanović, Jasmina Đorđević, *Istorija za VIII razred osnovne škole*, Podgorica, 2001, 79; Slavko Burzanović, Jasmina Đorđević, *Istorija udžbenik za deveti razred osnovne škole*, Podgorica, 2016, 76.

²⁰ Isto, 76.

²¹ Vukašin Radonjić, Đuro Mrvaljević, Dragomir Petrić, *Istorija za VIII razred osnovne škole*, Titograd, 1960, 56.

²² Isto, 121.

koje su imale zadatak da zgroze učenika spada i slika Mila Milunovića *Okupator odlazi iz udžbenika za 1976. godinu*. Na slici je prikazana mrtva majka prekrivena bijelim pokrivačem sa mrljama krvi dok joj na grudima počiva beba. Scena još prikazuje praznu kolijevku, a u daljini se vide vojnici.²³ Ovdje je porodica kao jedna od ključnih vrijednosti u patrijarhalnom društvu prikazana kao napadnuta, a mogućnost identifikacije učenika sa patnjom majke i djeteta je itekako prisutna. Grupi fotografija koje *inspirišu* pripadala bi i slika Ljuba Čupića, koja će postati nezaobilazna i u narednim crnogorskim udžbenicima.²⁴ Prikazane fotografije u udžbenicima iz 2001. i 2016, osim gore navedenih primjera prikaza ekstremnog nasilja su uglavnom iste, a u poređenju sa socijalističkim udžbenicima više je istaknuto stradanje stanovništva Njemačke i Japana prikazima ratnih razaranja u Hirošimi i Drezdenu.²⁵ Na ovaj način sugerisano je da nasilje i razaranje nije trpjela samo strana koja se branila u ratu, a slike srušenih mjesta za stanovanje upućuju na zaključak da je civilima na obje strane bilo najteže. Stradanje i težak položaj žena i djece prikazan je i na fotografiji izbjeglica sa Kozare gdje pognuta majka nosi na leđima jedno dijete dok drugo hoda pored nje, kao i na fotografiji na kojoj je prikazano kako njemački vojnici prikupljaju informacije od djece sa novoosvojene teritorije.²⁶ Pored toga prikazana su materijalna razaranja u Crnoj Gori, kao što je paljenje crnogorskih kuća i prikaz posljedice bombardovanja Podgorice.²⁷ Na fotografijama su scene nasilja nad ljudima zamijenile slike materijalnih razaranja, čime je na posredniji način ukazano na strahote rata. Možemo zaključiti da je vizuelni prikaz nasilja postao umjereniji, suptilniji, da više nagovještava nego što prikazuje, i što je najvažnije, da je prilagođen uzrastu učenika kojima je udžbenik namijenjen.

²³ Vukašin Radonjić, Dragomir Petrić, *Istorija za VIII razred osnovne škole*, Titograd, 1976, 120-121.

²⁴ Isto, 93.

²⁵ Slavko Burzanović, Jasmina Đorđević, *Istorija za VIII razred osnovne škole*, Podgorica, 2001, 83; Slavko Burzanović, Jasmina Đorđević, *Istorija udžbenik za deveti razred osnovne škole*, Podgorica, 2016, 80-81.

²⁶ Slavko Burzanović...2001, 91, 81; Slavko Burzanović... 2016, 102, 79.

²⁷ Slavko Burzanović... 2001, 99, 103; Slavko Burzanović... 2016, 98, 107.

Nasilje kao pedagoško sredstvo prisutno je i u socijalističkim i u postsocijalističkim udžbenicima istorije, ali se njegova funkcija značajno promijenila. U skladu sa vladajućom ideologijom u socijalizmu udžbenik je pored osnovnih informacija koje je pružao bio na prvom mjestu pomoćno sredstvo indoktrinacije. Nasilje se pokazalo kao izuzetno pogodno sredstvo za formiranje željenih utisaka i predstava kod učenika. Ono je užasavalo i nadahnjivalo, potvrđivalo i negiralo smrt, bilo je nešto što je istovremeno i rušilačko i stvaralačko. Učenici su trebali da shvate da je nova socijalistička država izgrađena kroz stradanje i borbu, natčovječanskim naporima, i da je podnesenu žrtvu trebalo opravdati očuvanjem postignutog. Trebalo je inspirisati učenike da je cjelokupni poslijeratni, socijalistički poredak potrebno i vrijedno braniti, zato je u udžbenicima i postavljano pitanje „Čime se možemo odužiti borcima ovih velikih bitaka?”²⁸ Odgovor bi bio očuvanjem svega onoga što je u ratu izgrađeno, a prije svega nove socijalističke države. Nije slučajno što se termin *izdaja/izdajnik* pominje u udžbeniku iz 1960. oko 15 puta, u udžbeniku iz 1976. oko 20, dok se u udžbenicima iz 2001. i 2016, uopšte ne nalazi. Socijalistički režim je jasno odredio ulogu koju su udžbenici imali da ostvare, i nasilje je interpretirano u skladu sa opštim ciljem vaspitno-obrazovnog procesa.

Nakon raspada Jugoslavije prestala je potreba opravdanja postojanja države revolucionarnom borbom iz Drugog svjetskog rata, a popustile su i ideološke stege pa su moderni crnogorski udžbenici u velikoj mjeri napustili fetišizaciju nasilja i rata. To ne znači da se izgubio nadzor nad obrazovanjem i da udžbenici ne predstavljaju i danas uputstvo za „ispravno ponašanje”, ali su ciljevi obrazovanja i vrijednosti koje se žele promovisati u udžbenicima drugačije. Tako se može vidjeti da se u Opštem zakonu o obrazovanju i vaspitanju od cijelog obrazovnog procesa očekuje da „razvija svijest, potrebu i sposobnost za očuvanje i unapređenje ljudskih prava, pravne države, prirodne i društvene

²⁸ Vukašin Radonjić, Dragomir Petrić, *Istorija za VIII razred osnovne škole*, Titograd, 1976, 111.

sredine multietničnosti i različitosti”.²⁹ Savremeni crnogorski udžbenici po svojoj sadržini otprilike pružaju mogućnost za razvijanje navedenih ciljeva. Naravno, udžbenik po sebi kao i zakonska odredba ne garantuju njihovo ostvarenje. Koliko se navedene zamisli sprovode u praksi u najvećoj mjeri zavisi od umijeća i sposobnosti nastavnika. Na kraju možemo reći da je nasilje u udžbenicima iz socijalističkog perioda korišćeno u svrhu prikazivanja nemilosrdnosti neprijatelja i kao inspiracija za odbranu socijalističkog društva, dok se u modernim udžbenicima nasilje većinom prikazuje kao univerzalna nesreća koja najteže pogađa civilno stanovništvo zaraćenih strana, te se stoga koristi kako bi se razvila empatija, i kako bi se učenici upoznali sa osnovnim humanističkim i civilizacijskim vrijednostima.

²⁹ <https://www.gov.me/dokumenta/dd95d56d-8479-45ce-92b2-50e24027d9da>

Literatura:

1. Prekić Adnan, *Crvena ideja Crne Gore*, Podgorica, 2020.
2. Stojanović Dubravka, *Ulje na vodi, ogledi iz istorije sadašnjosti Srbije*, Beograd, 2010.
3. Kuzman Filip, „Crnogorski udžbenici o Drugom svjetskom ratu“, *Pred izazovima revizionističkih historiografija regionalni kontekst, Zbornik radova*, Sarajevo, 2020.
4. Radonjić Vukašin, Mrvaljević Đuro, Petrić Dragomir, *Istorija za VIII razred osnovne škole*, Titograd, 1960.
5. Radonjić Vukašin, Petrić Dragomir, *Istorija za VIII razred osnovne škole*, Titograd, 1976.
6. Vukašin Radonjić, Dragomir Petrić, *Istorija za VIII razred osnovne škole*, Podgorica, 1994,
7. Burzanović Slavko, Đorđević Jasmina, *Istorija za VIII razred osnovne škole*, Podgorica, 2001.
8. Burzanović Slavko, Đorđević Jasmina, *Istorija udžbenik za deveti razred osnovne škole*, Podgorica, 2016.
9. <https://www.gov.me/dokumenta/dd95d56d-8479-45ce-92b2-50e24027d9da>

DINO ŠAKANOVIĆ
DOKTORANT, FILOZOFSKI FAKULTET UNIVERZITETA U SARAJEVU

NARATIV O NASILJU NA TUZLANSKOJ KOLONI I KAPIJI U UDŽBENICIMA I MEDIJIMA

Period ratnih dešavanja je uvijek period nasilja. Sam pojam rata podrazumijeva nasilje i sukobe. Međutim, nasilje najčešće nije ograničeno samo na bojišnicu već se proteže na civilno stanovništvo i u suštini na kompletno društvo. Posebno je to slučaj u suvremenim ratovima koji se, za razliku od ratova ranijih epoha, ne odvijaju samo na jednom bojnopolju već obuhvaćaju daleko veće prostore i daleko šire elemente unutar društva. U suvremenom ratu različiti oblici nasilja pogađaju i obuhvaćaju gotovo cijelu lokalnu zajednicu zahvaćenu ratom, a posljedice tog nasilja se manifestiraju godinama i godinama koje slijede nakon rata, ostavljajući traga na psihu ljudi pa zatim na kulturu, kulturu sjećanja, medije i udžbenike. Posebno je element nasilja izražen u medijima i udžbenicima koji su jedna od manifestacija pokušaja društva da nasilje reinterpreтира. Kada je politička situacija nestabilna, a društvo fokusirano na prošlost, narativi o stradanjima javljaju se i u okviru dnevne politike. U ovim reinterpretacijama mogu se pratiti različiti motivi, stavovi i interesi onih koji vrše reinterpretacije o nasilju koje se dogodilo.

U lokalnoj sredini Tuzle, trećeg najvećeg grada u Bosni i Hercegovini, koji politički predstavlja jedinstven slučaj budući da lokalne izbore nikada nisu dobile nacionalne stranke, rat je trajao od 1992. do 1995. godine. Iako politički lijevo, Tuzla nije izbjegla ratno nasilje, većinski izazvano vanjskim napadima na grad i daleko manjim dijelom unutrašnjim nacionalističkim pozivima na nasilje. Tokom rata došlo je do mnogo zabilježenih i nezabilježenih nasilnih momenata. Ratno nasilje je obuhvaćalo sve dijelove društva. Kao primjer raširenosti ratnog nasilja u Tuzli svjedoči i Fondacija *Istina, pravda, pomirenje* koja

je pokušala tokom 2018. godine memorijalnim pločicama s imenima stradalih širom grada obilježiti svako mjesto na kome je poginuo civil u Tuzli.¹ Anegdotalno su u zajednici preostale i glasine o mnogim drugim nezabilježenim oblicima nasilja, što je i očekivano jer je u ratnom stanju lako moguće da se svi oblici nasilja ne zabilježe te da postoje glasine o nasilju koje se zapravo i nije dogodilo.

Međutim, dva događaja koja se jesu dogodila, a predstavljaju najveće manifestacije nasilja unutar ratne Tuzle koje su ostavile posljedice na ovu zajednicu do dana pisanja ovog rada su sukob na Brčanskoj malti 15. maja 1992. godine i stradanje na Kapiji 25. maja 1995. godine.

Iako su se i ranije u Tuzli događali manji nasilni incidenti između pojedinaca u službi Jugoslovenske narodne armije, eskalacija nasilja dogodila se 15. maja 1992. godine kada je u naselju Brčanska malta došlo do sukoba između vojne kolone koja se povlačila iz tuzlanske kasarne i lokalnih snaga mobilisane policije za vrijeme ranije dogovorenog povlačenja kolone.² Usljed sukoba plamen je zahvatio kamione s municijom i drugom opremom te su eksplozije počele nakon prestanka oružanog sukoba. Događaj je snimala lokalna tv stanica *Front slobode* 3 sa krova zgrade Kula G u kojoj se nalazio i studio ove TV stanice. Na snimku se vidi miran prolazak dijela kolone, policija koja osigurava promet te nakon prolaska prvog dijela kolone se čuje pucanje, kolona se „razbija“ jer dio vozila umjesto da skreće lijevo produžava pravo te nakon toga dolazi do eksplozija vojnih kamiona.³ Na drugom snimku, sa same raskrsnice Brčanska malta, može se vidjeti miran, ali napet prolazak prvog dijela kolone te lokalna policija u vojnim uniformama i sa

¹ „Civilne žrtve rata će dobiti memorijalne pločice na mjestima stradanja“, *Klix*. ba, 2.9.2022. <https://www.klix.ba/vijesti/bih/civilne-zrtve-rata-u-tuzli-ce-dobiti-memorijalne-plocice-na-mjestima-stradanja/181205029>, pristupljeno 2.9.2022.

² „Opasno i po industriju“, *Front slobode*, broj 3149, 18.10.1991.

³ „Tuzla, 15.5.92. Brčanska malta“, Youtube, https://www.youtube.com/watch?v=7DELag_1dxk, pristupljeno 5.6.2022.

automatskim puškama koja inzistira na mirnom propuštanju kolone.⁴ Točan redoslijed događaja nikada nije potpuno i sudski utvrđen kao ni broj stradalih. Međutim, ovaj događaj označava početak rata u Tuzli.⁵ Druga značajna manifestacija nasilja u ratnoj Tuzli dogodila se 25. maja 1995. godine kada je sa položaja Vojske Republike Srpske po naredbi Novaka Đukića ispaljen projektil na prostor Kapije, okupljališta mladih na šetalištu Korzo. Projektil je pogodio Kapiju u 20:55 te je smrtno stradala 71 uglavnom mlađa osoba.⁶ Prosječna starost ubijenih iznosila je 23 godine, a najmlađa stradala osoba imala je 2 godine.⁷

Iz oba nasilna događaja razvili su se različiti narativi sa različitim interpretacijama nasilja koje se dogodilo. Međutim, ove interpretacije dijelom odudaraju od realnosti. Za razliku od događaja na Kapiji koji je imao sudski epilog u osuđujućoj presudi Komandantu taktičke grupe Ozren Vojske Republike Srpske Novaku Đukiću u kojoj je gađanje Kapije proglašeno za zločin, a Đukić osuđen, događaj na Brčanskoj malti nije imao takav sudski epilog. Tužilaštvo BiH je krajem 2009. godine obustavilo istragu o Koloni uz tvrdnju međunarodnog tužioca Davida Schwendimana kako prikupljeni dokazi ne pokazuju krivnju tuzlanskog rukovodstva.⁸ Postupak vođen protiv Ilije Jurišića, dežurnog operativnog tuzlanske policije 15. maja 1992. godine pred Okružnim i Apelacionim sudovima u Beogradu završio je oslobađajućom presudom.⁹

⁴ „Niko Jurić – Tuzla 15.5.1992., Brčanska malta“, Youtube, <https://www.youtube.com/watch?v=R3-BykWAxXs>, 5.6.2022.

⁵ Ioanis Armakolas, *Politika i društvo u Tuzli od 1992. do 1995. godine*, UMHS, Sarajevo 2016., 95.

⁶ Sud BiH- presuda Novaku Đukiću, <http://www.sudbih.gov.ba/predmet/2472/show>, 5.6.2022.

⁷ „Kapija je vječna rana“, Klix.ba, <https://www.klix.ba/vijesti/bih/kapija-je-vjecna-rana-prije-22-godine-ubijena-je-tuzlanska-mladost/170524169>.

⁸ Ioanis Armakolas, *Politika i društvo u Tuzli od 1992. do 1995. godine*, 96.

⁹ Isto, 97.

Budući da za razliku od Kapije u slučaju Kolone nikada nije proveden sudski postupak u kome se jasno utvrđivao slijed i karakter događaja od 15. maja 1992. godine, za formiranje narativa presudniju ulogu su imali stavovi utjecajnih dijelova javnosti i medija nego nalazi eksperata. Za dio interpretacije stradanja na Kapiji presudnu ulogu imao je međutim sudski proces koji je jasno utvrdio činjenice.

U pokušaju analiziranja kako se kod mladih osoba formiraju stavovi o Koloni i Kapiji, analizirano je nekoliko udžbenika povijesti/istorije/historije koji se koriste u Bosni i Hercegovini po hrvatskom, srpskom i bošnjačkom nastavnom planu u osnovnim školama. Analizirani su udžbenici Dragiša Vasića za deveti razred osnovne škole u izdanju JP Zavoda za udžbenika i nastavna sredstva iz 2021. godine¹⁰, udžbenik grupe autora *Povijest 9 za 9. razred osnovne škole* u izdanju Školske naklade iz 2014. godine¹¹ i udžbenik grupe autora za osmi razred osnovne škole u izdanju Bosanske knjige iz 2008. godine¹². Iako je tokom 2022. godine u Tuzlanskom kantonu izdan i dodatak udžbeniku za 9. razrede osnovne škole grupe autora, ovaj dodatak se nije našao u slobodnoj prodaji niti u nastavi tako da za proučavanje formiranja narativa još uvijek nije relevantan. Svi spomenuti udžbenici prikupljeni su uz suradnju s nastavnicima te se zaista i koriste u nastavi.

Ni jedan od analiziranih udžbenika, a što vjerojatno općenito vrijedi i za druge udžbenike istog predmeta u Bosni i Hercegovini, ne samo da ne spominju Kolonu i Kapiju, nego uopće ne spominju Tuzlu kao lokalnu sredinu sa specifičnim političkim naslijeđem, ignorirajući tako ovaj, za BH standarde, veliki grad koji je politički odudarao od pobjede

¹⁰ Dragiša D. Vasić, *Istorija za 9. razred osnovne škole*, JP Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Istočno Novo Sarajevo, 2021.

¹¹ Krešimir Erdelja, Igor Stojaković, Ivan Madžar, Nikola Lovrinović, *Povijest 9 - udžbenik povijesti za 9. razred devetogodišnje osnovne škole*, Školska naklada, Mostar 2014.

¹² Hadžija Hadžiabdić, Edis Dervišagić, Alen Mulić, Vahidin Mehić, *Historija, Istorija, Povijest 8*, Bosanska knjiga, Tuzla 2008.

koalicije tri nacionalne stranke na svim drugim razinama vlasti na izborima 1990. godine. Udžbenici potpuno ignoriraju posebnost Tuzle, njene lokalne politike i ratnih događanja, fokusirajući se na osnovni narativ o tri nacionalne grupe i njihovim sukobima. Međutim, iako udžbenici direktno ne spominju Tuzlu, oni i dalje stvaraju opću sliku o sukobima od 1991. do 1995. godine i na taj način otvaraju prostor za daljnje interpretacije Kolone i Kapije koje se pojavljuju u medijima i političkom životu. Naime, pokazalo se kako su udžbenički narativi podudarni sa političkim stavovima nacionalno-političkih elita naroda po čijem nacionalnom programu se izvodi nastava uz taj udžbenik.

Udžbenik po bošnjačkom planu i programu o ratu u Bosni i Hercegovini gotovo nikako i ne govori, ne spominje nikakve detalje o sukobima, zločinima i stradanjima, ali posredno ističe kako su za izbijanje ratnih sukoba krivi SDS i Radovan Karadžić jer snose političku odgovornost.¹³ Udžbenik po hrvatskom planu i programu nešto detaljnije govori o ratu u BiH, a donosi i poglavlje o ratu u Hrvatskoj. Ovaj udžbenik rat u BiH promatra kao agresiju srpskih snaga na Bosnu i Hercegovinu, a sukobljene strane promatra nacionalno kao hrvatske, srpske i muslimanske snage. Udžbenik direktno naziva Armiju BiH „vojnomo organizacijom muslimanskog naroda“, a HVO „vojnomo organizacijom hrvatskog naroda“. Kratko se spominje općenito stradanje civila, a izriječno, kako udžbenik navodi „pokolj u Srebrenici“. Uz to, udžbenik donosi i citat Billa Clintona iz 2003. u kome se događanja u Srebrenici nazivaju genocidom.¹⁴ Udžbenik koji se koristi u Republici Srpskoj najdetaljnije i najopširnije govori o ratu u Bosni i Hercegovini. Za rat udžbenik krivi Aliju Izetbegovića kojeg naziva vođa muslimana, a rat promatra kao etnički sukob. Osim toga, navodi se i ulazak hrvatske vojske u BiH. Rat se karakterizira kao dijelom „međunarodni i međuvjerski

¹³ Hadžija Hadžiabdić, Edis Dervišagić, Alen Mulić, Vahidin Mehić, *Historija, Istorija, Povijest 8*, Bosanska knjiga, Tuzla 2008. godine

¹⁴ Krešimir Erdelja, Igor Stojaković, Ivan Madžar, Nikola Lovrinović, *Povijest 9. Udžbenik povijesti za 9. razred devtogođišnje osnovne škole*, Školska naklada, Mostar 2014

sukob“ te „građanski rat“. Ističe se kako su ratovala vojske „Srba, Hrvata i Muslimana (Bošnjaka od 1993.)“. Govori se o pomoći „Muslimanima ... iz islamskih zemalja“ i „mudžahedinima“, pomoći Hrvatske HVO-u te „oslanjanju Srba na pomoć SRJ“. Ovaj udžbenik tvrdi kako se JNA povukla iz BiH. Udžbenik ističe pritisak međunarodnih snaga na Vojsku Republike Srpske. Zločini se u udžbeniku ne spominju, a ulazak VRS-a u Srebrenicu i Žepu se karakteriše kao osvajanje.¹⁵

Može se vidjeti kako sva tri udžbenika oprečno tumače rat u Bosni i Hercegovini i karakter rata, ističu različite krivce za rat, a o zločinima u ratu uglavnom ne govore, ostavljajući na taj način učenike bez interpretacije ratnog nasilja i izložene interpretacijama iz drugih izvora. Potpuno zaobilaženje govora o zločinima svjedoči o tome da su udžbenici najmanje pažnje posvetili dijelu prošlosti koji je najaktualniji i najbliži današnjici. To je opet otvorilo prostor za različite interpretacije prošlosti iz drugih izvora.

Za razliku od udžbenika, mediji su uz različite poticaje od samih događaja počeli o njima stvarati vlastite narative koji su se poklapali sa političkim stavovima onih politika kojima su ti mediji bili bliski. Iako udžbenici ne spominju direktno istraživane događaje, opća slika koju daju o ratu prisutna je i kao opća slika o događajima u medijima.

Mediji sa sjedištem u Srbiji i Republici Srpskoj pretežno na Tuzlansku kolonu gledaju kao na stradanje Srba i napad muslimanskih formacija na vojnike koji su se povlačili. U ovom narativu izgrađivanom od 1992. godine do danas žrtve su vojnici u koloni, a napadač koji snosi krivnju su muslimanske formacije.¹⁶ Često se unutar ovog narativa ističe kako

¹⁵ Dragiša D. Vasić, *Istorija za 9. razred osnovne škole*, JP Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Istočno Novo Sarajevo, 2021

¹⁶ „Obilježeno 24 godine od stradanja pripadnika JNA u Tuzlanskoj koloni“, <https://www.youtube.com/watch?v=xlb3c3ED-28>, 18.8.2022.

su vojnici zlostavljani nakon napada na kolonu.¹⁷

S druge strane, mediji sa sjedištem u Federaciji BiH i Tuzli na Tuzlansku kolonu gledaju kao na odbranu grada od velikosrpske agresije te kao napad na policiju od strane kolone koja je pokušala zauzeti Tuzlu.¹⁸ U ovom narativu izgrađivanom također od 1992. do danas žrtve su lokalna policija i stradali građani, a napadač koji snosi krivnju za stradanje su JNA ili srpska vojska, ovisno od teksta do teksta.¹⁹

Slični suprotstavljeni narativi razvili su se vezano i za Kapiju. Za medije sa sjedištem u FBiH i Tuzli narativ o Kapiji je usko vezan sa stvarnim stanjem i sudskom presudom Novaku Đukiću po kojoj je Đukić namjerno naredio gađanje Kapije 25. maja 1995. godine. Po ovom narativu žrtva su stradali na Kapiji, a zločinac je Novak Đukić.²⁰ Narativ medija sa sjedištem u Republici Srpskoj i Srbiji jeste da su muslimani izveli teroristički napad na Kapiju podmetnutom eksplozivnom napravom. Po ovom narativu žrtve su Srbi i Novak Đukić, a zločinac su muslimani koji su podmetnuli eksploziju kako bi okrivili Srbe.²¹

Prateći medijske narative o Koloni i Kapiji može se zaključiti da su identični udžbeničkim narativima po tome tko je žrtva, a tko krivac za rat te tko su sukobljene strane. Vidljivo je da i medijski i udžbenički narativi prate političke narative i blisko su vezani za mjesta iz kojih dolaze, a što prati i nacionalne karakteristike stanovništva tih mjesta. Mediji i udžbenici iz FBiH i mediji i udžbenici iz RS-a prate suprotne i suprotstavljene narative.

¹⁷ „Nedeljom u dva. Tuzlanska kolona 1-4“ mp4, <https://www.youtube.com/watch?v=nnatUKIGJLI>, 18.8.2022..

¹⁸ „Pakao pod prozorima“, *Front slobode*, br. 3202, 22.5.1992.

¹⁹ „Žrtva je krivac“, <https://www.youtube.com/watch?v=acRSC7uNagE>, 18.8.2022.

²⁰ Ioanis Armakolas, *Politika i društvo u Tuzli od 1992. dp 1995. godine*, 223

²¹ „Rekonstrukcija pokazala, Đukić nije krv“, <https://www.rtvbn.com/316592/Rekonstrukcija-pokazala-%C4%81&>, 18.8.2022.

U suštini se može zaključiti kako se medijski i udžbenički narativi podudaraju, ovisno od političke i nacionalne opcije koju prate. Iako se udžbenici ne bave striktno Kolonom i Kapijom, opći okvir koji daju je identičan onome koji prate mediji kada govore o ova dva događaja. Može se osnovano pretpostaviti kako su i udžbenici i mediji pod utjecajem jednake nacionalne i političke ideologije zbog koje i donose jednake narative. U nedostatku udžbenika koji bi stvarali drugačiji narativ od medijskog, bliži stvarnom stanju, medijski narativi preovladavaju u društvu općenito. Na kraju, možemo postaviti i pitanje koliko su zapravo udžbenici i udžbenički narativi i utjecajni ako i jesu suprotstavljeni medijskim i političkim narativima. U uslovima pandemije smo svjedočili kolapsu utjecaja udžbeničkih narativa iz biologije naspram raširenih općih vjerovanja o opasnostima vakcina. Za pretpostaviti je kako se isto odnosi i na narative u udžbenicima historije.

Udžbenik	Vrsta sukoba	Sukobljene strane	Krivci za sukob	Ratni zločini	Tuzla u udžbeniku
Istorija za 9. razred osnovne škole	Međunacionalni, međuvjerski sukob i građanski rat	Vojske Srba, Hrvata i Muslimana (Bošnjaka)	Alija Izetbegović i Hrvatska		NE
Povijest 9	Nacionalni sukob	Muslimanske, bošnjačke i hrvatske snage	Srpske snage	Općenito o stradanju i izrijetkom Srebrenica	NE
Historija, Istorija, Povijest 8	Ne spominje	Ne spominje	SDS	Ne spominje	NE

DRAŽEN JANKO
DOKTORANT, HRVATSKO KATOLIČKO SVEUČILIŠTE, ZAGREB

HUMANITARNA ULOGA HKD „NAPREDAK“ KAO ODGOVOR NA NASILJE TIJEKOM RATA 1992.-1995. GODINE

Hrvatsko kulturno društvo „Napredak“ od svoga osnutka 1902. godine pa sve do danas ostao je najveće kulturno društvo Hrvata u Bosni i Hercegovini i šire. Ove godine proslavlja 120. godina od osnivanja te kroz razne manifestacije obilježava ovaj jubil. Kroz razne aspekte djelovanja (kultura, obrazovanje, edukacija) HKD „Napredak“ najviše je pažnje zadobio na polju stipendiranja đaka i studenata zbog čijeg nastanka je i osnovan. S ponovnom uspostavom HKD „Napretka“ 1990. godine i ratom koji se odvijao na prostoru BiH, humanitarno djelovanje je obilježilo početke rada i djelovanja ovoga društva. S Vrhbosanskom nadbiskupijom i Caritasom u Sarajevu kroz razne donacije unutar te izvan Bosne i Hercegovine, HKD „Napredak“ je tijekom rata podijelio preko 488 tona hrane i 403 000 obroka. Zanimljivost je da su primatelji paketa bili 56% Muslimani, 24% Hrvati, 18% Srbi i ostali.

Krajem 19. i početkom 20. stoljeća, u vremenu naglog gospodarskog i kulturnog razvoja BiH nakon dolaska austrougarskih vlasti, među hrvatskim narodom u toj zemlji osjećala se snažna potreba za osnivanjem društva koje bi pomagalo i financiralo obrazovanje hrvatske mladeži. Kao rezultat te težnje nastala su dva društva kojima je poticanje obrazovanje bio osnovni cilj. Prvo je osnovano 14. rujna 1902. godine u Mostaru pod nazivom „*Hrvatsko potporno društvo za siromašne đake i naučnike*“, a drugo 11. studenog iste godine u Sarajevu pod nazivom „*Hrvatsko društvo za namještanje djece na zanate i u trgovinu*“ (Šapina, 2002:12). Mostarsko i sarajevsko društvo ujedinjuju se 1907. godine, a

pod nazivom „*Hrvatsko prosvjetno i kulturno društvo Napredak*“ djeluje od 1914. Ovakva misija zadržana je sve do 1945. godine. U tijeku I. svjetskog rata (naročito od 1915. do 1918.) i II. svjetskog rata (posebice od 1943. do 1945.), Društvo je značajno smanjilo svoju aktivnost, iako se uprava sastajala, a postojao je i dio podružnica.

„Napredak“ je formalno obnovljen na Glavnoj skupštini 28. i 29. listopada 1945. godine. Zadržano je i ime i način unutarnje organizacije, ali se suštinski promijenila svrha i ciljevi društva. Djelovanje društva bilo je najviše usmjereno na iskorjenjivanje nepismenosti, a osnovna svrha, pomaganje đacima, praktično je napuštena. O promicanju hrvatske kulture nije se moglo ni pomišljati, pošto su se sve kulturne aktivnosti realizirale kroz dirigitiranu suradnju s druga dva nacionalna društva u okviru Saveza kulturno prosvjetnih društava.

I takvo suženo djelovanje nije odgovaralo tadašnjoj vlasti pa 1. travnja 1949. godine, dolazi do ukidanja Napretka, pod izgovorom kako nema članstva i ne može se održati skupština, koja bi dala legitimitet upravi. Prestao je rad Središnjice, svih podružnica i povjereništava i drugih organizacija, koje su djelovale u okviru Napretka (Zadruga, knjižnica, knjižara...), dok pokretna i nepokretna imovina i sva prava i obveze Hrvatskog kulturnog društva „Napredak“ prelaze od 1. travnja 1949. godine na Savez kulturno-prosvjetnih društava (Šapina, 2002:57-60).

U razdoblju od 15. travnja 1949. godine, do svoje obnove 29. rujna 1990. godine, „Napredak“ nije radio. Obnova „Napretka“ se događala u okviru i ozračju silaska s povijesne pozornice komunističkog sustava koji je 1949. godine i zabranio rad društva. „Napredak“ je obnovljen prije prvih demokratskih izbora u BiH. Tijekom 1990. godine, oko obnove „Napretka“ vodile su se duge rasprave na brojnim sjednicama neformalnog i formalnog Inicijativnog odbora za obnovu „Napretka“ (Šapina, 2002:60). Izborna skupština je održana 29. rujna 1990. godine u Sarajevu u prostorijama kina „Dubrovnik“ uz nazočnost 300 skupštinara

Na temelju rezultata glasanja za predsjednika Društva izabran je prof. dr. Franjo Topić. Ostala tri kandidata, na prijedlog novog predsjednika, izabrani su za dopredsjednike Društva (Šapina, 2002:61).

Obnovljeni „Napredak“ nije imao svoje prostorije pa se cjelokupna administracija vodila u prostoriji od 15 m² u podrumu katoličke Bogoslovije. Jedna od najvažnijih zadaća bila je obnova i osnivanje podorganizacija. Već 27. listopada 1990. godine prva je obnovljena podružnica Prozor. Do kraja godine obnovljeno je još 8 podružnica (Šapina, 2002:61). Obnovom i osnivanjem novih podružnica stekli su se uvjeti za povećanje broja članova. Iako još uvijek nije uvedena praksa da podružnice dostavljaju svoje izvještaje, na kraju 1991. godine se procjenjivalo da „Napredak“ ima preko 12.000 članova (Šapina, 2002:61).

Intenzivnu obnovu „Napretkovih“ podorganizacija prekida rat u Hrvatskoj i BiH, a i dio obnovljenih podružnica obustavlja rad. Središnja uprava se nije mogla okupiti zbog ratnih djelovanja u većem dijelu Bosne i Hercegovine i zbog opsade Sarajeva. U takvoj situaciji Poslovni odbor „Napretka“ koji su činili članovi Središnje uprave iz Sarajeva prerasta u Ratni poslovni odbor. On će sve do konca rata vršiti funkciju Središnje uprave.

Zbog prestanka funkcioniranja većine institucija u Sarajevu, posebno kulturnih i znanstvenih, mnogi sarajevski intelektualci, Hrvati, dovedeni su u tešku situaciju. Tako veliki broj intelektualaca različitih profila vidio je u „Napretku“ priliku za iskazivanje svojih sposobnosti. Uprava društva odlučuje prihvatiti sve inicijative za utemeljenje različitih strukovnih udruga, čak i u onim oblastima koje u povijesti nisu bila područja djelovanja „Napretka“. Ova aktivnost se naročito povećava kada u studenom preostali profesori i studenti teologije napuštaju Bogosloviju i odlaze iz opkoljenog Sarajeva u Bol. „Napredak“ se, zajedno s preostalim osobljem Bogoslovije, brinuo za održavanje kuće u teškim ratnim vremenima, organiziranjem skloništa, radom narodne

kuhinje te aktivnostima koje okuplja intelektualce (Šapina, 2002:63). Bogoslovija je u prvoj godini rata rado ugošćavala i intelektualce drugih nacija. Tako su u Bogosloviji u organizaciji „Napretka“ i „Preporoda“ organizirana dva sastanaka muslimanskih i hrvatskih intelektualaca. Prvi je održan u kolovozu s temom „Muslimansko-hrvatski odnosi u BiH“, a drugi u listopadu, s temom „Što Hrvati i muslimani očekuju jedni od drugih?“ (Šapina, 2002:63).

Situacija u Sarajevu se sve više komplicirala sukobom Hrvatskog vijeća odbrane i Armije BiH te su se stoga hrvatske i katoličke organizacije počele pozabavljati tim pitanjem kako bi otklonili mogućnost daljnjih sukoba. Tijekom kolovoza 1993. godine pristupilo se osnivanju koordinacionog tijela hrvatskih stranaka, Crkve i „Napretka“. Tako je 10. rujna 1993. ustrojen Hrvatski koordinacioni odbor kojeg su činile Vrhbosanska nadbiskupija, Franjevačka provincija, Caritas, Hrvatska demokratska zajednica grada Sarajeva, Hrvatska seljačka stranka, Hrvatsko vijeće odbrane iz Sarajeva, HKD „Napredak“ i „Napretkova“ Hrvatska gospodarska zbornica, a za predsjednika je izabrana mr. Tvrtko Nevjestić. Obavljeni su razgovori sa svim važnim državnim, stranim i humanitarnim čimbenicima (Nevjestić, 1997:372-376). „Napredak“ je bio domaćin gotovo svih sjednica HKO-a. HKO je bio organizator Sabora Hrvata BiH u Sarajevu 6. veljače 1994. godine. Prije su održani u Hrvatskoj sabori Hrvata Posavine, srednje i zapadne Bosne, pa je ovaj sabor bio zbir svih prethodnih. Zagrebački političar Slavko Goldštajn napisao je kako je ovaj sabor unio u hrvatsku javnost „dašak već gotovo zaboravljenog optimizma“ (Hrvatska poslije sporazuma, 1994:20). A političarka dr. Vesna Pusić je napisala kako je „inicijativa Sabora Hrvata Bosne i Hercegovine bila jednim od glavnih pokretača promjena koje su se samo činile nemogućim“ (Federacija Bosna i Hercegovina, 1994:2). Na ovom saboru je izabrano Hrvatsko narodno vijeće koje je nastavilo ostvarivati slične ciljeve i zadatak HKO-a, ali u kojem više nisu bile ranije službeno spomenute organizacije i institucije već pojedinci (Topić, 2008:309). Peter Galbraith, tadašnji američki veleposlanik u Hrvatskoj, ustvrdio je: „Također je važno bilo to što se pojavila skupina Hrvata

koja je predložila drukčije ideje (...) Dakle, Sabor u Sarajevu bio je vrlo važan (...) Također za raspravu o zemljovidima, posebno su bile važne njihove ideje o tome. Bili su osnova (za raspravu). Također su pridali značaj pitanju (Bosanske) Posavine što u dotadašnjim raspravama nije bio slučaj“ (Federacija Bosna i Hercegovina, 1994:14-15).

Potpisivanje Daytonskog sporazuma uslijedio je koncem 1995. godine, tako da je 1996. godina bila prva godina implementacije ovog sporazuma i formalno prva godina mira na prostorima Bosne i Hercegovine.

Humanitarni rad HKD Napretka u ratu 1992.-1995.

Početak rata u Hrvatskoj HKD „Napredak“ je prikupljao i slao prema svojim ograničenim mogućnostima pomoć u Istočnu Slavoniju, Dubrovnik, iz gradova poput Ravno, zatim Zenica, Vareš i dr. Na kraju je HKD „Napredak“ bio taj koji je trebao pomoć. Kad se rat preselio u Bosnu i Hercegovinu, „Napredak“ se registrirao i kao humanitarna organizacija. Bio je proglašen i kao organizacija od državnog značenja¹ (Šapina, 2002:61).

Napredak je od prvih ratnih dana bio poduzetan za prikupljanje i podjelu humanitarne pomoći svojim članovima, ali i drugim građanima i organizacijama. U početku je humanitarna pomoć pribavljanja donacijama sarajevskih poduzeća (dijelom i kupovana), a zatim počinje aktivnost na prikupljanju humanitarne pomoći izvan BiH, naročiti preko „Napretkovih“ podružnica u Zagrebu i Splitu. Humanitarna pomoć je dijeljena korisnicima u vidu pojedinačnih paketa ili kolektivnih davanja. Značajan dio robe ustupljen je Vrhbosanskoj katoličkoj Bogosloviji za pripremu obroka za brojne korisnike narodne kuhinje (Šapina, 2002:66).

¹ Svi radnici i suradnici imali su „Napretkove“ papire koji su im u ratu priznavani kao radna obaveza te su bili oslobođeni od vojničkog angažmana. Oni su se humanitarnim, kulturnim i duhovnim radom borili za obranu Sarajeva i Bosne i Hercegovine.

Već na početku rata u Sarajevu 1992. „Napredak“ je kupio više tona brašna i makarona u *Klasu* i podijelio ih građanima. Samo u Sarajevu je podijelio preko 488 tona hrane, a uz to zajedno s Vrhbosanskom bogoslovijom podijelio je 403.000 obroka² (Šapina, 2002:66). Dnevno je u Bogosloviji objedovalo preko stotinu osoba, a toliko je obroka davano i izvan Bogoslovije. Pomoć su primali ne samo Hrvati nego i drugi sugrađani (Topić, 2008:302). U Bogosloviji je djelovala i ambulanta s apotekom koju je vodila s. Marcijana Krištić. „Napredak“ je podijelio zajedno s Bogoslovijom lijekova u vrijednosti oko dva milijuna DEM. Humanitarna pomoć je dijeljena korisnicima u vidu pojedinačnih paketa ili kolektivnih davanja. Značajan dio robe ustupljen je Vrhbosanskoj katoličkoj bogosloviji za pripremu obroka za brojne korisnike narodne kuhinje. Do kraja 1992. godine Napredak je podijelio preko 30 tona humanitarne pomoći. U lipnju mjesecu 1992. je bilo organizirano pronalaženje, kupovanje hrane, suradnja sa drugim humanitarnim organizacijama u pomoći bolesnicim, dječijim ustanovama i izbjeglim obiteljima (Lukić/Palameta/Šego/Vukšić, 1994:57).

„Jesen 1993. zbog očekivanja još jedne zime bez hrane, grijanja, bila je još teža i izazivala je još veći strah. Ljudi su već pravo gladni, a mnogi su izgubili i po trideset do četrdeset kilograma. Humanitarna pomoć je minimalna i dolazi svakih desetak dana, a nekad je bila samo dvjesto grama riže. Tada je jedna litra ulja koštala 50 DEM, kilogram šećera 60 DEM. Gledajući ovu turobnu situaciju „Napredak“ se upustio, uz druge smionosti, a moglo bi se reći i ludosti, u uvoz obiteljskih paketa. Organizirano je s jednom zagrebačkom bankom i firmom tako što su ljudi u „Napretkovim“ podružnicama u Zagrebu i Splitu uplaćivali po 50 ili 60 DEM“ (Topić, 2008:303).

„U „Napretku“ je gužva neviđena, iako nismo trebali raditi za uskrсне

² Ostat će malo čudo da u potpuno opkoljenom Sarajevu, koje je mjesecima bilo bez struje, plina, a mala vrećica drva koštala i 25 DEM, samo jedan dan nije kuhano u Bogosloviji. U tome su velike zasluge kuharica s. Adeline Bošković, Marice Marić i drugih.

blagdane, a u međuvremenu je stiglo 4.000 obiteljskih paketa i dijele se. Puca glava svim suradnicima. Blagajnik Ljubo (Batinić) i njegova ekipa na poslu su od jutra do sutra. To je najljepša uskrсна čestitka, a i pao nam je velik kamen sa srca. Ovo je bio ogroman posao. Ljudi su uplaćivali 50 ili 60 DM u Splitu i Zagrebu, a onda su naše podružnice pakirale i spremile za Sarajevo paket, ali uvoz u Sarajevo bio je prava kalvarija. Koliko god smo znali da je to komplicirano, ipak je premašilo sve granice. Trajalo je 4 mjeseca. Pisma, telefoni u Ženevu (sjedište UN-a), UNPROFOR-a, UNHCR-a, ništa. A ljudi zovu u Zagreb, Split, Sarajevo, prava ludnica; blokiralo nam sav rad. Ljudi su prirodno počeli sumnjati kako su paketi nestali, da ih nećemo uvesti, da smo ih prodali. Naravno, tko može uopće predočiti težinu blokade Sarajeva i ulaska u Sarajevo? Ne dao Bog da to svatko mora iskusiti na vlastitoj koži. Ima ponovno velikih potražnji da organiziramo novi uvoz, no zasad nećemo. Previše nas je ovo koštalo živaca, truda, rizika za ime i ugled „Napretka“ a i novaca (prijevoz je koštao 25.650 DM) kako bi se upustili ponovno (...) Ne možemo svakome zainteresiranom u Zagrebu, Splitu i Sarajevu to objasniti. Nekome ispadne iz paketa jedna konzerva i za njega kao da ništa nije došlo. Čovjek dođe u napast da mu kaže: idi pa je traži usput. Naravno, većina, pa i *oštećenih, beskrajno je zahvalna*“ (Stećak, 1994: 6-7).

Kakva je bila atmosfera u gradu govori i činjenica kako je HKD „Napredak“ morao zvati „specijalce sa psima“ da štite istovar sa šlepera jer su gladni ljudi počeli otimati pakete, što potvrđuje onu poslovicu „kako glad nema očiju“. HKD „Napredak“ se u egzistencijalnom vremenu rata nije isključivo vodio nacionalnim predznakom, već je i tada pomagao najpotrebitijima. U vrijeme sukoba, treba navesti činjenicu kako je sastav primatelja paketa bio: 56% Muslimana, 24% Hrvata, 18% Srba i drugih (Topić, 2008: 304).

Humanitarni rad u 1993. godini bio je još intenzivniji. U tome prednjače podružnice u Zagrebu i Splitu, preko kojih se prikuplja humanitarna pomoć za Sarajevo i druge ugrožene krajeve BiH. U Sarajevu je

„Napredak“ nastavio s podjelom humanitarne pomoći, tako da je od početka rada do kraja 1993. godine podijeljeno 69.039 kg hrane, čija je vrijednost po sarajevskim tržišnim cijenama bila preko 857.000 DEM. Krajem 1993. godine, „Napretkovo“ je skladište bilo gotovo ispražnjeno (preostala jedna paleta hrane), pa je humanitarna situacija bila kritična. Do kraja rujna 1993. godine HKD „Napredak“ je prikupljao pomoć u hrani u Hrvatskoj i Njemačkoj. Hranom i lijekovima pomagali su bolnice u Sarajevu, Fojnici, Travniku i Mostaru, a vrlo je bila aktivna suradnja sa „Preporodom“ i „La Benevolencijom“ (Šapina, 2002:65).

Koliko je 1993. godina bila produktiva u podjeli hrane unutar Hrvatske i Bosne i Hercegovine vidi se na osnovu izvješća objavljenim u *Hrvatskom narodnom godišnjaku 1995. godine* HKD Napretka:

„Podružnica Dubrovnik je 1993. godine u mjesecu kolovozu organizirala humanitarnu pomoć prognanim Hrvatima iz Bugojna u Tomislavgradu. Suradnja je ostvarena sa Domovinskom zajednicom Hrvata Hercegovine, bolnice Sv. Vlaho i Crvenim križem. Poslana su tri kamiona po sedam tona (lijekovi, higijenska potrepština i hrana.)“ (Palameta, 1995:149)

„U Podružnici Split u rujnu 1993. godine pronađeno je skladište za humanitarnu pomoć „Napretka“ u aktivnostima: Humanitarna sekcija je kontinuirano posjećivala i darivala u bolnicama ranjene vojnike iz BiH i RH“ (Palameta, 1995:157).

„U listopadu 1993. u podružnici Split dostavljena je donacija Karitativnog društva „Kruh sv. Ante“ – 1 tona razne robe. Dostavljena donacija Hrvatskog Crvenog križa - 500 kg razne robe“ (Palameta, 1995:157).

„U studenome 1993. godine Društvo „Help“ – „Pomoći djeci“ – dodjeluje odjeću prognanima i izbjeglima iz Herceg-Bosne (Palameta, 1995:157).

„U prosincu 1993. godine u Splitu humanitarna sekcija je pripremala obiteljima pakete za opkoljeno Sarajevo“ (Palameta, 1995:158).

Primirje, u većem dijelu BiH i Hrvatske, donosi određeno poboljšanje komunikacija i humanitarne situacije, pa se to povoljno odrazilo i na djelovanje Napretka. Iako je Sarajevo još uvijek blokirano, zahvaljujući međunarodnim vojnim jedinicama otvaraju se dva puta sa specijalnim režimom za prolaz humanitarne pomoći: „Plavi put” preko zračne piste i „Tunel” ispod zračne piste. Time je bar donekle omogućena i komunikacija između Središnjice u Sarajevu i podružnica (Šapina, 2002:65). Zahvaljujući ovim kanalima za prolaz kroz sarajevski obruč, konvoj humanitarne pomoći koji je 4. 1. 1994. godine krenuo iz Splita, poslije nekoliko dana ulazi u Sarajevo i stiže pred „Napretkovo“ skladište. Konvoj je dovezao preko 4.000 obiteljskih paketa i blizu 40 tona druge hrane. Prikupljanju ove humanitarne pomoći u Zagrebu i Splitu kao i njihov prijevoz organizirale su „Napretkove“ podružnice, a najveću količinu pomoći donirao je fra Viktor Nuić (Šapina, 2002: 65).

Do kraja 1994. godine Središnja uprava je još više intenzivirala humanitarnu djelatnost tako da je u ovoj godini podijeljeno u samom Sarajevu 282.550 kg hrane i to 182.429 kg u obliku obiteljskih paketa i 160.121 kg rifuzne robe (Šapina, 2002: 65). Pored toga, „Napredak“ je zajedno s Vrhbosanskom katoličkom bogoslovijom, od početka rata do kraja 1994. godine, podijelio 403.710 toplih obroka koji su pripremani u kuhinji Bogoslovije. Također su podijeljene značajne količine odjeće, lijekova, školskog pribora itd (Šapina, 2002: 65).

„U siječnju 1994. u Splitu održana je humanitarna akcija – 4000 obiteljskih paketa krenulo je iz Splita prema Pločama za unesrećeno pučanstvo u opkoljenom Sarajevu“ (Palameta, 1995: 157).

U 1995. godini kao najvažnije donatore koji su donacije uručili u novčanom obliku treba spomenuti gospodina Stiva Bubala (Kalifornija, USA), „Renovabis” Njemačka i Hrvatske katoličke misije u Njemačkoj te talijanske organizacije „Sproffondo”, „AVSI” i Ambasada Italije. Zahvaljujući ovim donacijama, te pomoći prikupljenoj preko podružnica Zagreb i Split, „Napredak“ je u 1995. godini podijelio, samo u Sarajevu,

94.356 kg hrane (Šapina, 2002:65). Imeđu ostalog, tako se u izviješću *Hrvatskog narodnog godišnjaka 1996. godine* za HKD „Napredak“ navode sljedeće humanitarne pomoći:

„U Dubrovniku 9. veljače 1995. godine počela je akcija prikupljanja knjiga za djecu Uskoplja“ (Topić, 1996: 34).

„U veljači 1995. u podružnici Novi Travnik prof. Pavo Jurišić prikupio je u Njemačkoj 1000 DM i preko novotravničke podružnice poslao Osnovnoj školi u Novom Travniku kao pomoć za nabavku knjiga“ (Topić, 1996: 47).

„U ožujku 1995. godine podružnica Split održala je humanitarnu akciju pomoći za Osnovnu školu u Vitezu. Dodijeljen je školski namještaj od donacije iz Italije. Organizirana je humanitarna akcija pod nazivom *Jedna obitelj – jedna knjiga za Uskoplje*. Prikupljene knjige poslane su gradu radi obnove knjižnice“ (Topić, 1996:52).

„Dana 11. svibnja 1995. godine podružnica Zadar organizirala je veliku humanitarnu akciju prikupljanja hrane, odjeće, obuće lijekova i sanitetskoga materijala za stradale u Domovinskom ratu u Srednjoj Bosni“ (Topić, 1996: 71).

Kraj ratnih dešavanja u Bosni i Hercegovini, HKD „Napredak“ nisu ostavili bez gubitaka. Tako je nekada „veliki“ „Napredak“ sa od 23.000 članova do kraja 1995. godine pao na oko 6.000 članova. (Hrvatski narodni kalendar, 1996: 83). Pored svega urađenog na polju humanitarnog, napisan je i apel u obliku memoranduma svim političkim dužnosnicima u svijetu u kojem se ističe „kao je oko 200 tisuća ljudi ubijeneno, preko milijun osoba je protjerano, a materijalna šteta je oko 100 milijardi dolara. Sarajevo je prije rata angažiralo oko 18.500 visokostručnih osoba, dok s krajem 1995. godine taj se broj smanjio na ispod 8.000 s tendencijom opadanja. Ako Sarajevo bude blokirano još 60 dana iz njega će otići svi koji to mogu ili će ostati ljudi

nezaintersirani i ozlojeđeni na sve i svakoda...“ napisao je Franjo Topić 25. kolovoza 1995. godine (Topić, 1992: 8-9).

Bitno je istaći kako je HKD „Napredak“ svoj humanitarni rad nastavio i u 1996. godini. Zahvaljujući „Caritasu“ i talijanskoj humanitarnoj organizaciji (AVSI, Sprofondo) prikupljene su značajne količine humanitarne pomoći, pa je te godine podijeljeno 42.543 kg hrane. Od početka rata pa do konca 1996. godine, „Napredak“ je samo u Sarajevu podijelio 488.479 kg hrane (Šapina, 2002: 71.).

U tabeli 1. Navedene su kronološki sve zabilježene humanitarne pomoći (njih 48.) od početka rata u Hrvatskoj i BiH do konca 1995. godine.³

³ Izvozi za podatke u tabeli su *Hrvatski narodni godišnjaci* u izdanju HKD „Napredak“ koji su izlazili u razdoblju od 1994. do 1996. godine

Tabela 1. Humanitarna pomoć

30.11.1991. <i>Humanitarna pomoć</i> - Kiseljak - Prikupljanje pomoći za Dubrovnik i Neum-proslijeđeno u Neum i Split šest šlepera.
27.12.1991. <i>Humanitarna pomoć</i> - Maglaj - Akcija prikupljanja pomoći za ugroženi i napadnuti Dubrovnik.
27.12.1991. <i>Humanitarna pomoć</i> - Kreševo - Prikupljanje pomoći u hrani i odjeći pučanstvu Dubrovnika.
27.12.1991. <i>Humanitarna pomoć</i> - Modriča - Prikupljanje i vožnja pomoći za Vukovar.
20.8.1992. <i>Humanitarna pomoć</i> - Sarajevo - Akcija spašavanje knjiga iz Vijećnice.
15.12.1992. <i>Humanitarna pomoć</i> - Split - Distribucija hrane i odjeće (2,5 t) za srednju Bosnu.
18.2.1993. <i>Humanitarna pomoć</i> - Zagreb - U suradnji s Caritasom Zagrebačke nadbiskupije, pomoć u smještaju bosanskohercegovačkih izbjeglica u Njemačkoj.
23.3.1993. <i>Humanitarna pomoć</i> - Zagreb - U suradnji s Malteser Hilfsdienst, primljena donacija lijekova i sanitetskog materijala u vrijednosti 1950 DEM.
24.3.1993. <i>Humanitarna pomoć</i> - Split - Prikupljeno 220 vrećica hrane. Donator: Caritas Franjevačke provincije Presvetog Otkupitelja.
25.3.1993. <i>Humanitarna pomoć</i> - Split - Prikupljeno 500 kg mlijeka u prahu. Donator: Društvo „Help“ – Pomoć djeci.
23.4.1993. <i>Humanitarna pomoć</i> - Split - Humanitarna aktivnost, prikupljeno 110 paketa.
20.6.1993. <i>Humanitarna pomoć</i> - Split - Humanitarna aktivnost, prikupljanje mlijeka u prahu, meda i lijekova za djecu Sarajevo.
20.8.1993. <i>Humanitarna pomoć</i> - Dubrovnik - Besplatne repeticije za siromašne đake.
21.8.1993. <i>Humanitarna pomoć</i> - Dubrovnik - Poslana pomoć prognanim Bugojancima u Tomislavgrad. Akcija u suradnji s Domovinskom zajednicom Hrvata Hercegovine.
26.9.1993. <i>Humanitarna pomoć</i> - Split - Humanitarna aktivnost, pomoć pri smještaju, subvencioniranju, upisu i nabavci udžbenika.
Humanitarne Split Humanitarna aktivnost. Prikupljeno 1000 kg razne robe.
16.10.1993. <i>Humanitarna pomoć</i> - Split - Humanitarna aktivnost. Prikupljeno 500 kg razne robe.
17.10.1993. <i>Humanitarna pomoć</i> - Split - Humanitarna aktivnost. Podjela članovima Napretka po utvrđenim kriterijima-
17.11.1993. <i>Humanitarna pomoć</i> - Split - Prikupljanje odjeće za prognane iz BiH-

18.11.1993. Humanitarne - Split - Pripreme za humanitarni konvoj namijenjen Hrvatima u opkoljenom Sarajevu-
29.11.1993. <i>Humanitarna pomoć</i> - Dubrovnik - Dobrovoljno davanja krvi za akciju Bijeli put-
15.12.1993. <i>Humanitarna pomoć</i> - Split - Distribucija hrane i odjeće (2,5 t) za srednju Bosnu-
18.12.1993. <i>Humanitarna pomoć</i> - Split - Podjela paketa za Napretkovu djecu za Božićne blagdane-
19.12.1993. <i>Humanitarna pomoć</i> - Split - Podjela paketa za članstvo Napretka-
20.12.1993. <i>Humanitarna pomoć</i> - Zagreb - Za Sarajevo poslana 1252 obiteljska paketa-
31.12.1993. <i>Humanitarna pomoć</i> - Sarajevo - Humanitarna aktivnost. Od 1. 6. 1992. do 31. 12. 1993. podijeljeno 69 039 kg hrane.
4.1.1994. <i>Humanitarna pomoć</i> - Split - Humanitarna aktivnost, 4000 obiteljskih paketa poslano za Sarajevo.
15.1.1994. <i>Humanitarna pomoć</i> - Zagreb - Humanitarna aktivnost, za Sarajevo poslato 3910 obiteljskih paketa.
8.2.1994. <i>Humanitarna pomoć</i> - Split - Akcija dobrovoljnog davanja krvi.
14.6.1994. <i>Humanitarna pomoć</i> - Dubrovnik - Akcija „Dubrovnik Mostaru“.
15.9.1994. <i>Humanitarna pomoć</i> - Split - Humanitarna aktivnost. Pomoć pri smještaju, subvencioniranju, upisu i nabavci udžbenika.
27.10.1994. <i>Humanitarna pomoć</i> - Split - Humanitarna aktivnost, održane su besplatne poduke za osnovce i srednjoškolce.
27.11.1994. <i>Humanitarna pomoć</i> - Dubrovnik - Humanitarna aktivnost, akcija prikupljanja sredstava za život Društva i Fonda za stipendiranje.
30.11.1994. <i>Humanitarna pomoć</i> - Kiseljak - Humanitarna aktivnost, prikupljanje sredstava za nabavku knjiga djeci poginulih bojovnika.
11.12.1994. <i>Humanitarna pomoć</i> - Zadar - Humanitarna aktivnost.
20.12.1994. <i>Humanitarna pomoć</i> - Split - Humanitarna aktivnost, podjela božićnih paketa za članove podružnice.
22.12.1994. <i>Humanitarna pomoć</i> - Zadar - Organizirana pošiljka lijekova i sanitetskog materijala Domu zdravlja Kupres.
16.1.1995. <i>Humanitarna pomoć</i> - Kiseljak - Humanitarna aktivnost, upućena pomoć u školskom priboru za 95 učenika općine Breza.
9.2.1995. <i>Humanitarna pomoć</i> - Dubrovnik - Humanitarna aktivnost, prikupljene knjige za djecu iz Uskoplja.
18.2.1995. <i>Humanitarna pomoć</i> - Novi Travnik - Humanitarna aktivnost, prof. dr. Pavo Jurišić prikupio u Njemačkoj 1000 DM i poslao Osnovnoj školi kao pomoć za nabavku knjiga.

20.2.1995. <i>Humanitarna pomoć - Split</i> - Humanitarna akcija pomoći za Osnovnu školu Vitez.
21.2.1995. <i>Humanitarna pomoć - Split</i> - Akcija „Jedna obitelj – jedna knjiga za Uskoplje“.
17.3.1995. <i>Humanitarna pomoć - Kiseljak</i> - Humanitarna aktivnost.
20.4.1995. <i>Humanitarna pomoć - Split</i> - Humanitarna aktivnost.
11.5.1995. <i>Humanitarna pomoć - Zadar</i> - Prikupljanja hrane, odjeće, obuće i lijekova za stradale u Srednjoj Bosni.
14.6.1995. <i>Humanitarna pomoć - Zadar</i> - Sekcija za zdravstvo organizirala je druga akciju dobrovoljnog davanja krvi.
26.6.1995. <i>Humanitarna pomoć - Novi Travnik</i> - Humanitarna aktivnost, darovano po 200 DEM podružnicama u Kaknju i Zenici.
24.9.1995. <i>Humanitarna pomoć - Split</i> - Humanitarna aktivnost, pomoć studentima i učenicima oko upisa.
31.12.1995. <i>Humanitarna pomoć - Sarajevo</i> - Humanitarna aktivnost. Od 1.siječnja 1995. do 31. prosinca 1995. podijeljeno 94 356 kg hrane.

U razdoblju od 1. 6. 1992. – 31. 12. 1996. godine primljeno je – u vidu humanitarne pomoći ili kupljeno vlastitim sredstvima – preko 100 različitih artikala u ukupnoj količini od preko 488 tona. Najveći dio robe dobiven je besplatno preko „Napretkovih“ podružnica u Splitu i Zagrebu. Darovatelji su bili određene humanitarne organizacije i pojedinci. Dio robe kupljen je u tijeku 1992. od „Žitoprometa“, „Sarajke“, „Fabrike duhana“ i sarajevskih privatnih poduzeća (Šapina/Topić, 2017:120).

Nabavka i podjela humanitarne pomoći u Sarajevu kroz *dobavljače* i *korisnike* humanitarnih usluga u razdoblju od 1. 6. 1992. godine do 31. 12. 1996. godine, vidljiva je u *tablicama 2. i 3.*

Tablica 2. Dobavljači humanitarne pomoć

No	DOBAVLJAČ	Kg
1	DONACIJA SARAJEVSKIH PREDUZEĆA 1992. GOD	6.917
2	DONACIJE CARITASA SARAJEVO	7.961
3	AGENCIJA ZA HUMANITARNU POMOĆ SARAJEVO	3.920
4	KONVOJI „NAPREDAK“	89.732
5	KUPLJENA ROBA	28.501
6	DONACIJE AMBASADE ITALIJE	50.890
7	DAR FRA VIKTORA NUJIĆA	37.583
8	DONACIJE TALIJANSKIH HUMANITARNIH ORGANIZACIJA	80.546
9	OSOBNİ PAKETI PREKO PODRUŽNICA ZAGREB I SPLIT	182.429
	UKUPNO	488.479

(Preuzeto: Šapina/Topić, 2017: 121)

Tablica 4. Korisnici humanitarne pomoć

No	KORISNICI HUMANITARNE POMOĆI	KG	%
1	POMOĆ ČLANSTVU (IZRAVNO ILI PREKO POVJERENSTVA)	168.338	55%
2	USTUPLJENO CARITASU ZA PODJELU PO SARAJEVSKIM ŽUPAMA	34.890	11%
3	USTUPLJENO KUHINJI BOGOSLOVIJE (primljeno 403.710 besplatnih toplih obroka zajedno s Bogoslovijom)	42.847	14%
4	NAPRETKOVE UDRUGE	21.423	7%
5	DJELATNICI I UPRAVA NAPRETKA	12.242	4%
6	POMOĆ DRUGIM ORGANIZACIJAMA	26.310	9%
	UKUPNO	306.050	100%
7	OSOBNİ PAKETI GRAĐANA	182.429	
	SVEGA	488.479	

(Preuzeto: Šapina/Topić, 2017: 121)

Tablica 5. Struktura podijeljene humanitarne pomoći od 1. 1. 1992. godine do 31. 12. 1995. i 31.12.1996. godine.⁴

Br.	NAZIV ARTIKLA	1.6.92-31.12.93			1.1.94-31.12.94			1.1.95-31.12.95		
		KG	Cijena	DEM	KG	Cijena	DEM	KG	Cijena	DEM
1	BRAŠNO	21.555	5	107.775	20.919	1	20.919	5.787	1	5.787
2	ŠEĆER	7.894	20	157.880	12.788	2	25.576	16.963	2	33.926
3	ULJE I MAST	2.689	30	80.670	4.087	4	16.348	11.867	3	35.601
4	MESNE KONZ.	621	30	18.630	2.060	8	16.480	5.432	6	32.592
5	RIBLJE KONZ.	317	22	6.972	2.152	10	21.520	3.705	6	22.230
6	POVRĆE KONZ.	805	11	8.855	5.113	5	25.565	21.548	2	32.322
7	TJESTENINA	7.116	5	35.580	1.471	2	2.942	3.004	1	3.004
8	MLIJEKO	2.001	25	50.025	6.883	5	34.415	5.312	5	26.560
9	MARGARIN	676	25	16.900	810	4	3.240	788	5	3.940
10	PAŠTETA	860	70	60.200	620	10	3.200	600	10	6.000
11	RIŽA	9.726	5	48.630	2.001	2	4.002	1.536	1	1.536
12	KRUMPIR	4.564	10	45.640	22.465	2	44.930	-	1	0
13	KAVA	375	80	30.000	369	13	4.797	152	15	2.280
14	KEKSI	606	20	12.120	13.448	3	40.344	4.847	4	19.388
15	SLATKIŠI	129	80	10.320	443	15	6.645	433	10	4.330
16	DJEČJA HRANA	-	-	0	2.600	5	13.000	1.625	5	8.125
17	JUHA I ZACINI	459	30	13.770	133	8	923	-	-	0

⁴ „Iako je u materijalnom knjigovodstvu evidentirano preko stotinu različitih artikala, u ovom su izvještaju oni grupirani na 20 vrsta. Određeni artikli, koje nije bilo moguće grupirati, a nemaju značajan udio u strukturi distribuirane robe, iskazani su pod stavkom „ostalo”. „Radi sagledavanja učinka i značaja podjele humanitarne pomoći, roba je iskazana i vrijednosno, u njemačkim markama, pri čemu su primjenjivane cijene koje su važile na sarajevskoj tržnici u vrijeme izdavanja humanitarne pomoći. (Šapina/Topić, 2017: 120).

HUMANITARNA ULOGA HKD „NAPREDAK“

18	MAHUNARKE	157	10	1.570	1.152	2	2.304	-	-	0	
19	DJEČJI PAKETI	-	-	0	-	-	0	9.880	4	39.520	
20	KOMPOT	-	-	0	-	-	0	435	4	1.740	
21	SOK U PRAHU	-	-	0	-	-	0	92	6	552	
22	OSTALO	8.489	-	151.885	917	-	2.750	350	-	7.025	
UKUPNO		69.039	-	857.424	100.121	-	289.900	94.356	-	286.458	
OSOBNI PAKETI					182.429						
SVEGA		69.039 KG			282.550 KG			94.356 KG			

Br.	NAZIV ARTIKLA	1.6.96-31.12.96			1.6.92-31.12.96	
		KG	Cijena	DEM	KG	DEM
1	BRAŠNO	4.915	1	4.915	53.175	139.396
2	ŠEĆER	4.050	2	8.100	41.695	225.482
3	ULJE I MAST	5.867	2	11.734	24.510	144.353
4	MESNE KONZ.	4.270	6	25.620	12.383	93.322
5	RIBLJE KONZ.	1.760	6	10.560	7.934	61.284
6	POVRĆE KONZ.	3.725	2	5.588	31.191	72.330
7	TJESTENINA	4.670	1	4.670	16.861	46.196
8	MLIJEKO	4.700	5	23.500	18.896	134.500
9	MARGARIN	16	5	80	2.2290	24.160
10	PAŠTETA	-	-	0	1.780	69.400
11	RIŽA	2.053	1	2.053	15.316	56.221
12	KRUMPIR	-	1	0	27.029	90.570
13	KAVA	33	15	495	929	37.572
14	KEKSI	1.783	4	7.132	20.684	78.984
15	SLATKIŠI	220	10	2.200	1.225	23.495
16	DJEČJA HRANA	1.200	5	6.000	5.425	27.125
17	JUHA I ZAČINI	-	-	0	582	14.693

18	MAHUNARKE	-	-	0	1.309	3.874
19	DJEČJI PAKETI	-	-	0	9.880	39.520
20	KOMPOT	-	-	0	435	1.740
21	SOK U PRAHU	266	6	1.596	358	2.148
22	OSTALO	3.006	-	6.021	12.762	167.672
UKUPNO		42.534	-	120.255	306.050	1.554.036
OSOBNI PAKETI					182.429	
SVEGA		42.534 KG			488.479 KG	

(Preuzeto: Šapina/Topić, 2017: 121)

Početka rada obnovljenog HKD „Napredak“, obilježio je period ratnih sukoba u Republici Hrvatskoj i u Republici Bosni i Hercegovini. Brzom integracijom i uspostavom podružnica kao i suradnjom sa sličnim organizacijama te solidarnošću drugih, HKD „Napredak“ je u kratkom periodu, zajedno sa Vrhbosanskom nadbiskupijom i Caritasom, postao egzistencijalni primat u podjeli hrane na području Sarajeva pa i šire.

Humanitarna pomoć za vrijeme rata 1992.-1995. godine je distribuirana korisnicima u vidu pojedinačnih paketa i u vidu zajedničkih davanja. Unatoč ograničenim financijskim sredstvima, neposjedovanju vlastitog voznoga parka i skladišnog prostora, „Napredak“ je uspio prikupiti i distribuirati značajne količine robe. Pojedinačni paketi dijeljeni su radnicima, Upravi i članovima „Napretka“, članovima „Napretkovih“ udruga i povjereništava, radnicima Radiopostaje Vrhbosna, Stećka, Gospodarske banke i Napredak osiguranja, kao i građanima koji nisu članovi „Napretka“. Roba je davana i kolektivno, i to: poduzećima i ustanovama, drugim humanitarnim organizacijama, zdravstvenim ustanovama i sl. (Šapina/Topić, 2017: 120). Značajan dio robe ustupljen je Vrhbosanskoj katoličkoj bogosloviji za pripremanje obroka za „Napretkove“ radnike i druge korisnike obroka pripremanih u kuhinji

Bogoslovije. Zajedno s Bogoslovijom, Napredak je tijekom rata osigurao 403.710 toplih obroka. Preko 34 tone robe ustupljeno je Caritasu radi podjele po župama (Šapina/Topić, 2017: 120).

Koliko je HKD „Napredak“ bio za čuvanje „svakog“ života govori podatak o podjeli obroka, namirnica u Sarajevu neovisno o nacionalnom izjašnjavanju, pa su tako primatelji paketa bili 56% Muslimani, 24% Hrvati, 18% Srbi i ostali.

Ove godine Hrvatsko kulturno društvo „Napredak“ obilježava 120. rođendan te stim treba ukazati na značaj HKD Napretka i na polju humanitarnog rada 1992.-1995. godine koji je obilježio početke rada obnovljenog HKD „Napredak“ što je prikazano u ovom radu. Sa sigurnošću se može reći, kako ne postoji niti jedna osoba koja radi ili djeluje na polju kulture u BiH, a da na direktan ili indirektan način nije učestovala u organizaciji društveno-kulturnih događaja, a da HKD Napredak nije bio dio toga.

U najtežim vremenima HKD „Napredak“ je uspijevaio sačuvati razum i stabilnost čitavog puka, nadat se kako će i u budućem periodu ostati i opstati kao krovna kulturna institucija Hrvata u Bosni i Hercegovini te raditi na promidžbi i suradnji s drugim kulturnim predstavnicima u Bosni i Hercegovini.

LITERATURA I IZVORI:

KNJIGE

- Šapina, Hrvoje, Topić, Franjo (prip.), *HKD Napredak 1990.-2015*, HKD Napredak, Sarajevo-Napredak Fortuna doo., Zagreb, Sarajevo-Zagreb, 2017.
- Šapina, Hrvoje, *Stoljetnica Napretka*, HKD Napredak Sarajevo, 2002.
- Topić, Franjo, *Bosna i Hercegovina naša Domovina*, HKD Napredak, Zagreb-Sarajevo, 2021.
- Topić, Franjo, „HKD Napredak u ratnim godinama“, u Bećirović, Hajriz (ur.) *Opsada i odbrana Sarajeva 1992 – 1995.*, Referati okruglog stola održanog 23. studenog 2005. godine, Institut za istraživanja zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2008., 423.

ČASOPISI:

- Lukić, Darko, Palameta, Miroslav, Šego, Krešimir, Vukšić, Tomo, „Hrvatski narodni kalendar 1994. godine“ *Kronologija napretkovih aktivnosti tijekom rata 1992.-1993.* 57-72.
- Nevjestić, Tvrtko, „Isječak našeg vremena“, *Hrvatski narodni godišnjak 1997.*, HKD Napredak, Sarajevo, 372-376.
- Palameta, Miroslav (ur.) „Hrvatski narodni kalendar 1995. godine“, *Napretkove aktivnosti*, 121-172.
- Topić Franjo, „Izjava dr. Franje Topića, predsjednika HKD Napredak“, *List Herceg Bosne*, 29.2.1992., 8-9.
- Topić, Franjo, „Hrvatski narodni kalendar 1996. godine“, *HKD Napredak i aktivnosti 1994.-1995.*, 7-92.

DOKUMENTI:

- „Hrvatska poslije sporazuma“, *Erasmus* 6./1994, 20.
- „Federacija Bosna i Hercegovina“, *Erasmus* 6/1994., 2.
- „Federacija Bosna i Hercegovina“, *Erasmus* 6/1994., 14-15
- „Stećak“, 5/1994., 6-7.

**The humanitarian role of HKD Napredka as a response to violence
during the 1992.-1995. war years**

Summary

HKD Napredak, since its founding in 1902, has remained the largest Croatian cultural association of Croats in Bosnia and Herzegovina and beyond. This year, it celebrates the 120th anniversary of its foundation, and this jubilee issue is celebrated through various events. Through various aspects of activity (culture, education, training), HKD Napredak has gained a lot of attention in the field of scholarship for pupils and students, which is why it was founded. With the re-establishment of HKD Napredak in 1990 and the war that took place on the territory of BiH, humanitarian action marked the beginnings of the work and activity of this society. With the Archdiocese of Vrhbosna and Caritas in Sarajevo, through various donations inside and outside Bosnia and Herzegovina, HKD Napredak distributed over 488 tons of food and 403,000 meals. The interesting thing is that the recipients of the packages were 56% Muslims, 24% Croats, 18% Serbs and others.

Keywords: HKD Napredak, humanitarian work, Re-establishment of HKD Napredak, Archdiocese of Vrhbosan.

REPREZENTACIJE NASILJA: SARAJEVSKA „ALEJA SNAJPERA“ – NACRT ZA STUDIJU SLUČAJA

Apstrakt: U ovom radu je autor na osnovu pisanja sarajevske štampe, dokaznog materijala dostupnog na bazama ICTY te ostalim vrstama likovnih, književnih i fotografskih izvora nastojao dati kraći pregled i moguće pravace istraživanja historije opsade grada Sarajeva i načina snajperskog djelovanja od 1992. do 1996. godine. Autor je u radu nastojao istražiti na koji se način nasilno zatvaranje, opkoljavanje, nemogućnost slobodnog kretanja, stalni teror pucnjavom i bombardiranjem, prijetnja smrću - odražavala na svakodnevni život i djelovanje stanovništva koje je takvom vidu nasilja bilo izloženo. U radu nije u obzir uzeta građa koja se odnosi na bolničke podatke, balističke i fotografske nalaze te ostalu dokumentaciju ubijenih i ranjenih žrtava opsade Sarajeva.

Postavljanje opsade

Među srpskom političkom elitom u Bosni i Hercegovini, predvođenom Srpskom demokratskom strankom na čelu s Radovanom Karadžićem je mogućnost oružane blokade i vojna opsada Sarajeva razmatrana od septembra 1991. godine.¹ Sarajevska politička revija, *Slobodna Bosna* je upozoravala na veliku vjerovatnost od širenja i razbuktavanja oružanih neprijateljstava na prostor Bosne i Hercegovine, te je u broju od 21. novembra kroz karikaturu prikazala zbunjeno rukovodstvo „svjetskih sila“, „međunarodne zajednice“ upleteno u „kolu“ sa nasmijanim pripadnicima JNA, kako plešu na zvuke frule u koju, naoružan puše Radovan Karadžić, predsjednik SDS-a, pred zagrljenim komandantom

¹ Merisa Karović Babić, „Sarajevske barikade. Karakazan i mišolovka. Okruženje sa 'sve četiri strane sveta'“. *Između rata i mira. Sarajevo u prelomnim godinama 20. stoljeća*. Sarajevo: UMHIS, 2020., 135-137.

Druge vojne oblasti JNA, Milutinom Kukanjcem, i četničkim vojvodom Vojislavom Šešeljem.

Foto 1: *Slobodna Bosna*, br. 4., 1991., 2.

U istom je broju *Slobodne Bosne* objavljena i prva „ekskluzivna“ vijest koja razmatra plan SDS-a o „blokadi i napadu na Sarajevo u slučaju izbijanju rata u BiH.“² Prema tom planu Sarajevo treba biti izolirano od ostatka Republike čime bi se ugušio politički i ekonomski život u Bosni i Hercegovini, tako što bi se prekinule ne samo cestovne komunikacije Sarajeva sa ostatkom svijeta, kao što je to bilo prikazano na objavljenoj mapi već bi se stanovništvu unutar blokiranog Grada prekinuo dovod struje i vode, a svaka informacijska komunikacija - telefonska, radio i televizijska bi bila prekinuta rušenjem komunikacijskih odašiljača i tornjeva. Napad na grad je planiran nakon evakuacije stanovništva srpske nacionalnosti.³

² Istraživački tim „Slobodne Bosne“, „Sarajevo na četničkom nišanu“. *Slobodna Bosna*, 21. 11. 1991., 3.

³ Isto.

na nivou Bosne i Hercegovine jasnu nacionalno-identitetsku podjelu na „Nas“ i „Njih“, podjelu koja je u Sarajevu dodatno usložnjavana konstukcijom mita o „starini“, „porijeklu“, diferencijaciji na opreci - „urbano-ruralno“, „papci-raja“ i sl. što se reflektiralo i kroz karikature Jasmina Dautbegovića.

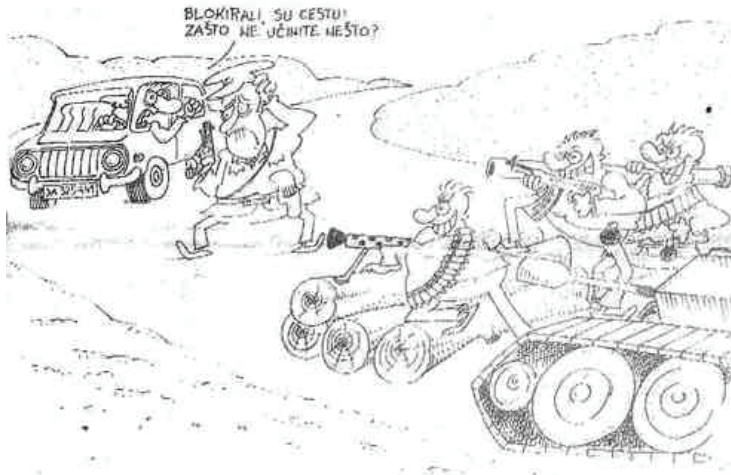

Foto 3: *Oslobođenje*, karikatura Midhata Ajanovića, 3.3 1992., 4.

Foto 4: Sarajevski dnevnik, *Oslobođenje*, 6. 3. 1992., 8.

Nakon međunarodnog priznavanja političkog subjektiviteta Bosne i Hercegovine, tokom aprila 1992. godine su snage JNA, a od maja snage tzv. vojske srpske republike Bosne i Hercegovine, pokušavale u Sarajevo prodrijeti vojnim putem s ciljem podjele grada u skladu sa Karadžićevim projekcijama podjele Sarajeva - „poput Berlina“ na „muslimanski, srpski i hrvatski dio, tako da nijedna etnička skupina neće morati da živi ili radi zajedno.“⁶ Pravci napada koji su imali za cilj presjeći Sarajevo su bili zaustavljani na prostorima u blizini mostova preko rijeke Miljacke (Vrbanja, Skenderija, Bratstvo-jedinstvo) i postepeno su tokom proljeća i ljeta 1992. godine pomjerani - od istoka ka zapadu.⁷ Snage tzv. vojske srpske republike su prosječno na grad ispaljivale oko tri stotine projektila.⁸

Kuda ide crvena linija Opsade?

Čvrste linije fronta oko grada Sarajeva su uspostavljene nakon augusta i od kraja 1992. godine su postale stalne sve do okončanja opsade Sarajeva 1996. godine. Teritorijalna odbrana SR BiH, te Armija Republike Bosne i Hercegovine je kontrolirala urbane dijelove Sarajeva, dok je Vojska republike srpske držala brdske predjele oko grada, s kojih su imali jasan pregled gradske zone. Isto tako, srpska paravojska je zauzela i industrijska predgrađa - Vogošću, Hadžiće, Semizovac i Ilijaš. Linija fronta se provlačila od jugozapada, pravcem od sarajevskog aerodroma gdje su snage vojske republike srpske (VRS) držale dijelove novoizgrađenih naselja Dobrinje i Nedžarića približavajući se aerodromu na sjevernoj strani. Sjeverozapadno duž grebena brda Mojnilo, pravac je zakrivljivao sjeverno dodirujući južnu obalu rijeke Miljacke u naselju Hrasno. Dio gradskog centra koji je držala VRS je bilo naselje Grbavica, u dužini od

⁶ *Balkan Battlegrounds*, II, 345.

⁷ Više u: Central Intelligence Agency, Office of Russian and European Analysis, *Balkan Battlegrounds: A Military History of the Yugoslav Conflict, 1990 – 1995*, Volume I, 2002, Volume II, 2003, Volume III, Washington, DC.; Donia, Robert J, *Sarajevo: biografija grada*, Sarajevo, Institut za istoriju, 2006.

⁸ Robert J. Donia, *Sarajevo: biografija grada*, Sarajevo, 2006., 339.

gotovo 1500 m uz južnu obalu rijeke Miljacke. Od juga Grbavice snage VRS su zauzimale liniju koja se protezala ka brdu Vraca, te dalje, vrhom brda prema jugoistoku. VRS je držala obje stare Osmanske kule nad Sarajevom na jugoistočnom dijelu grada. Linija opsade je na krajnjem istoku grada išla gotovo smjerom sjever – jug, zaobilazeći Sedrenik na sjeveroistoku i pružajući se sjeverozapadno iznad Olimpijskog stadiona Koševo, ka naseljima Velešića, te Pofalićima južno od Vogošće koju su držale snage VRS. Na sjeverozapadu grada, stratešku tačku Žuč je Armija Republike Bosne i Hercegovine (ARBiH) konačno i nepovratno osvojila u decembru 1992. godine. VRS je dalje okružila naselje Rajlovac koje su držale snage Armije Republike BiH, od kojega je zapadna linija opsade također išla linijom sjever – jug. Zapadna je granica označena prugom, od koje su snage VRS držale zapadnu stranu, a ARBiH istočnu. Obje snage kontrolirale su teritorije u blizini aerodroma Sarajevo. VRS je držala Ilidžu na sjeverozapadnom izlazu iz Sarajeva, te dio naselja Butmir na južnoj strani izlaza, dok je ARBiH nadzirala veći dio naselja Stup istočno od Ilidže.⁹

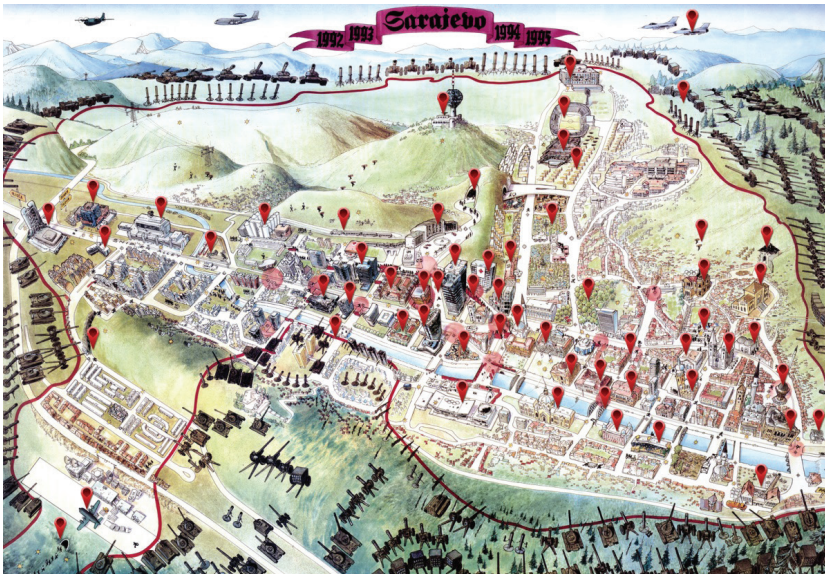

Foto 5: FAMA, *Mapa opsade Sarajeva, 1992.-1996.*

⁹ *Balkan Battlegrounds, II.*, 350.

Ideja o kreiranju jedne korisne i precizne mape koja bi pomogla u kretanju gradom opsjednutom teškim i lakim naoružanjem, pod djelovanjem snajpera realizirana je po samom okončanju Opsade. Suada Kapić i Ozren Pavlović su 1996. godine kroz jedan likovni prikaz nastojali mapirati „različite nivoe opstanka u urbanoj sredini“. Mapa s ključnim elementima opsade je u prvobitnom formatu bila iscrtana rukom, a na pozadini je sadržavala legendu i tekstualni opis istaknutih područja, objekata i elemenata.¹⁰ Položaji naoružanja su precrtani s karte JNA, ali je odmah na početku iscrtavanja mape bilo jasno da će zbog formata same mape, biti potrebno koristiti simboliku, te je tako naoružanje i iscrtano, iza jedne „crvene linije oko grada“. Ističu kako je „Mapa Opsade“ rađena na „osnovu dokumenata i fotografija snimljenih tokom blokade, da bi se jednom slikom uspjela prikazati izmijenjena geografija jednog grada izolovanog od ostatka svijeta, iako pred očima medija tog svijeta. Mapa je svjedočanstvo o gradu koji je preživio zahvaljujući tome što je na ruševinama stare stvorio sasvim novu civilizaciju, svjedočanstvo o gradu koji je koristio reciklažu, solarnu energiju, pilule za prečišćavanje vode, satelitske komunikacije.“

Nihad Kreševljaković¹¹ je *Uvodniku* „Mape Opsade“ objavljene 1996. godine istaknuo kako je glavni grad Republike Bosne i Hercegovine, Sarajevo, napadnuto od JNA potpomognute lokalnim teroristima tokom 5. aprila,¹² snagom od „260 tenkova, 120 minobacača i mnogo oružja manjeg kalibra“. Potpuna blokada je prema „Uvodniku“ nastupila nakon 2. maja 1992. godine te je „Svskog dana [grad je] gađan sa 4.000 granata a ciljevi su, između ostalih, bili bolnice, muzeji, džamije, crkve, škole,

¹⁰ <http://www.famacollection.org/bhs/fama-kolekcija/fama-original-projekti/10/>

¹¹ Nihad Kreševljaković (1973. g.), historičar, urednik i producent. Tokom razdoblja opsade Sarajeva svojom je kamerom dokumentirao svakodnevni život stanovništva i događaje u gradu pri čemu je kreirao video arhiv koji sadrži preko 1000 sati materijala. Od 1994. godine radi za Međunarodni teatarski Festival MESS Sarajevo, a od 2011. godine je direktor Sarajevskog ratnog teatra SARTR. <https://ba.boell.org/bhs/person/nihad-kresevljakovic>

¹² O političkim i vojnim pripremama opsade Sarajeva i vidi: Merisa Karović-Babić, *Isto*, 133-168.

sinagoge, porodilište, biblioteke, kao i mjesta gdje su građani stajali u redovima za hljeb i vodu. Agresor je uništio zgradu glavne pošte, a grad je odsječen od izvora vode, struje, plina. Hrane je ubrzo nestalo. Groblja su se širila. [...] Opsada grada trajala je od 2. maja 1992. do 26. februara 1996. ili 1.395 dana, što je najduža opsada u modernoj istoriji.¹³

Po pitanju opsade Sarajeva u bazama ICTY su dostupni i mnogo precizniji izvještaji, koji Grad promatraju kroz nacionalističku optiku. U svojoj vojnoj ekspertizi „Rukovodna nadležnost Dr Radovana Karadžića u sistemu strategijskog komandovanja VRS“ general Radovan Radinović¹⁴ tvrdi kako Sarajevo nije bilo okupirano i podijeljeno uz upotrebu vojne sile.¹⁵ Sarajevo je, prema njegovom mišljenju, bilo podijeljeno „mnogo pre početka oružanog sukoba“ bez obzira na datum koji se smatra za početak sukoba. Srpskim dijelovima grada Sarajeva smatra općine i naselja Vogošću, Rajlovac, Ilidžu, Ilijaš, Hadžiće, Lukavicu, Krupac, Nedžariće, Pofaliće, Grbavicu i dio Dobrinje, budući su, prema Radinoviću, Srbi u ovim dijelovima grada bili u većini, te ističe da „srpska strana u mešovitim opštinama nije ni kontrolisala, niti pokušavala da zauzme delove sa dominantnim muslimanskim ili hrvatskim stanovništvom.“ Slijedom takvog poimanja, „podelu Sarajeva nije izvršila *vojska bosanskih Srba*, već građani uplašeni za svoje živote“ koji su barikade podigli na granicama etnički definisanih naselja.¹⁶ Prema Radinovićevoj ekspertizi su jedini „pravi taoci te podele bili

¹³ <http://www.famacollection.org/bhs/fama-kolekcija/fama-original-projekti/10/>

¹⁴ Radovan Radinović (1939. g.), magistrirao je na Fakultetu političkih nauka 1976. godine, a doktor vojnih nauka postao 1982. Od 1959. je obavljao niz vojnih dužnosti u JNA, a 1990-1991 godine obavlja dužnost načelnika SNO. Tokom tzv. Ženevskih pregovora bio je vojni ekspert u delegaciji SRJ, pred ICTY je izlazio kao ekspert za vojna pitanja od 2000 do 2004. godine. Vojno nije aktivan i u penziji je od 1993. godine. ICTY, IT-95-5/18, Karadžić i Mladić, Curriculum Vitae Radovan Radinović, br. dokaznog materijala D03863

¹⁵ ICTY, IT-95-5/18, Karadžić i Mladić, Expert Report by Lt. General Radovan RADINOVIC - The Control Authority of Dr. Radovan Karadzic in the Strategic Command System of the VRS, br. dokaznog materijala D03864, 83.

¹⁶ Isto. 84.

(su) urbani Srbi, koji su ostali zatočeni u potpunom muslimanskom okruženju u starom delu grada.“ Dalje u ekspertizi i sam naglašava kako je tokom rata manji dio Sarajevsko-romanijskog korpusa „bio frontom okrenut ka urbanom delu gradskog područja, na liniji sukoba na početku 42 km, a na kraju rata 64 km [...]“ te kako je „srpska strana (je) bila u izrazitoj nadmoći kada je reč o težoj ratnoj tehnici i većim kalibrima oruđa.“¹⁷ Isto tako ističe kako su sa pravca Trebevića i sa sjevera „od Radave i Mrkovića“ Srbi bili u izrazitoj prostornoj prednosti, te su sa „tih položaja mogli (su) da pod vatru sredstava za podršku stave ciljeve u gotovo celom istočnom delu grada.“ No, „lanac objekata“ koji se proteže između Trebevića i grada „ispred [se] ispred snaga SRK u ovom delu operativnih položaja, i praktično im onemogućavao dejstvo na gradsko jezgro.“ Jedinice SRK su, prema ovoj ekspertizi, tokom najvećeg razdoblja rata u Sarajevu nastojale „da odbrane te svoje vrlo nepovoljne položaje u Nedžarićima, Ilidži, Rajlovcu, Vogošći, Grbavici, Vracama, Lukavici, Jevrejskom groblju i Dobrinji i tako spreče izlazak snaga 1. K A BiH u slobodni operativni prostor prema Jahorini, Romaniji i Ozrenu, naseljen gotovo isključivo srpskim stanovništvom.“¹⁸

Logor na otvorenom – Sarajevo 1992-1996

Prostor Sarajevske kotline koji je na ovakv način opisivala linija fronta, prostor koji je bio pod opsadom VRS od aprila 1992. pa sve do marta 1996. godine je moguće promatrati i kao logor na otvorenom, „komad teritorija koji je postavljen izvan normalnoga pravnog poretka [...], struktura u kojoj se izvanredno stanje [...] realizira *na normalan način*“ te „mjesto na kojemu se realizirala najapsolutnija *conditio inhumana* koja je ikada opstojala na Zemlji.“¹⁹ U logorima, koje Agamben ne promatra kao povijesnu činjenicu i anomaliju, već kao skriveni predložak, „*nomos* političkog prostora u kojemu i danas živimo“, izvanredno stanje

¹⁷ Isto. 110.

¹⁸ Isto. 113.

¹⁹ Giorgio Agamben, *Homo Sacer, Suverena moć i goli život*, Multimedijalni institut, Arkzin, Zagreb, 2006., 146-155.

postaje pravilo, izvanredni prostor “u kojem nije samo zakon u cjelosti suspendiran, nego se i činjenica i pravo miješaju bez ostatka” te je na taj način u logorima – sve moguće.²⁰

Ono što je “Logor na otvorenom” razlikovalo od ostalih logora uspostavljenih tokom rata na teritoriju Bosne i Hercegovine je bila (ne) stalna prisutnost nevidljivog, *netjelesnog* čuvara logora, koji u percepciji stanovništva unutar opsade nije imao oblik ljudskog bića – snajperista, vojnik tzv. vojske srpske republike je sveden na rang puke optičke sprave – snajpera,²¹ *nečovjeka*, životinje - koja je nadzirala i ubijala stanovništvo.

Foto 6: Mario Boccia, “Beware sniper”, (<https://www.balcanicaucaso.org/eng/Media/Galleries/The-1425-days-of-Sarajevo>)

²⁰ Isto.

²¹ U Sarajevu su tokom opsade grada radi opreza od snajperskog djelovanja bili postavljani znakovi upozorenja „Pazi snajper“, na većim brisanim prostorima je postavljana fizička zaštita za prolaznike, koju su činila sredstva javnog prijevoza, autobusi, tramvaji, kasnije kontejneri UN, vreće punjene pijeskom, dok su manji brisani prostori imali u gradu samo „optičku“ zaštitu tkanine, zavjese, prekrivača i sl.

*Kumim te Bogom, veliki Bože // skloni sa svijeta Životinje! // [...] Mrava ne diraj, I marvu zanemari, // ali Životinje – skloni. // Gdje si ih metnuo, otuda ih skloni. // Sa obronaka, poviše gradova, skloni. // Sa svijeta, gdje si ih metnuo, skloni.*²²

Pazi snajper! - „Ako ti vidiš i komad brda i brdo vidi tebe“²³

Prijetnja smrću je po stanovništvo u opsadi, nakon održavanja protesta 5. aprila 1992. godine postala i tokom čitave opsade, bila stalno prisutna u njegovoj svakodnevnici, tako da je nakon opsade postalo jasno da je “hiljade (je) lažnih podjela koje u Sarajevu prave” te da je “Jedina koja ima smisla (je) podjela na žive i mrtve. Tako se svijet suštinski dijeli na dvije polovine.”²⁴

Tokom ovog protesta su stanovnici Sarajeva, kojima su se tokom dana pridružili radnici i stanovnici obližnjih općina, tražili smjenu vlasti koja je izabrana na novembarskim izborima 1990. godine. Istoga dana, u milicijskoj akademiji na Vracama su naoružane skupine SDS-a zarobile pitomce akademije. Na građane koji su sa platoa bosanskohercegovačke Skupštine, na vijest o zarobljavanju pitomaca, krenuli putem mosta Vrbanjša prema Vracama, kako bi ih oslobodili je bilo pucano iz pravca Jevrejskog groblja, te su spriječeni u tom naumu. Na okupljene je pucnjava otvorena i iz hotela Holiday Inn. Tokom ovog protesta su na mostu ranjena četiri civila, a ubijeni su Suada Dilberović, Olga Sučić (koje postaju simboli prvih žrtava rata u Sarajevu) i Muhidin Šabanović, dok su u drugim dijelovima grada ubijeni Miomir Vučijak, Škundrić Darinka, Bevanda Marijo i Omerbegović Aida.²⁵

²² Abdulah Sidran, „Sarajevska molitva“, *Sarajevski tabut*, Bosanska knjiga, Sarajevo, 1993., 24-25.

²³ <http://www.famacollection.org/bhs/fama-kolekcija/fama-original-projekti/10/>

²⁴ Semezdin Mehmedinović, *Sarajevo blues*, Civitas, Sarajevo, 2004., 152.

²⁵ Merisa Karović-Babić, *Isto*, 152.

Smrt Suade Dilberović, studentice medicine iz Dubrovnika je inspirirala Asima Delilovića za motiv postera, na kojemu snajperista, u civilnoj odjeći, sakriven zatorima u udobnosti sobe, kao “odličan strelac, naoružan snajperskom puškom”,²⁶ nosi naočale za vid, koje simboliziraju upletenost i utjecaj kruga srpskih intelektualaca u razaranju političkog subjektiviteta Bosne i Hercegovine, nalazi „savršenu“ metu među prolaznicima na ulici.

Foto 7: Asim Delilović, 1992., „Savršeno“ u: Daoud Sarhandi, Alina Boboc, *Evil Doesn't Live Here, Posters from the Bosnian War*, Princeton Architectural Press, New York, 2001., 77-78.

„Ovo nas gađaju književnici. Ovo nas gađaju // Srpski bardī. Dojadilo im da barduju // Pa stali da nas bombarduju.“²⁷

²⁶ SSNO, Generalštab JNA – uprava pešadije, vojna tajna, interno, *Pravilo, poluautomatska snajperska puška 7,9 mm M76*, Biblioteka Pravila i udžbenici, knjiga 339., 81.

²⁷ Marko Vešović, Kafanska, *Poljska konjica*, 64.

Senadin Musabegović je „kontrolu“, odnosno vlast nad *golim životom*, koju je „srpski nacionalizam“ uspostavio oko i nad Sarajevom posmatrao kao *Panopticon*, model zatvora kojeg je razradio engleski filozof Jeremy Bentham, koji nikada nije realiziran,²⁸ a u kojemu je uspostavljena stroga kontrola prostora, koja je neprekidno prisutna „pod budnim osmatračkim pogledom“. Kod „panoptičkog posmatranja“ je bitno da se postigne situacija u kojoj će efekti nadzora biti neprekidni, „čak i ako je njegovo dejstvo diskontinuirano; savršenstvo vlasti teži da učini nepotrebnim njeno aktuelno izvršenje; [...] zatvorenici treba da budu u takvom situacionom okruženju vlasti da sami počnu tu situaciju da stvaraju i prenose.“ U takvoj situaciji nije bitno da li „nadzornik“ neprekidno osmatra „zatvorenika“, bitno je da „zatvorenik“ zna da je promatran, pri čemu je uspostavljen princip vlasti prema kojem je ona i „vidljiva i neproverljiva“. Vidljiva na taj način da „zatvorenik“ neprekidno pred očima ima obris mjesta sa kojega je posmatran, a neproverljiva na način da „zatvorenik“ nikada ne zna da li ga i u kojem trenutku promatraju i nadziru, ali je siguran da je to moguće – uvijek.²⁹ Prema Musabegoviću je ovakvo „panoptičko“ posmatranje „[...] prolazeći kroz snajperski nišan, prostirući se eksplozijom granate, [...] prodiralo u samo tijelo drugoga, ulazilo u njega, razaralo ga i na taj način objavljivalo svoje ujedinjenje u vlastitom mitskom jedinstvu. [...] onaj koji je činio opsadu Sarajeva [...] gledano tijelo stapa sa vlastitim pogledom koji prolazi kroz pucanj snajpera i pucanj granate da bi ugledao krajnji cilj ili metu – nebeski zavičaj ili vlastito duhovno središte. Pogled koji prolazi kroz snajperski nišan [...] nastoji da, prolazeći kroz drugo tijelo, prepozna neprijatelja u samome sebi i da ga uništi kako bi se sjedinio sa samim sobom i kako bi ugledao vlastiti nebeski zavičaj“,³⁰ a pucajući „u samoga sebe“ stvara iluziju o vlastitom spasu i čistoti.

²⁸ Jeremy Bentham, *The Panopticon Writings*, Verso, London – New York, 1995.

²⁹ Mišel Fuko, *Nadzirati i kažnjavati, nastanak zatvora*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci – Novi Sad, 1997., 190-191., 195-196.

³⁰ Senadin Musabegović, *Umiruće tijelo politike, Rat – konstitucija nacionalnog tijela*, Buybook, Sarajevo-Zagreb, 2019., 141-142.

Foto 8: Mario Boccia, Snajpersko gnijezdo na Trebeviću, jugoistočno od gradskog centra, smješteno u prostornim kapacitetima namjenjenim za potrebe održavanja XIV Zimskih Olimpijskih igara održanih 1984. godine u Sarajevu (<https://www.balcanicaucaso.org/eng/Media/Galleries/The-1425-days-of-Sarajevo#&gid=1&pid=4>)

Ratni reporter Philippe Buffon je neposredno nakon uspostavljanja linija opsade u Sarajevu, tokom juna 1992. godine snimao djelovanje snajperista koji su bili angažirani na obje strane linije fronte. Tokom juna i augusta je snimao snajperistu koji je bio pripadnik TO SR BiH, kasnije pripadnik Armije BiH,³¹ a oko dvije sedmice je boravio na području koje je bilo pod kontrolom VRS.³² Prikupio je i montirao video materijal na vlastitoj internet stranici.³³ Tokom 2012. godine je Buffon posjetio Sarajevo s ciljem da nakon 20 godina od uspostavljanja opsade, ponovno snimi i razgovora sa ljudima koje je snimao i tokom rata.³⁴

³¹ <https://www.youtube.com/watch?v=yLxd8GOpabc>

³² https://www.youtube.com/watch?v=Q89l1KKf30&list=RDCMUC5hVF83yZck7wWp78ffFYPQ&start_radio=1

³³ <https://www.philippebuffon.org/sniper-la-mort-au-bout-du-fusil>

³⁴ <https://www.youtube.com/watch?v=ZsnkBRzNzeY>

Tek nakon objavljivanja Buffonovg video materijala na kojem je između ostalog prikazan vojnik VRS koji snajperskom puškom puca na civile, Odjel za ratne zločine pri Tužilaštvu Bosne i Hercegovine je tokom maja 2021. godine formirao predmet koji će ispitati snajpersko djelovanje na području Nedžarića i Alipašinog polja u Sarajevu.³⁵

Baze ICTY i djelovanje snajpera u Sarajevu

„Aleja snajpera“ je kolokvijalni naziv za glavnu gradsku saobraćajnicu kojom su povezane sarajevske općine Centar, Novo Sarajevo i Novi Grad Sarajevo, a na koju je djelovano snajperskom vatrom iz pravca Jevrejskog groblja, sa Grbavice, Kovačića, Vraca, a do početka juna 1992. i iz kasarne „Maršal Tito“ (kada je JNA iseljena iz ove kasarne u centru grada). Normalno kretanje ovom saobraćajnicom i okolnim brisanim prostorom između Marin Dvora na istoku i Dolac Malte prema zapadu zbog snajperskog djelovanja gotovo da nije bilo moguće. Unatoč tome, stanovništvo se uz krajnji oprez, svjesno velike mogućnosti ranjavanja i pogibije kretalo kroz prostor koji je bio pod snajperskim nadzorom.

„Na prijelazu uličnom djeluje snajperist. // Dvije djevojke, zadihane od pretrčavanja. // Iz njih bije vrelna, mirisna, kao iz rublja // svilenog, koje se pegla. U jedne, nije frizura, // već naježeno božično žito. Praska, bijesni i psuje // snajperistu: pričinja mi se da kroz prozor // krasnu oluju gledam! [...] Odoše, čavrljajući, ne dvije djevojke, // već dva lahora, pirnula iznenadno // kroz žegu opsade. Ilinsku žegu postojanja.“³⁶

Zamjenik komandanta komande Sarajevsko-romanijskog korpusa (SRK) VRS, pukovnik Dragan Marčetić je 4. novembra 1992. godine svim jedinicama Korpusa naredio da izvrše procjenu mogućnosti kako bi u svojim zonama odgovornosti postavile snajperiste na odgovarajuća

³⁵ <https://www.slobodnaevropa.org/a/bih-tuzilastvo-telemach-snajper-sarajevo/31266817.html>

³⁶ Marko Vešović, Besmrtni tren, *Poljska konjica*, 21.

snajperska gnijezda koja se trebaju utvrditi. Prema naredbi je bilo potrebno odrediti broj snajperskih mjesta i na ista postaviti potreban broj snajperista. Jedinice su nakon ispunjavanja ovog zadatka trebale komandi sačiniti zahtjev kojim se ukazuje na potrebe punog izvršenja naređenja u kojem su trebale navesti trebovanje za snajperistima, snajperskim puškama i nišanskim spravama i uređajima.³⁷ U odgovoru Komandi SRK od 29. oktobra 1993. godine je Veljko Stojanović, komandant 1. Sarajevske motorizovane brigade, istaknuo kako u brigadi raspoložu sa 4 komada puške 7,9 mm M48 sa optičkim nišanom, dvije puške 7,62 mm sa optičkim nišanom, tri mitraljeza 7,62 mm M48 sa optičkim nišanom, 12 komada snajperske puške 7,9 mm, potom 10 komada poluautomatske puške 7,9 mm snajperska 176, dvije automatske puške 7,62 mm sa pasivnim IC uređajem, te 8 prigušivača. Istaknuo je kako u brigadi ne postoji posebna snajperska jedinica, te da snajperskim oružjem raspoložu borci jedinice na položaju. Izrazio je potrebu za još 10 snajperskih pušaka sa infra-crvenim uređajima i prigušivačima.³⁸ Miro Radić, komandant Rajlovačke lake pešadijske brigade je komandi SRK 3. novembra 1993. godine dostavio Izvještaj u kojem govori kako brigada raspolože „sa dvije grupe snajperista koje odrađuju posao“, te da za „dejstvo navedenih grupa dobijaju zadatke lično od komandanata ili NŠ.“³⁹ U istom dopisu je istaknuo kako Brigada raspolože sa 9 komada snajperske puške 7,9 mm M76, te sa tri snajperske puške 7,9 mm M48, koje su u privatnom vlasništvu, kao i jednom puškom od 5,56 mm. Izrazio je potrebu za 9 prigušivača i za prigušivačkom municijom.

Glavni štab VRS je početkom 1995 godine donio Program za „Kurs snajperista“ u VRS, koji su se organizirali na nivou Komandi Korpusa više

³⁷ ICTY, IT-95-5/18, Komanda Sarajevsko-romanijskog korpusa, Određivanje snajperskih mjesta u zonama odogovornosti, br. dokaznog materijala P01010. Ovakvih je zahtjeva bilo više, što je vidljivo iz prepiske i brojnih odgovora podčinjenih jedinica na ovakve zahtjeve.

³⁸ ICTY, IT-95-5/18, Komanda 1. SMBR, Podatke o snajperima, prigušivačima i pasivnim [...] uređajima dostavlja, br. dokaznog materijala P05930.

³⁹ ICTY, IT-09-92, Izveštaj po naređenju, br. dokaznog materijala P04535.

puta godišnje. Prijedlog kandidata za snajperiste su vršili komandanti bataljona, pukova-brigada, a cilj obuke je bio da se snajperisti osposobe za „pravilno rukovanje i precizno gađanje snajperskom puškom.“⁴⁰

Uposlenici MUP-a CSB, Sektora kriminalističke policije su po reintegraciji Sarajeva tokom aprila 1996. godine pronašli i dokumentirali postojanje većeg broja puškarnica, mitraljeskih i snajperskih gnijezda u Lenjinovoj ulici (danas Grbavička) u zgradama uz rijeku Miljacku, na brojevima ulaza 6-A, 8-A, 14-A i 26 koji su imali zonu djelovanja prema naselju Soukbunar, prema Zemaljskom muzeju, Tehničkoj školi, hotelu Holiday Inn, Muzeju revolucije (danas Historijski muzej), Bulevaru Borisa Kidriča (danas ulica Franca Lehara), mostu „Bratsvo-Jedinstvo.“ Snajperska gnijezda su pronađena i u zgradi ulice Rave Jankovića, na broju 2A iz kojih je djelovano prema ulici Vojvode Putnika (Zmaja od Bosne), Vilsonovom šetalištu, Bratstva i Jedinstva (Hamdije Ćemerlića), kao i u zgradi u ulici Smederevska na broju 45 koja se nalazila na okupiranim padinskim dijelovima Sarajeva, a iz koje je djelovano protuavionskim mitraljezom.⁴¹

⁴⁰ ICTY, it-98-29/1, Naredba o organiziranju kursa za snajperiste, br. dokaznog materijala P00683

⁴¹ ICTY, IT-95-5/18, Foto dokumentacija, Pronalazak više snajperskih gnijezda, br. dok. materijala P01738.; Zapisnik o uviđaju sačinjen dana 26. 4. 1996. godine, br. dok. materijala P01736

Foto 9: Pogled kroz otvor na sjevernom zidu dimenzija 40x20cm sa prikazanom zonom dejstva u pravcu hotela Holiday Inn, ICTY, IT-95-5/18, Foto dokumentacija, Pronalazak više snajperskih gnijezda, br. dok. materijala P01738

Foto 10: Spavaća soba u sjeverozapadnom krilu zgrade sa otvorom 20x20 cm, položajem zaštićenim vrećama sa pijeskom, ICTY, IT-95-5/18, Foto dokumentacija, Pronalazak više snajperskih gnijezda, br. dok. materijala P01738

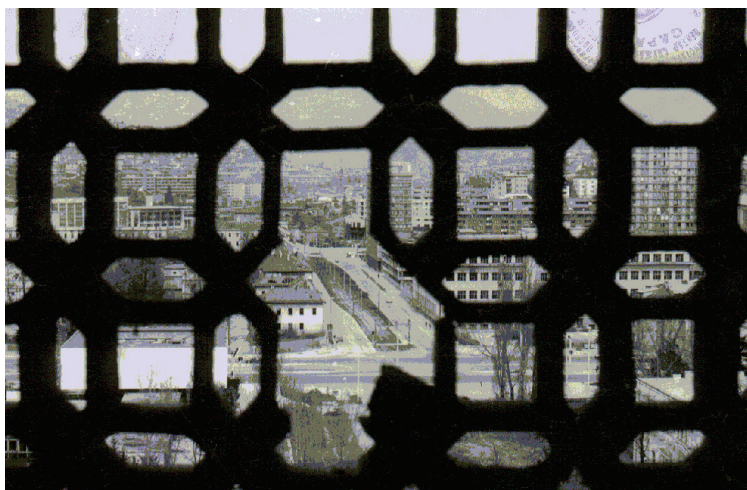

Foto 11: Pogled kroz otvor sa prikazom zone dejstva u pravcu Ul. Bulevar Borisa Kidriča, ICTY, IT-95-5/18, Foto dokumentacija, Pronalazak više snajperskih gnijezda, br. dok. materijala P01738

Iz Zapisnika o uviđajima koji su vršeni na području Grbavice tokom aprila 1996. godine, gdje su otkrivena i locirana mjesta sa kojih je djelovano po civilnom stanovništvu vidljivo je da su snajperska gnijezda bila smještena na najvišim spratovima, na tavanskim prostorijama na samim vrhovima zgrada, sa mogućnošću izlaska na krov ili na najnižim spratovima; da su za snajperska gnijezda korištene prostorije stanova kao i zajedničke prostorije stanara zgrade koje su bile posebno zaštićene vrećama napunjenim pijeskom, uz zidove dodatno zidanim ciglama ili drvenim daskama.⁴²

⁴² ICTY, IT-95-5/18, Zapisnik o uviđaju, br. dokaznog materijala P01736.

Zaključak

Nakon početne nevjerice u mogućnost izbijanja ratnog stanja u Bosni i Hercegovini, od prvih vijesti o izbijanju nasilja i percipiranju stanja opsade kroz dnevnu štampu, umjetnost karikature je bilo moguće pratiti na koji se način nasilje reprezentira u umjetničkom djelovanju i dalje difuzira. Pjesnički i likovni umjetnički izraz stanovništva koje je izravno bilo životno ugroženo nasiljem je jednako tako bilo sredstvo kroz koje je moguće sagledavati fenomen opsade i načine nadgledanja i kažnjavanja stanovništva unutar postavljenog obruča. Nešto kasnije ovom se umjetničkom izrazu pridružuje nastojanje ne samo stanovništva pod opsadom, već i stranih foto-reportera i snimatelja da se nasilje dokumentira, arhivira i dalje istražuje. Poseban vid izvora koje je moguće koristiti pri istraživanju reprezentacije nasilja tokom opsade Sarajeva sačinili su izravni sudionici, i ove je izvore moguće podijeliti na dvije skupine. U prvu, koju je autor koristio u ovom radu bi ulazila dokumentacija koja je sačinjena od onoga ko čini nasilje, izvršioca – samih snajperista i njihovih nadređenih, dok bi drugoj skupini dokumenata pripadala građa koja se odnosi na one koji su izloženi nasilju.

ŽIGA SMOLIČ

ODELJENJE ZA ISTORIJU, FILOZOFSKI FAKULTET U LJUBLJANI

JUGOSLAVIJA I PALESTINSKA REVOLUCIJA

“Kada sam prvi put došao u Jugoslaviju to je bilo sa predsednikom Naserom. Ja se još uvek sećam reči koje mi je rekao uoči našeg dolaska u Jugoslaviju kada mi je rekao da mi upravo idemo da posetimo najvećeg i naodanijeg prijatelja Arapa.” (Jaser Arafat u svojoj zdravici na Brdu kod Kranja, 3. decembra 1974).⁴³

Ovaj rad pruža uvid u jugoslovenske odnose, stavove i direktnu pomoć palestinskoj revoluciji. Odnosno, kako je Jugoslavija shvatala palestinsko pitanje i u kojoj meri mu se aktivno približavala od perioda neposredno posle Drugog svetskog rata do osamdesetih godina. Ovde najveći akcenat stavljam na saradnju sa palestinskim organizacijama posle 1967. godine, kada je jugoslovenska saradnja i podrška palestinskoj revoluciji značajno porasla. Članak je deo tek započete obimne studije i kao takav nudi samo površan uvid u tematiku. U ovom kontekstu uglavnom proučava glavne korake u evoluciji odnosa Jugoslavije i PLO-a i u većoj meri bavi se pitanjem jugoslovenske materijalne i humanitarne pomoći.

U opštem istorijskom pamćenju ukorenjene su ideje o čvrstoj, neupitnoj podršci Jugoslavije Palestincima. Pri tome, potrebno je istaći da se, pored ishitrenog priznanja nove jevrejske države maja 1948. godine, Jugoslavija znatno direktnije uključila i u arapsko-izraelski rat na strani Izraela. U organizaciji SSSR-a, Jugoslavija je preuzela svoju ulogu u snabdevanju Izraela oružjem. Češko oružje je tako preko Dunava stiglo

⁴³ AJ, KPR I-3-a/91-2, Palestina, 3-XII. 1974. Poseta predsednika PLO Jasera Arafata. Odgovor Jasera Arafata na zdravicu predsednika Tita, Brdo kod Kranja, 3. Decembar 1974, str. 1.

u Jugoslaviju, a zatim iz Šibenika putovalo u Izrael.⁴⁴ Ekspozirani stav se postepeno smirio sredinom 1950-ih, kada je Jugoslavija sve više ulazila u partnerske odnose sa arapskim zemljama, posebno Egiptom. Međutim, prateći narativ jugoslovenskih medija, slike Jasera Arafata i Josipa Broza – Tita, masovne humanitarne kampanje i skupove solidarnosti, ukazuju samo na određeni period odnosa Jugoslavije prema Palestincima, koji se okvirno može datirati od početka sedamdesetih godina prošlog veka. Podrška progresivnih partija, organizacija i oslobodilačkih pokreta predstavljala je sastavni deo spoljnopolitičkog identiteta Jugoslavije, ali se ipak postavlja pitanje oklevanja Jugoslavije da pruži otvorenu podršku palestinskim organizacijama. Upravo je podrška takvim pokretima Jugoslaviju više puta dovela na raskrnicu pragmatične i idealističke politike. U više slučajeva, saradujući sa komunističkim opozicionim grupama i partijama u zemljama u kojima je pokušavala da uspostavi dobre političke ili bar ekonomske odnose, Jugoslavija je upadala u brojne probleme sa lokalnim vlastima. Još češće su takve aktivnosti podizale obrve starih kolonijalnih sila i novih imperijalističkih globalnih aktera, uz podršku oslobodilačkih pokreta širom afričkog i azijskog kontinenta. Uprkos svojoj veličini i manjku materijalnih i ljudskih resursa, Jugoslavija je za pomenutu pomoć izdvajala izuzetno visoka sredstva. A spisak naprednih partija, organizacija i narodnooslobodilačkih pokreta koji su dobijali jugoslovensku pomoć i podršku, bio je nesumnjivo izuzetno širok. Sredinom sedamdesetih, spisak ovih, pored PLO, uključivao je: SWAPO (Namibija), OP ANC (Zimbabve), OP ANC (Južna Afrika), OP OAJ, OP FNJ (Čile), OP Patriotski front Laosa, MPLA (Angola), MOLINACO (Komori), SPUP (Sejšeli), FRELIMO (Mozambik), PAIGC (Gvineja Bisau), BCP (Basutoland) i ZANU (Zimbabve).⁴⁵

⁴⁴ SI AS 1931, t. e. 2655, m. 1, a. e. 750: Informacija o nekadašnjoj obeveštajnoj saradnji činjenju uzajamnih usluga I kontaktima između naše I izraelske obaveštajne službe, 1973.

⁴⁵ AJ. SSRNJ, 142-II, fasc. A229. Medjunarodna saradnja. Materialna pomoć oslobodilačkim pokretima. "Predračun o korišćenju sredstava koordinacijskog odbora za pomoć oslobodilačkim pokretima i žrtvama imperijalističke agresije u 1976. g." 1976.

Palestinsko pitanje ili problem, kao i palestinske organizacije, su nakon 1948. godine ostale u senci interesa arapskih zemalja. U ovoj perspektivi nije priznata mogućnost unutrašnje palestinske organizacije u cilju otpora Izraelu, jer je prećutna pretpostavka bila zasnovana na ideji da će arapske zemlje pobediti Izrael na vojno „konvencionalan“ način. Jugoslavija, koja je do 1967. godine imala relativno dobre odnose sa zemljama Bliskog istoka, uključujući i arapske zemlje i Izrael, nije direktno pružala pomoć palestinskim organizacijama. To ne znači da je u potpunosti ignorisala palestinsko pitanje, već samo da je ovom pristupila kroz prizmu arapskih država. Tako je Palestine doživljavala u kontekstu 'problema izbegništva', a ne kao nacionalni ili politički problem. To se, između ostalog, vidi i po praćenju aktivnosti Jugoslavije u Organizaciji Ujedinjenih nacija. Godine 1961. i 1962. na XVI. i XVII. redovnoj sednici Generalne skupštine, jugoslovenski predstavnici se u raspravama o izbeglicama nisu ni pozabavili pitanjem pomoći palestinskim izbeglicama, dok su pokrenuli pitanje pomoći alžirskim i angolskim izbeglicama.⁴⁶ Značajnije promene u nastupima Jugoslavije u Ujedinjenim nacijama u kontekstu isticanja palestinskog problema počinju tek 1965. godine na XX. sednici Generalne skupštine.⁴⁷ Ali bez obzira na postepeni porast zalaganja za interese Palestinaca, sve do 1967. godine, iz perspektive jugoslovenske diplomatije, oni su ostali shvaćeni samo kao „problem izbeglica“. Tokom 1960-ih, Jugoslavija je preko Ujedinjenih nacija godišnje dodeljivala materijalnu humanitarnu pomoć palestinskim izbeglicama u fiksnoj vrednosti od 20 hiljada američkih dolara.⁴⁸

⁴⁶ Učešće Jugoslavije na XVII zasedanju Generalne skupštine UN. *Jugoslovenski pregled*, Juni, 1962, godina VI, 14.; Učešće Jugoslavije na XVI zasedanju Generalne skupštine UN. *Jugoslovenski pregled*, April 1962, godina VI, 189.

⁴⁷ Učešće Jugoslavije na XX. Zasedanju Generalne skupštine UN. *Jugoslovenski pregled*, februar 1966, 75-76.

⁴⁸ Učešće Jugoslavije na XXII. Zasedanju Generalne skupštine UN. *Jugoslovenski pregled*, februar 1968, 89.; Učešće Jugoslavije na XXI. Zasedanju Generalne skupštine UN. *Jugoslovenski pregled*, februar 1967, 99.

Kako je već istaknuto, palestinski problem ostao je u interesnoj senci arapskih zemalja. Još od 1948. godine često je služio kao sredstvo arapskih zemalja da pridobiju podršku javnog mnjenja, dok na nivou direktne akcije nije bilo urađeno ništa konkretno.⁴⁹ Sredinom šezdesetih porastao je značaj palestinskog pitanja među arapskim zemljama. Na arapskom samitu u januaru 1964. godine, gde je velika pažnja posvećena problemu Palestine, irački predsednik Abd al-Kari al-Kasem rugao se predstavnicima Jordana i Egipta, rekavši da ako su ove zemlje istinski arapski patrioti, onda bi podržavale palestinsku vladu u egipatskoj Gazi i jordanskoj Zapadnoj obali.⁵⁰ Na inicijativu Gamala Abdela Nasera, samo tri meseca kasnije, u maju 1964. godine, osnovan je novi palestinski pokret – Palestinska oslobodilačka organizacija, koja je u septembru iste godine priznata u Aleksandriji kao legitimni predstavnik Palestinca. Dodajmo da je tek na ovom sastanku inaugurisan, a septembra 1964. godine u Aleksandriji je priznat kao legitimni predstavnik palestinske borbe. Jugoslovenska diplomatija je taj događaj nekoliko godina kasnije protumačila kao „arapske zemlje su napustile dosadašnju praksu međusobnog optuživanja ko je izdao interese palestinske nacije i insistirale da se problem Palestine stavi u kontekst zajedničke antikolonijalne borbe na Bliskom istoku i u Africi.“⁵¹

Nastala organizacija je uglavnom delovala pod kontrolom Egipta i kao takva nije pokazivala znake mogućnosti veće autonomnije ili suverenijeg rada. Optužbe koje su dovele u pitanje suverenitet i marionetsku ulogu PLO-a mogle su se pratiti od strane raznih palestinskih grupa, posebno od strane Jasera Arafata i organizacije Al Fatah, koja je osnovana još 1959. godine u Kuvajtu.⁵² Sudeći po posmatranoj dokumentaciji, ovakva zabrinutost se ne može naći na strani jugoslovenske diplomatije.

⁴⁹ Aburish, K. Said. *Nasser. The last Arab*. New York: St. Martin's Press, 2004.

⁵⁰ Rubin, Barry in Judith Colp Rubin. *Yasir Arafat. A political biography*. London: Continuum London, 30.

⁵¹ AJ, A CK SKJ, Komisija za međunarodne odnose i veze. Palestina, IX, 97/1-111. Palestinski oslobodilački pokreti, 20. decembar 1968, 2.

⁵² Rubin, Barry in Judith Colp Rubin. *Yasir Arafat*, 25.

Od stvaranja izraelske države, Palestinci su često služili kao populističko oruđe arapskim zemljama, koje su palestinskom problemu pristupale više deklarativno nego u okviru stvarnih akcija, a palestinski problem predstavljale samo kao problem izbeglica.⁵³ Stav koji je nesumnjivo bio najizraženiji 1948. godine, tokom prvog arapsko-izraelskog rata, kojeg je, između ostalog, karakterisala izuzetno niska angažovanost arapskih zemalja i korupcionaški poslovi.⁵⁴

Uprkos odobravanju osnivanja PLO-a, Jugoslavija nije želela da uspostavi direktne kontakte sa organizacijom, smatravši da je to unutrašnja stvar Egipta i drugih arapskih zemalja. Dok su Sirija i Alžir već podržavali Fatah,⁵⁵ Jugoslavija se radije uzdržala od uspostavljanja direktnih razgovora sa palestinskim organizacijama. Pola godine nakon osnivanja PLO-a, njen vođa Ahmed Shukeiri uputio je telegram državnom sekretaru za spoljne poslove Koči Popoviću od kojeg je tražio da primi tadašnjeg direktora kancelarije PLO-a u New Yorku dr. Izzata Tannusa u Beogradu. Zahtev je podrazumevao zvanično prihvatanje od strane državnog sekretara, ali je, sudeći po dostupnim podacima, ostao bez odgovora.⁵⁶

U narednom periodu javljali su se zahtevi dve različite palestinske organizacije - PLO i Fataha - za jugoslovenskom saradnjom. Od strane PLO-a, pritisak se postepeno povećavao 1965. godine, brojnim zahtevima za otvaranje svog predstavništva u Beogradu,⁵⁷ na šta Jugoslavija dugo nije pristajala. Kao što je navedeno, iz razloga opreza, država je

⁵³ KPR I-3-a/91-2, Palestina, 3.XII. 1974. Poseta predsednika PLO Jasera Arafata. Saradnja sa palestinskom oslobodilačkom organizacijom, 3.

⁵⁴ Aburish, Naser. *The last Arab*.

⁵⁵ Rubin, Barry in Judith Colp Rubin. *Yasir Arafat*. 30, 32.

⁵⁶ AJ, A CK SKJ, Komisija za međunarodne odnose i veze. Palestina, IX, 97/45. Informacija o Palestinski oslobodilačkoj organizaciji in saradnji sa Saveznom konfederacijom SSRN Jugoslavije, 25. januar 1972, 2.

⁵⁷ AJ, A CK SKJ, Komisija za međunarodne odnose i veze. Palestina, IX, 97/1-111. Palestinski oslobodilački pokreti, 20. decembar 1968, 13-14.

izbegavala uspostavljanje direktnih kontakata na višem državnom nivou, ali je u slučaju PLO-a napravila neke izuzetke. Jugoslovensko političko rukovodstvo je u maju 1965. potvrdilo da će se uspostaviti kontakt sa PLO, ali pod uslovom da se to odvija preko Socijalističkog saveza radnog naroda Jugoslavije (u daljem tekstu SSRNJ).⁵⁸ Kako su obrazložili, SSRNJ je odlučio da održava kontakte i saradnju sa PLO, kao strukturom koja uključuje sve palestinske organizacije, koju priznaje Arapska liga i koja se obično ističe u ime palestinskog pokreta otpora na međunarodnom nivou.⁵⁹ Čak je ovde potrebno podsetiti da je pomenuta argumentacija data kasnije, 1968. godine, kada se uloga istaknute organizacije drastično promenila. Ova promena, kao jedna od mnogih, nastala je upravo kao rezultat Šestodnevnog izraelsko-arapskog rata 1967. godine. Vojni poraz Egipta, Sirije i Jordana, izraelska okupacija cele Palestine (uključujući Zapadnu obalu i Gazu), Sinajskog poluostrva i Golanske visoravni u Siriji, ostavilo je arapske zemlje u bezizlaznoj situaciji.⁶⁰ To je čak dovelo do toga da Gamal Abdel Naser privremeno podnese ostavku na mesto predsednika Egipta.⁶¹ Najdirektniji uticaj na Palestinke imala je izraelska agresija u junu 1967. godine sa stvaranjem 300.000 palestinskih izbeglica, od kojih su oko 130.000 već bile izbeglice iz Nakbe 1948. godine.⁶²

Jugoslavija je odmah po dobijanju vesti o izraelskoj agresiji to javno osudila i nakon toga prekinula diplomatske odnose sa Izraelom.⁶³ Njen pristup ublažavanju posledica izraelskog napada može se sažeti na sledeći

⁵⁸ Ibid., 13.

⁵⁹ AJ, A CK SKJ, Komisija za međunarodne odnose i veze. Palestina, IX, 9⁷/45. Informacija o Palestinski oslobodilačkoj organizaciji in saradnji sa Saveznom konfederacijom SSRN Jugoslavije, 25. januar 1972, 2.

⁶⁰ Riad, Mahmoud. *The struggle for Peace in the Middle East*. London: Quartet Books, 1981, 38.

⁶¹ Bogetić, Dragan i Životić, Aleksandar. *Jugoslavija i arapsko-izraelski rat 1967*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2010, 139.

⁶² SI AS 1589, CKSKJ, šk. 58. "Izveštaj sa službenog puta u Sirijo." 23. junij 1967, 5.

⁶³ AS 1589, CKSKJ, šk. 58. "Aktivnosti i stavovi Jugoslavije u vezi sa krizom na Bliskom istoku."

način: Pre svega, možemo istaći da su samo tri dana po okončanju borbi na teren poslani jugoslovenski izaslanici da provere razmere nastale humanitarne krize na tlu Egipta, Sirije i Jordana.⁶⁴ Na osnovu ovih procena, 17. juna 1967. godine, dakle nedelju dana nakon prestanka sukoba, Savezno izvršno veće je donelo odluku o brznoj ekonomskoj pomoći poraženim arapskim državama. Jedan deo se ticao pomoći za ubrzani ekonomski oporavak pogođenih arapskih zemalja, dok je drugi deo najavio sprovođenje brze pomoći žrtvama agresije, koja je u velikoj meri pogodila i palestinske izbeglice.⁶⁵

U okviru prikupljanja pomoći žrtvama izraelskog napada, već tokom sukoba u Jugoslaviji organizovan je Koordinacioni odbor društveno-političkih organizacija za pomoć žrtvama agresije, a odmah nakon toga organizovani su i odbori za pomoć žrtvama agresije u glavnim gradovima republika i u opštinama. Dobrovoljnim priložima građana i radnih organizacija prikupljeno je oko 4,5 milijardi dinara. Ukupno je iz Jugoslavije u UAR, Siriju i Jordan tako poslato oko 45.000 tona hitne humanitarne pomoći, ukupne vrednosti 8 milijardi starih dinara. U ovom slučaju, kao što je pomenuto, 4,5 milijardi st. dinara koje su prikupili građani, a 3,5 milijardi izdvojeno iz državnih sredstava. Prva pošiljka lekova i krvne plazme poslata je već 13. juna, a sve ostalo od sredine juna do jula 1967. godine.⁶⁶

Visoka aktivnost jugoslovenskog civilnog stanovništva u pružanju humanitarne pomoći, međutim, nije nužno značila da je šira javnost u svim jugoslovenskim republikama zapravo upoznata sa okolnostima šestodnevno izraelsko-arapskog rata. Na to ukazuje istraživanje javnog

⁶⁴ SI AS 1589, CKSKJ, šk. 58. "Izveštaj sa službenog puta u Sirijo" 23. junij 1967, 1-4; SI AS 1589, CKSKJ, šk. 58. »Informacija o hitnim potrebama i nekim problemama privrede UAR posle izraelske agresije« 23. jun 1967.

⁶⁵ Stavovi i aktivnosti Jugoslavije povodom izraelske agresije na arapske zemlje. *Jugoslovenski pregled*, Septembar, 1967, 386

⁶⁶ Stavovi i aktivnosti Jugoslavije povodom izraelske agresije na arapske zemlje. *Jugoslovenski pregled*, September 1967, 394.

mnjenja sprovedeno u Sloveniji neposredno nakon izraelske agresije. Bez obzira na to što je Josip Broz Tito na početku izraelskog napada oštro osudio Izrael kao agresora, – šta je na naslovnim stranama pratila bukvalno cela jugoslovenska štampa - istraživanje javnog mnjenja u Sloveniji, koje je sprovedeno neposredno nakon Šestodnevnog rata, pokazalo je da je u Sloveniji preovladavalo mišljenje da je za rat kriv „imperijalizam“, dok je samo nešto veći deo ispitanika za agresora okrivio Izrael, a ne Arape.⁶⁷

Pored posledica rata koje su pretrpele poražene arapske zemlje i velikog angažovanja Jugoslavije u pružanju sopstvene ekonomske pomoći i koordinaciji ekonomske pomoći socijalističkih zemalja Egiptu, Siriji i Jordanu, rat je doveo i do velikih promena u samoj ulozi palestinskih organizacija u borbi protiv Izraela, kao i ulozi PLO među arapskim zemljama. To je dovelo do radikalnije promene u odnosu Jugoslavije prema PLO. Razlozi za povećanje nivoa komunikacije, saradnje i pomoći mogu se sažeti u četiri tačke: (1.) Poražene arapske zemlje su promenile strategiju u pogledu rešavanja izraelsko-arapskog sukoba, gde su počele da pridaju veći značaj gerilskoj akciji palestinskih organizacija i da im omogućuju veći stepen autonomije.⁶⁸ (2.) Došlo je do, barem privremeno, većeg jedinstva Egipta, Sirije i Iraka u podršci PLO, čime je smanjen rizik od mogućih nesuglasica između Jugoslavije i arapskih zemalja u slučaju njene podrške PLO.⁶⁹ (3.) Jugoslavija je prekinula diplomatske odnose sa Izraelom zbog izraelske agresije. (4.) Porast uticaja Al Fataha i promena strategije PLO sa većim naglaskom na oružanu borbu i postepeno ujedinjenje jedanaest različitih palestinskih organizacija

⁶⁷ SI AS 1589, CK ZKS, šk. 30. Visoka škola za politične vede v Ljubljani, Center za raziskovanje javnega mnjenja občanov o izraelsko-arabski vojni, junij 1967.

⁶⁸ AJ, A CK SKJ, Komisija za međunarodne odnose i veze. Palestina, IX, 97/45. Informacija o Palestinskoj oslobodilačkoj organizaciji i saradnji sa Saveznom konferencijom SSRN Jugoslavije, 25. januar 1972, str. 1

⁶⁹ Rubin, Barry in Judith Colp Rubin. *Yasir Arafat*.

u četiri – Al Fatah, Saika, Nacionalni front i Demokratski front.⁷⁰ Na promenu odnosa Jugoslavije prema palestinskim organizacijama je uticala i činjenica da je Gabal Abdel Naser, posle višegodišnjih trvenja i nepoverenja prema Jaseru Arafatu, promenio svoj stav i uzeo ga pod svoje okrilje. Tako su, pored Sovjetskog Saveza, zajedno posetili i Jugoslaviju.⁷¹

Promena jugoslovenskih stavova prema palestinskoj revoluciji nije rezultirala iznenada u praksi. Određeni nivo saradnje ubrzan je odmah nakon rata 1967. godine, ali su centralni palestinski zahtevi ostali nepotvrđeni sve do susreta Josipa Broza Tita i Nijaza Dizdarevića sa delegacijom PLO u Alžiru u novembru 1969. godine. Posle više od četiri godine odlaganja, Tito je lično potvrdio otvaranje predstavništva PLO u Beogradu.⁷² Bez obzira na to, prošle su već dve godine do samog otvaranja kancelarije u Beogradu, šta znači da se je Predstavništvo PLO u Beogradu otvorilo 1971. godine.⁷³ Pored toga, predstavnici Al Fataha tražili su i pomoć oko naoružanja i obuke palestinskih boraca u Jugoslaviji: „*Potrebna nam je pomoć. Spremni smo da pored pomoći kupujemo i oružje. Molim vas pomozite nam da nabavimo oružje. /.../ Kao revolucionari, tražimo pomoć od revolucionara.*”⁷⁴ O tome je Tito dao nešto nejasniju potvrdu, ali je ipak pristao da pruži pomoć. Razgovor je zaključio sledećim rečima: „*Jugoslavija je uvek dosledno podržavala sve oslobodilačke pokrete i pružala im pomoć prema svojim mogućnostima.*

⁷⁰ AJ, A CK SKJ, Komisija za međunarodne odnose i veze. Palestina, IX, 97/51. Palestinski oslobodilački pokret – POP. Informacija povodom dolaska delegacije POP na Deseti kongres SKJ, maj 1974, 3.

⁷¹ Rubin, Barry in Judith Colp Rubin. *Yasir Arafat*.

⁷² AJ, A CK SKJ, Komisija za međunarodne odnose i veze. Palestina, IX, 97/43. Zabeleška o razgovoru predsednika Tita sa predstavnicima palestinske organizacije Al Fatah, 11. novembar 1969, 2.

⁷³ AJ, KPR I-3-a/91-2, Palestina, 3.XII. 1974. Poseta predsednika PLO Jasera Arafata. Saradnja sa Palestinskom oslobodilačkom organizacijom, 1.

⁷⁴ AJ, A CK SKJ, Komisija za međunarodne odnose i veze. Palestina, IX, 97/43. Zabeleška o razgovoru predsednika Tita sa predstavnicima palestinske organizacije Al Fatah, 11. novembar 1969, 2.

Ovo je naš princip. Pomažemo svima koji se bore za oslobođenje. Blizu ste nam. Veoma pažljivo pratimo borbu palestinske nacije. Divimo se vašoj borbi i vašoj otpornosti. Verujemo da će palestinski oslobodilački pokret postati jači.“⁷⁵

Posle susreta u Alžiru, između 1969. i 1970. godine, kontakti Jugoslavije sa Al-Fatahom i PLO-om značajno su rasli, pri čemu je otvorena i saradnja sa nizom jugoslovenskih društveno-političkih organizacija: sa već pomenutim SSRNJ, SUBNOR, Savezom sindikata, Savezom omladine i Crvenim krstom Jugoslavije.⁷⁶ Do 1972. godine uspostavljena je saradnja između Sindikata Jugoslavije i Jordanskog radničkog saveza (kojeg su predvodili Palestinci); Jugoslovenskim Crvenim krstom i Palestinskim polumesecom; Unijom studenata Jugoslavije i Opštom unijom studenata Palestine; Savezom omladine Jugoslavije i Komisijom za mlade pri Izvršnom komitetu PLO; između Jugoslovenske novinske agencije TANJUG i Palestinske agencije Vafa itd.⁷⁷

Početak sedamdesetih godina može se označiti kao početak vrhunca jugoslovenske humanitarne, materijalne i vojne pomoći. Treba istaći da se podrška Jugoslavije PLO u glavnini odvijala pre svega na političkom nivou, kroz uticaj u nesvrstanim i socijalističkim zemljama, kao i na nivou međunarodnih organizacija Pokreta nesvrstanih i Ujedinjenih nacija. U prvim godinama uspostavljanja kontakata, međutim, palestinski predstavnici polagali su znatno veće nade i u jugoslovensku pomoć u obuci boraca i pomoći u naoružanju. Postepeno, na osnovu razgovora između delegacija PLO-a i jugoslovenskih predstavnika, postalo je jasno da su one ublažile zahteve za oružjem i stavili veći akcenat na političku podršku Jugoslavije u gore istaknutim oblastima. Međutim, to nije

⁷⁵ Ibid., 2.

⁷⁶ AJ, A CK SKJ, Komisija za međunarodne odnose i veze. Palestina, IX, 97/45. Informacija o Palestinski oslobodilačkoj organizaciji in saradnji sa Saveznom konfederacijom SSRN Jugoslavije, 25. januar 1972, 3.

⁷⁷ KPR I-3-a/91-2, Palestina, 3. XII. 1974. Poseta predsednika PLO Jasera Arafata. Saradnja sa Palestinskim oslobodilačkom organizacijom, 3.

isključivalo određenu materijalnu i vojnu pomoć.

Veće zahteve predstavnika PLO-a i Al Fataha za vojnom pomoći možemo pratiti uglavnom od 1969. godine nadalje. U tom periodu Jugoslavija je već bila spremna da im odgovori na zahteve za pomoć na ovom području, ali je nailazila na različite prepreke. Kada je predstavnik Al Fataha Abu Omar posetio Jugoslaviju u aprilu 1969. godine, pored toga što je tražio pomoć Jugoslavije u obuci vojnih lica i studenata, istakao je da ih ne zanima finansijska i materijalna podrška Jugoslavije, već uglavnom sve vrste naoružanja od automatskih pušaka, minobacača itd. Kako je dodao, nisu bili zadovoljni nivoom prethodne vojne pomoći Jugoslavije.⁷⁸ Jugoslovenski predstavnici su u početku pokušavali da odlože isporuku naoružanja arapskim zemljama, a uz to su želeli da se pre konačnog sporazuma i transporta ugovori saglasnost jedne od arapskih zemalja preko koje bi Jugoslavija isporučila ovo oružje. I pored načelnog odobravanja pomoći u oružju, Komisija za međunarodne odnose SSRNJ je ovo tumačila pre svega iz političke perspektive. „Oni su želeli da Jugoslavija učini ovaj gest kako bi demonstrirala svoju podršku Palestincima pred svetskom javnošću.“⁷⁹ Dileme oko isporuke jugoslovenskog naoružanja otegle su se nekoliko godina. Dok su predstavnici PLO-a tvrdili da imaju dogovore sa arapskim zemljama o mogućnosti isporuke naoružanja, to nisu preciznije potkrepili, zbog čega su jugoslovenski predstavnici stekli utisak da je reč o „*poluzakonitom postupku, prilično sumnjivom i da zvanična vlast praktično izostaje u ovim operacijama.*“⁸⁰

⁷⁸ AJ, A CK SKJ, Komisija za međunarodne odnose i veze. Palestina, IX, 97/1-111. Informacija o boravku u Jugoslaviji Abu Omara, člana rukovodstva palestinskog pokreta »Al Fatah«, 21. maj 1969, 1.

⁷⁹ AJ. SSRNJ – Međunarodna saradnja. Dosije saradnje sa Palestina, fascikel 156. Komisija za međunarodno saradnju i veze SK SSRNJ, 1974 – 1979. »Saradnja sa Palestinskom oslobodilačkom organizacijom.« Beograd, 19. novembar 1974, 2.

⁸⁰ AJ, A CK SKJ, Komisija za međunarodne odnose i veze. Palestina, IX, 97/1-111. Informacija o boravku u Jugoslaviji Abu Omara, člana rukovodstva palestinskog pokreta »Al Fatah«, 21. maj 1969, 4-5.

Jugoslovenska strana je višegodišnje kašnjenje u isporuci oružja, barem prema posmatranoj dokumentaciji, pravdala unutrašnjim nesuglasicama u PLO. Nesuglasice između raznih palestinskih organizacija bile su stalna jugoslovenska briga tokom ukupnog perioda jugoslovensko-palestinske saradnje. Od kraja šezdesetih godina, Jugoslavija je svoje karte uglavnom stavljala na Al-Fatah, koji je, zbog svoje dominantne uloge u PLO-u, imao centralnu političku moć i unutar potonjeg. Iako je Al Fatah zadržao centralnu ulogu u odnosima sa Jugoslavijom, ona je održavala kontakte i sa drugim palestinskim organizacijama kroz različite kanale: od jugoslovenskih dopisnika, ambasadora i predstavnika preduzeća. Od 1974. godine nadalje, tendencija održavanja kontakata između raznih palestinskih organizacija može se pratiti i unutar SSRNJ, koja je započela zvanične razgovore sa predstavnicima raznih palestinskih organizacija.⁸¹ To je u velikoj meri bilo opravdano sa ciljem da se održi stabilnost unutar PLO-a. Ali samo proširenje kontakata od Al Fataha do Saike, Nacionalnog fronta za oslobođenje Palestine i Nacionalnog demokratskog fronta za oslobođenje Palestine nije rešilo pritiske koji su dolazili sa strane ovih organizacija. U velikoj meri, zbog dominantne uloge Al Fataha u PLO-u, tražili su odvojenu materijalnu i vojnu pomoć, koja bi bila upućena direktno njima,⁸² na šta Jugoslavija, sudeći prema dostupnim izvorima, nije pristala.

Godine 1971. PLO je dobio dozvolu da obučava vojna lica u Jugoslaviji, ali to nije bilo dugoročno i redovno. Odlučeno je da SKSSRNJ i SUBNORJ dobiju studijske grupe sa ciljem organizovanja posebnih vojnih kurseva koji bi bili prilagođeni njihovim zahtevima i potrebama.⁸³

⁸¹ AJ, SSRNJ – Medjunarodna saradnja. Dosije saradnje sa Palestina, fascikel 156. Komisija za medjunarodno saradnju i veze SK SSRNJ, 1974 – 1979. »Informacija o razgovorima sa J. Arafatom, Ž. Habašom i N. Havatmeom i najnovijoj situaciji u Palestinskom pokretu otpora /POP/.« Beograd, 10. april 1974.

⁸² Ibid., 18.

⁸³ AJ, A CK SKJ, Komisija za međunarodne odnose i veze. Palestina, IX, 97/45. Informacija o Palestinski oslobodilačkoj organizaciji in saradnji sa Saveznom konfederacijom SSRN Jugoslavije, 25. januar 1972, 5.

Dok je obuka vojnog osoblja PLO u Jugoslaviji počela već početkom sedamdesetih, veće pošiljke jugoslovenskog oružja mogu se pratiti uglavnom od sredine sedamdesetih godina dalje, zbog, između ostalog, i ranije pomenutog problema sa organizovanjem prijema pošiljka. Kao primer obima i sadržaja možemo navesti 1979. godinu kada je Jugoslavija predala PLO naoružanje u vrednosti od 18.000.000 dinara (nešto manje od milion američkih dolara) i 15.800.000 dinara (oko 820.000 američkih dolara) za obuku vojnih lica.⁸⁴ Konkretni komplet jugoslovenskog naoružanja u izloženoj godini uključivao je uniforme, pištolje, AK-47, poluautomatske puške, mitraljeze, protivavionsko oružje (dvo i trocevno) i minobacače.⁸⁵ Ali, kako je već istaknuto, iznos pomoći je varirao iz godine u godinu. Došlo je i do međusobne razmene znanja između vojnog osoblja PLO-a i jugoslovenske vojske. Nedugo nakon Bitke za Bejrut, 1982. godine, došlo je i do obrnute razmene, kada su palestinski borci edukovali jugoslovensko vojno osoblje o iskustvu tamošnjih borbi.⁸⁶

Jugoslovensku vojnu obuku i pomoć u naoružanju potvrđuje, između ostalog i svedočenje hrvatskog dobrovoljca Tomislava Marinca, koji govori o svom susretu sa palestinskim vojnim pilotima: „*Primetio sam pilote koji su nosili naše vetrovke sa oznakom RV i PVO. Piloti su tako dobro govorili srpsko-hrvatski da sam u prvi mah pomislio da je naša policija došla po mene /.../ Oružje je uglavnom dolazilo i dolazi preko Crvenog polumeseca. Jednom je iz Jugoslavije stigla kutija sa natpisom „Prva pomoć“. Sanitarije. Zavoji.“ Kada sam otvorio kutiju, video sam u njoj „škorpione“. Posle mesec dana na ovim puškama nije pisalo ni*

⁸⁴ AJ, SSRNJ 142-II. Medjunarodna saradnja. Materiali odbora za pomoć oslobodilačkim pokretima 1978-1979. Beograd, 16. oktobar 1979

⁸⁵ Ibid.

⁸⁶ AJ, A CK SKJ, Komisija za međunarodne odnose i veze. Palestina, IX, 97/71. Zabeleška o razgovoru predsednika Predsedništva CK SKJ Mitje Ribičića i predsednika Palestinske oslobodilačke organizacije Jasera Arafata, održanog 28. oktobra 1982. godine u Beogradu, 8.

*Zastava Kragujevac ni bilo šta drugo. Ništa.*⁸⁷ Tokom sedamdesetih i osamdesetih, Jugoslavija je Palestincima takođe pružala i teže oružje – poput raketa – i pored boraca obučavala i palestinske pilote.⁸⁸ Raspon oružja i broj obuka varirao je svake godine. Sa stanovišta obučavanja, kao primer možemo navesti podatke iz 1982. Tada je Jugoslavija obučavala 152 specijalizovana vojna lica PLO-a. Od ukupnog broja, 16 Palestinaca je obučeno za vojne pilote.⁸⁹

Dok je politička pomoć Palestincima u međunarodnoj politici i međunarodnim organizacijama bila stvar političkog vrha, direktna pomoć – sa izuzetkom nabavke oružja – organizovana je na znatno fragmentiraniji način. Naime, to se odvijalo kroz različite društveno-političke organizacije, koje su delovale relativno samostalno, a sa centralno orijentisanom raspodelom sredstava. Finansiranje ovih aktivnosti u glavnini bilo je obezbeđeno iz posebnog Fonda za pomoć žrtvama agresije i kolonijalne dominacije u SSRNJ.⁹⁰ Materijalna pomoć je uglavnom organizovana preko Saveza sindikata Jugoslavije, Crvenog krsta Jugoslavije i Saveza omladine Jugoslavije. Samo 1971. godine iznosila je oko 100 miliona starih dinara (oko 6,5 miliona američkih dolara). Sredstva su uglavnom bila namenjena za kupovinu lekova, prvu pomoć, a između ostalog i za finansiranje krojačke radionice. Fond za pomoć žrtvama agresije pokrivao je, između ostalog, lečenje palestinskih boraca u jugoslovenskim bolnicama. U ovoj delatnosti jugoslovenska aktivnost bila je konstantna od početka sedamdesetih godina prošlog

⁸⁷ Mekina, Igor in Svetlana Vasović. »Boril sem se za Arafata.« Mladina, št. 7. 16. februar 1990, 34.

⁸⁸ AJ, KPR I-3-a/91-4 Palestina, 28.XII.1977. Poseta predsednika PLO Jasera Arafata. Zabeleška o razgovoru predsednika Republike Josipa Broza Tita sa predsednikom Izvršnog komiteta Palestinske oslobodilačke organizacije Jaser Arafatom, na dan 28. decembra 1977. godine na Brionima, 4.

⁸⁹ AJ, SSRNJ 142-II, A-158. Međunarodna saradnja. Dosije saradnje sa Palestino 1980-1983. "PLO".

⁹⁰ AJ, A CK SKJ, Komisija za međunarodne odnose i veze. Palestina, IX, 97/45. Informacija o Palestinski oslobodilačkoj organizaciji in saradnji sa Saveznom konfederacijom SSRN Jugoslavije, 25. januar 1972, 5.

veka. Kao i kod druge humanitarne pomoći, medicinska pomoć je bila najizraženija tokom intenzivnijih sukoba ili kriza. Direktno u kontekstu Crnog septembra (sukobi jordanske vojske sa palestinskim jedinicama u Jordanu), samo u junu i avgustu 1970. Jugoslavija je primila 18 ranjenih boraca Al Fataha.⁹¹ Pored velikih isporuka lekova, medicinska podrška je, između ostalog, obuhvatala i celu mobilnu operacionu salu u vrednosti od 25 do 40 miliona dinara,⁹² a u periodu Crnog septembra Jugoslavija je Palestincima ukupno izdvojila najmanje 155 miliona dinara u vidu humanitarne pomoći, odnosno preko 10 miliona američkih dolara.⁹³ Tokom Bitke za Bejrut 1982. godine već vidimo mnogo veće angažovanje Jugoslavije u oblasti zdravstva. Specijalnim avionom JAT-a u Jugoslaviju je prevezeno 150 ranjenih Palestinaca. Ranjenici su potom prebačeni u bolnice u Beogradu, Zagrebu i Sarajevu. Isticani primer ukazuje i na izvesnu fleksibilnost jugoslovenske podrške u trenucima krize. Zaista, SSRNJ je prevezio ranjene palestinske borce, čak i ako nije imao sredstava da pokrije lečenje. Pokrio je samo prevoz, a poslije je zamolio Fond solidarnosti i SIV za pokrivanje troškova samog lečenja.⁹⁴

Značajan deo pomoći odvijao se i u oblasti stipendiranja palestinskih studenata. Sredinom sedamdesetih, arapski studenti su dominirali u procentu stranih studenata u Jugoslaviji, a među njima su palestinski studenti dobijali najviše jugoslovenskih stipendija.⁹⁵ Pomenuta pomoć svakako nije bila stabilna i pretrpela je prevelike fluktuacije. Nakon povećanja ovakvih aktivnosti 1970. i 1971. godine, već početkom 1972.

⁹¹ Ibid., 3-4.

⁹² Ibid.

⁹³ AJ. SSRNJ – Medjunarodna saradnja. Dosije saradnje sa Palestina, fascikel 156. Komisija za medjunarodno saradnju i veze SK SSRNJ, 1974 – 1979. »Saradnja sa Palestinskim oslobodilačkim pokretom.«

⁹⁴ AJ. SSRNJ 142-II, A-158. Medjunarodna saradnja. Dosije saradnje sa Palestino, 1980-1983. "Beleška".

⁹⁵ AJ. SSRNJ – Medjunarodna saradnja. 1969-1976 Štipendije tujim studentom, fascikel 230, 1969-1974. Savezni zavod za medjunarodnu naučnu, prosvetno-kulturnu i tehničku saradnju. »Neki problemi inostranih studenata koji se školuju o svom trošku u Jugoslaviji.« Beograd, 23. december 1974., 4.

godine mogu se čuti pritužbe na nedovoljna sredstva Fonda za pomoć žrtvama agresije i kolonijalne dominacije. U januaru 1972. upravni odbor Fonda je odlučio da obustavi dalje razmatranje zahteva za pomoć dok se ne obezbede nova sredstva.⁹⁶ Tokom svoje prve samostalne posete Jasera Arafata u Jugoslaviji, marta 1972, on je otvoreno zahtevao veći broj jugoslovenskih stipendija palestinskim studentima, veću medicinsku pomoć i obuku palestinskog vojnog osoblja u Jugoslaviji.⁹⁷

Jugoslavija je najefikasnije odgovorila sa materijalnom i medicinskom pomoć tokom nekoliko kriza palestinske revolucije. Tako možemo biti svedoci humanitarnih akcija velikih razmera tokom Crnog septembra u Jordanu 1970. godine, izraelske operacije Litani u Libanu 1978. godine i posebno Bitke za Bejrut 1982. U svim naglašenim krizama, kao i u mnogim drugim, Jugoslavija se umešala prvenstveno politički, bilo na međunarodnom nivou, bilo direktno, kao što je, na primer, bilo posredovanje između sirijskog predsednika Hafeza Al Asada i PLO tokom libanske krize 1976. godine.⁹⁸ U humanitarnim akcijama tokom navedenih događaja uveliko je učestvovalo i jugoslovensko civilno stanovništvo. Širom Jugoslavije organizovane su brojne manifestacije, radionice i skupovi solidarnosti, što se može videti i u najmanjim mestima. Kao primer možemo dodati letnju školu, gde su organizovali tromesečnu akciju slovenačkih pionira za svoje vršnjake u „stradajućoj Palestini“, u kojoj je učestvovalo 100.000 slovenačkih pionira.⁹⁹ Ili prikupljanje sredstava malih mesnih zajednica, kao što je akcija Saveza

⁹⁶ AJ, A CK SKJ, Komisija za međunarodne odnose i veze. Palestina, IX, 97/45. Informacija o Palestinski oslobodilačkoj organizaciji in saradnji sa Saveznom konfederacijom SSRN Jugoslavije, 25. januar 1972, 5.

⁹⁷ KPR I.3.a/91-1, Palestina. Prijem delegacije PLO na čelu sa Jaser Arafatom. Izveštaj o boravku Jasera Arafata i delegacije PAlestinske oslobodilačke organizacije /PLO/ u Jugoslaviji od 25. do 30. III. 1972. god., 5.

⁹⁸ AJ, KPR I-3-a/91-3 Palestina, 4.XII. 1976. Poseta predsednika PLO Jasera Arafata. Razgovor predsednika Tita sa predsednikom izvršnog komiteta PLO Jaserom Arafatom, Beograd, 4. decembar 1976, 2-3.

⁹⁹ »Otroški čut. Pomoč slovenskih pionirjev vrstnikom na jugu Afrike in trpeči Palestini.« *Delo*, 16. marec, 1978, 9.

komunista u Rožnoj dolini u Ljubljani marta 1978.¹⁰⁰ Donacije se 1982. godine mogu evidentirati i na nivou pojedinaca i preduzeća. Crveni krst Jugoslavije i SSRNJ prikupljali su humanitarnu pomoć Palestincima širom Jugoslavije. Specijalnim avionom JAT-a 22. jula poslato je više od 30 tona ćebadi, šatora, hrane i lekova,¹⁰¹ gde možemo na slučaju Slovenije istaći donacije lekova Palestincima od farmaceutskih kompanija Krka i Lek.¹⁰²

Kao deo odgovora na izraelske agresije 1978. i 1982. godine, možemo videti dosta protestnih skupova solidarnosti sa Palestincima, koji su održani i u manjim mestima širom Jugoslavije. Bez sumnje, jedan od najvećih bio je skup Solidarnosti sa Palestincima i Libancima. Na mitingu u organizaciji Saveza socijalističke omladine u Beogradu 28. jula 1982. se tada okupilo 70.000 ljudi.¹⁰³ Ovi skupovi, naročito pomenuti veliki skup iz jula 1982. godine, pored interakcije jugoslovenske omladine sa palestinskim studentima, navodno imali su snažan uticaj na širu svest lokalnog stanovništva o palestinskoj revoluciji, a između ostalog rezultirali su i povećanjem simpatizera palestinske revolucije. Od kraja šezdesetih do sredine osamdesetih, to je direktno uticalo na povećanje jugoslovenskih boraca koji su se borili u palestinskim redovima. Konkretni podaci o broju jugoslovenskih dobrovoljaca u redovima palestinskih organizacija nisu jasni. Uvidom u dokumentaciju SSRNJ i komunikaciju jugoslovenskih predstavništava iz Bejruta, Damaska i Egipta sa DSIP-om, mogu se uočiti određeni primeri. Ali pošto je u slučaju volontiranja u pitanju bila polulegalna procedura, u predmetnoj dokumentaciji ovaj podatak nije vidljiv. Ibrahim Hrejšo, bivši predsednik Unije palestinskih studenata, potvrdio je u intervjuu za slovenački časopis *Mladina* 1990. godine da je broj jugoslovenskih dobrovoljaca posebno porastao posle pomenutih velikih demonstracija

¹⁰⁰ "Pet tisoć din za žrtve agresije." *Delo*, 22. marec 1978, 10.

¹⁰¹ "Pomoć palestinskemu ljudstvu." *Delo*, petek, 23. Julij 1982, 2.

¹⁰² "Slovenska pomoć Palestini." *Delo*, 17. Junij 1982, 4.

¹⁰³ "Mladina brezpogojno podrpla pravični boj." *Delo*, četrtak, 29. julij 1982, 16.

u Beogradu 1982. godine.¹⁰⁴

Dok je dobrovoljnost jugoslovenskih građana delovala u delimičnoj ilegalni, jugoslovenske vlasti su vidljivo tolerisale, a u određenim slučajevima čak i pomagale prelazak palestinskih studenata u borbene redove u Palestini ili Libanu. U avgustu 1982. čak je i jugoslovenska štampa objavila vest da je oko 600 palestinskih studenata „/... /sa svih naših univerziteta otišlo da pomogne PLO u napadnutom Libanu.“

¹⁰⁵ U čemu je potrebno dodati da nije nužno da su svi navedeni palestinski studenti otišli na front nego su se možda samo vratili svojim porodicama. Sudeći po svedočenju Ibrahima Hrejša, bivšeg predsednika Unije palestinskih studenata u Jugoslaviji, palestinski studenti koji su se tokom leta redovno vraćali na front iz Jugoslavije avionima JAT-a, 1981. godine vraćali su se tek tokom novembra. Grupi je zbog kašnjenja prvog meseca studija pretio gubitak akademske godine, što je sprečila intervencija Sekretarijata za spoljne poslove i Saveza socijalističke omladine na fakultetima.¹⁰⁶

Pored intenzivnog izvještavanja o palestinskoj revoluciji u jugoslovenskoj štampi, bio je snažno prisutan i uticaj palestinskih studenata u Jugoslaviji. Na taj način se palestinskom revolucijom oduševio i Slovenac Marko Flisek, koji se pod arapskim imenom Naser Al-Yugoslavi više godina borio u redovima Al-Fataha. Između 1970. i 1971. godine, bio je u Jordanu i iz prve ruke iskusio Crni septembar. Kao dobrovoljac, dugo se vraćao u prve redove Fatahových fedajina u kriznim trenucima palestinske revolucije, čak i u vremenu Bitke za Bejrut 1982. godine.¹⁰⁷ Fliskovo svedočenje, između ostalog, potvrđuje i palestinske simpatije prema jugoslovenskoj narodno-oslobodilačkoj borbi, koje su palestinski

¹⁰⁴ Mekina, Igor in Svetlana Vasović. »Palestinska zveza. Jugoslavija je bila poligon za rekrutaciju palestinskih plaćancev. *Mladina*, št. 7, 16. februar 1990, 16.

¹⁰⁵ »Palestinski študenti so se borili za PLO.» *Delo*, četrtak, 26. avgust 1982, 16.

¹⁰⁶ Mekina, Igor in Svetlana Vasović. »Palestinska zveza. Jugoslavija je bila poligon za rekrutaciju palestinskih plaćancev. *Mladina*, št. 7, 16. februar 1990, 16.

¹⁰⁷ Intervju z Markotom Fliskom. Posneto v Egiptu, 16. junij 2022.

predstavnicima često iznosili. Praktično svaki susret jugoslovenskih predstavnika sa delegacijama ili predstavnicima PLO podrazumevao je poređenje sa jugoslovenskom narodnooslobodilačkom borbom ili bar njeno idealizovanje. „Kao revolucionari, molimo revolucionare za pomoć!”¹⁰⁸; „Jugoslovensko iskustvo nam je veoma blisko i počeli smo da ga koristimo u sopstvenoj borbi”,¹⁰⁹ često su opisivali podvige jugoslovenskih partizana i bili inspirisani organizacijom jugoslovenske oslobodilačke borbe.¹¹⁰

Palestinske simpatije za Jugoslaviju i prema njenoj narodno-oslobodilačkoj borbi je, prema Arafatovim rečima, oslikavala činjenica da je veliki broj palestinskih boraca sebi dao nadimak Tito.¹¹¹ Flisek takođe potvrđuje da je Tito bio izuzetno često ime među mladim palestinskim borcima. I u sećanju na njegovo učešće u Bitki za Bejrut 1982, dodaje: „Kada je bila bitka za Bejrut, naravno, ponovo sam otišao dole. U blizini Damaska je bilo okupljalište jer je Arafat pozvao sve Palestinke širom sveta da dođu i pomognu. Naravno, najmasovniji odziv bio je sa strane palestinskih studenata iz Jugoslavije. Ne možete zamisliti kako je ovo bilo organizovano! Odmah su se organizovali – kao na Sutjesci ili Kozari: organizovali su bolnicu, stomatološku ambulantu. Oni koji su učili u oficirskoj školi odmah su formirali jedinice. Ali najbolji deo je bio kada ste stigli do ovih koliba, skoro na svakoj je bilo napisano sledeće: 'Tito-partija', 'Tuđe nećemo, svoje nedamo', 'Kozara-Neretva-Sutjeska'. To je pisalo u svim tamošnjim kućama 1982. godine. Bili su iz celog sveta, ali

¹⁰⁸ AJ, A CK SKJ, Komisija za međunarodne odnose i veze. Palestina, IX, 97/43. Zabeleška o razgovoru predsednika Tita sa predstavnicima palestinske organizacije Al Fatah, 11. novembar 1969, 2.

¹⁰⁹ AJ, A CK SKJ, Komisija za međunarodne odnose i veze. Palestina, IX, 97/1-111. Izveštaj bliznakovskog vanča, koji je kao delegat Saveza sindikata Jugoslavije, prisustvovao III kongresu Federacije sindikata Palestine, 6.

¹¹⁰ Ibid., 7.

¹¹¹ AJ, KPR I-3-a/91-3 Palestina, 4.XII. 1976. Poseta predsednika PLO Jasera Arafata. Razgovor predsednika Tita sa predsednikom izvršnog komiteta PLO Jaserom Arafatom, Beograd, 4. decembar 1976, 3.

*samo Jugoslavija je ipak nešto značila. Bio je to zaista izvrstan osećaj!*¹¹²

Na izuzetan značaj Jugoslavije i Titove ličnosti među Palestincima jasno ukazuje i Fliskovo iskustvo iz palestinskih logora u Jordanu, u jesen 1970. *„Posle Naserove smrti, kada sam došao u izbegličke kampove, bila je ona Naserova slika sa crnim obrubom po svim kućama. Pored nje je bila mala Titova slika. Pa sam ih pitao: ‘Zašto imate Tita gore, kad nije umro?’ A oni su mi rekli: ‘Ne, on će biti predsednik!’ ‘Kakav predsednik?!’ ‘Da, jer su Tito i Naser bili jedno!’ Mislim, to je bilo nešto toliko idealno da bi teško ko rekao da je bilo šta više uticalo na te ljude od jugoslovenske priče.*¹¹³ Takođe je bilo izuzetno uobičajeno da su i Jugosloveni upoređili sopstveno iskustvo sa palestinskim, što je lepo sažeto u Titovom govoru tokom Arafatove posete Brdu pri Kranju u decembru 1974: *„Nije čudo što naši narodi tako pažljivo prate borbu koja se tamo vodi, jer su i sami prošli slične faze u svojoj borbi za nezavisnost, za svoju suštinu, svoj opstanak.*¹¹⁴

Osamdesete su dovele do nekoliko promena u sferi jugoslovenske spoljne politike. Uporedo sa ekonomskom krizom i problemima unutar Pokreta nesvrstanih, jugoslovenska pomoć palestinskoj revoluciji postepeno se smanjivala nakon 1983. godine. Na deklarativnom planu, Jugoslavija je podržavala Palestince do njenog raspada i, u manjoj meri, pružala i određenu materijalnu pomoć. Međutim, ušla je u određene pristupe koji nisu bili potpuno u skladu sa njenom prethodnom politikom. Kao primer ove dvoličnosti možemo na kraju navesti slučaj posete delegacije PLO Jugoslaviji u martu 1987. godine. Na sastanku je jugoslovenski predstavnik, član Predsedništva CK SKJ Vasilj Turpovski, zamolio prisutne za odobravanje jugoslovenskog uspostavljanja kontakata sa određenim „naprednim“ grupama u Izraelu. Delegacija PLO je potvrdila

¹¹² Intervju z Markotom Fliskom. Posneto v Egiptu, 16. junij 2022.

¹¹³ Ibid.

¹¹⁴ AJ, KPR I-3-a/91-2, Palestina, 3-XII. 1974. Poseta predsednika PLO Jasera Arafata. Zdravica predsednika Titan a ručku u čast Jasera Arafata, Brdo kod Kranja, 3. decembar 1974, str. 1.

predstavljenu opciju,¹¹⁵ ne znajući da je Jugoslavija preko Službe državne bezbednosti tada već četiri godine održavala bliske kontakte sa Izraelom preko njihove obavешtajne službe Mossad.¹¹⁶

Arhivski izvori:

AJ (Arhiv Jugoslavije). Fond KPR I-3-a, Palestina.

AJ (Arhiv Jugoslavije). Fond CK SKJ, Komisija za međunarodne odnose i veze. Palestina, IX.

AJ (Arhiv Jugoslavije). SSRNJ – fond 142-II, Medjunarodna saradnja.

SI AS (Arhiv Republike Slovenije). Služba državne varnosti, fond 1931.

SI AS (Arhiv Republike Slovenije). CK ZKS, fond 1589.

Literatura in štampa:

Aburish, K. Said. *Nasser. The last Arab*. New York: St. Martin's Press, 2004.

Bogetić, Dragan i Životić, Aleksandar. *Jugoslavija i arapsko-izraelski rat 1967*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2010.

Riad, Mahmoud. *The struggle for Peace in the Middle East*. London: Quartet Books, 1981.

Režek, Mateja. "Izraelska zveza. Tajni stiki med Jugoslavijo in Izraelom v osemdesetih letih." *Annales: anali za istrske in mediteranske študije*. Letn. 27, št. 4, 2017, 671-686.

Rubin, Barry in Judith Colp Rubin. *Yasir Arafat. A political biography*. London: Continuum London.

"Mladina brezpogojno podprla pravični boj." *Delo*, četrtek, 29. jul 1982.

"Palestinski študenti so se borili za PLO." *Delo*, četrtek, 26. august 1982.

"Pet tisoč din za žrtve agresije." *Delo*, 22. mart 1978, 10.

"Pomoč palestinskemu ljudstvu." *Delo*, petek, 23. jul 1982.

"Slovenska pomoč Palestini." *Delo*, 17. jun 1982, 4.

¹¹⁵ AJ, A CK SKJ, Komisija za međunarodne odnose i veze. Palestina, IX, 97/88a. Zabeleška o razgovoru člana Predsedništva CK SKJ dr. Vasila Tupurkovskog sa delegacijom PLO, 27. marta 1987. godine, 1. april 1987, str. 8.

¹¹⁶ Režek, Mateja. "Izraelska zveza. Tajni stiki med Jugoslavijo in Izraelom v osemdesetih letih." *Annales: anali za istrske in mediteranske študije*. Letn. 27, št. 4, 2017, 671-686.

»Pomoč RK Slovenije palestinskemu ljudstvu.« *Delo*, petek, 20. avgust 1982.

Mekina, Igor in Svetlana Vasović. »Boril sem se za Arafata.« *Mladina*, št. 7. 16. februar 1990.

Mekina, Igor in Svetlana Vasović. »Palestinska zveza. Jugoslavija je bila poligon za rekrutacijo palestinskih plačancev.« *Mladina*, št. 7, 16. februar 1990.

Otroški čut. Pomoč slovenskih pionirjev vrstnikom na jugu Afrike in trpeči Palestini.« *Delo*, 16. mart, 1978.

»Stavovi i aktivnosti Jugoslavije povodom izraelske agresije na arapske zemlje.« *Jugoslovenski pregled*, september, 1967.

»Učešće Jugoslavije na XXI. zasedanju Generalne skupštine UN.« *Jugoslovenski pregled*, februar 1967.

»Učešće Jugoslavije na XVI zasedanju Generalne skupštine UN.« *Jugoslovenski pregled*, april 1962, godina VI.

»Učešće Jugoslavije na XVII zasedanju Generalne skupštine UN.« *Jugoslovenski pregled*, jun, 1962, godina VI.

»Učešće Jugoslavije na XX. zasedanju Generalne skupštine UN.« *Jugoslovenski pregled*, februar 1966.

»Učešće Jugoslavije na XXII. zasedanju Generalne skupštine UN.« *Jugoslovenski pregled*, februar 1968.

Intervjuji:

Intervju z Markotom Fliskom. Posneto u Egiptu, 16. jun 2022.

Izdavač:
Udruženje za modernu historiju/Udruga za modernu povijest
(UMHIS) Sarajevo

Za izdavača:
Husnija Kamberović

DTP i štampa:
Štamparija Fojnica d.d.

Za štampariju:
Mirsad Mujčić

Sarajevo, 2022.

